

Σημειώσεις

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗΣ

Ζ' ΕΞΑΜΗΝΟΥ

Επιμέλεια: π. Νικοδήμου Σκρέττα

ΚΩΝ. ΜΕΛΕΝΙΚΟΥ 24
Τηλ. 2310-206.429

www.monochromia.gr
info@monochromia.gr

ΙΩΑΝΝΟΥ Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ

(ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ)

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

1. Όρολογία

Ο όρος "Λειτουργική" προέρχεται εκ τής λέξεως "λειτουργία", ή όποία άρχικώς έσήμαινε πάν έργον γινόμενον πρός όφελος του λαού ("λεϊτος" καί "έργον"-δημόσιον έργον, κοινωφελές έργον). Δευτερογενώς ό όρος έχρησιμοποιεϊτο πρός δήλωσιν τών δημοσίων λατρευτικών πράξεων, τελετών, θυσιών κλπ., αι όποιαί έγίνοντο πρός τιμήν τών θεών. Υπό τήν δευτέραν αυτήν έννοιαν άπαντά καί εις τούς 0' (Έξόδ. κεφ. 28 - 30. Γ' Βασ. 1, 15), ως καί εις τήν Καινήν Διαθήκην (Λουκ. 1,23. Έβρ. 10,11. 8,2 - 6. Πράξ. 13,2). Εις τήν χριστιανικήν γραμματείαν ό όρος χρησιμοποιεϊται πρός δήλωσιν τής καθόλου χριστιανικής λατρείας καί ιδιαίτέρως τής κατ'έξοχήν λατρευτικής πράξεως τής Έκκλησίας, του μυστηρίου τής θείας εύχαριστίας. Εις τήν Δύσιν εισήχθη από του Ις' αϊώνος καί χρησιμοποιεϊται μέχρι σήμερα, είτε έν τή εύρυτέρα, είτε έν τή στενοτέρα αυτού έννοία. Έκεϊ έδημιουργήθη καί ό όρος "Λειτουργική", ό όποιος επεκράτησε διεθνώς πρός δήλωσιν του μαθήματος εκείνου του έχοντος ως αντικείμενον τήν μελέτην τής θείας λατρείας ("λειτουργίας").

Λειτουργία
+
Εύχαριστία

2. Ἀντικείμενον τῆς Λειτουργικῆς

Ἡ Λειτουργικὴ ἐξετάζει πᾶσαν λειτουργικὴν ἐκδήλωσιν τῆς Ἐκκλησίας. Ἔστιν δηλαδή ἡ ἐπιστήμη τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τῆς δημοσίας προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας, τῆς γινομένης καθ' ὄρισμένον ἐπισήμως κρατουῖν τυπικόν, ἐν ἱεραρχουμένῃ ἐκκλησιαστικῇ συνάξει.

Ἡ κατ' ἴδιαν ἐλευθέρως γινομένη προσευχὴ τῶν πιστῶν δευτερευόντως μόνον ἐνδιαφέρει τὴν Λειτουργικὴν.

Ἐξετάζει τὴν σήμερον κρατοῦσαν τάξιν (Τελετουργικὴ), τὴν προέλευσιν καὶ ἱστορίαν τῶν ἐπὶ μέρος μορφῶν καὶ τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν (Ἱστορία τῆς θείας λατρείας), τὸ νόημα καὶ τὴν θεολογίαν τῆς θείας λατρείας γενικῶς καὶ καθ' ἐκάστην λειτουργικὴν μορφήν (θεωρία τῆς λατρείας) καὶ τὰ ἐπὶ μέρος ποιμαντικὰ προβλήματα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν θείαν λατρείαν. Ἐρευνᾷ πάντας τοὺς λειτουργικοὺς τύπους καὶ τὰς μορφὰς λατρείας, αἱ ὁποῖαι σήμερον ὑφίστανται ἢ εἰς τὸ παρελθόν διεμορφώθησαν εἰς τὴν χριστιανικὴν οἰκουμένην συγκριτικῶς.

Ἀναλυτικώτερον, μελετᾷ τὸν ναόν καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἀντικείμενα, τὰ ἱερά σκεύη, ἄμφια καὶ λειτουργικά βιβλία, τὰς ἱεράς τελετάς καὶ τὰ μυστήρια, τὰς ἑορτάς, τὰς ἀκολουθίας τοῦ νυχθημέρου, τοὺς ὕμνους καὶ πᾶν ἄλλο σχέσιν ἔχον πρὸς τοὺς τρόπους λατρείας τοῦ θεοῦ.

3. Θέσις τῆς Λειτουργικῆς εἰς τὴν Θεολογικὴν

Ἐπιστήμην

Ἡ Λειτουργικὴ ἀνήκει εἰς τὸν Πρακτικόν λεγόμε-

Ἱστορία
(ῥιζες)
θεωρία
(ἐμβλήματα)
τελετουργικὴ

νον κλάδον τῆς θεολογίας, διότι ἀφορᾶ εἰς τὴν λειτουργικὴν ζωὴν καὶ πράξιν τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς ἐκ τούτου δέ συνδέεται στενῶς πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα τοῦ κλάδου τούτου, ἥτοι α') πρὸς τὴν Ὁμιλητικὴν, ἐφ' ὅσον τὸ κήρυγμα ἀποτελεῖ στοιχεῖον τῆς λειτουργικῆς συνάξεως καὶ μέρος ἀναπόσπαστον τῆς θείας λατρείας, κινεῖται ἐντὸς λειτουργικῶν πλαισίων, ἐμπνέεται ἐκ τῆς θείας λατρείας καὶ μυεῖ τοὺς πιστοὺς εἰς αὐτήν. β') πρὸς τὴν Κατηχητικὴν, διότι διὰ τῆς κατηχήσεως διδάσκονται οἱ πιστοὶ τὸν τρόπον καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς λατρείας. γ') πρὸς τὴν Ποιμαντικὴν, διότι ἐκ τῶν κυριωτέρων ἔργων τοῦ ποιμένου εἶναι ἡ τέλεσις τῶν λειτουργικῶν πράξεων καὶ ὁ δι' αὐτῶν ἁγιασμός τοῦ λαοῦ τοῦ θεοῦ. καὶ δ') πρὸς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον, διότι πολλοὶ κανόνες Συνόδων καὶ Πατέρων ἀφοροῦν εἰς τὰ τῆς θείας λατρείας καὶ ρυθμίζουν ἰκανὰ θέματα ἀναγόμενα εἰς τὸν τρόπον τῆς τελέσεως τῆς λατρείας καὶ τῆς συμμετοχῆς τῶν πιστῶν εἰς αὐτήν.

πρὸς τὸν Ἑρμηνευτικὸν κλάδον συγγένειαν ἔχει ἡ λειτουργικὴ καθ' ὅσον ἐπὶ τοῦ βιβλικοῦ πεδίου εὐρίσκονται αἱ ρίζαι τῆς λειτουργικῆς πράξεως καὶ βιβλικά κείμενα χρησιμοποιοῦνται ὡς ἀναγνώσματα καὶ ὕμνοι ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ κατὰ ποικίλους τρόπους ἐπηρεάζουν τὴν σύνταξιν τῶν εὐχῶν, τῶν ὕμνων, τὸ ἑορτολόγιον καὶ γενικῶς ἐμπνέουν καὶ διαποτίζουν πᾶσαν ἔκφασιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας.

πρὸς τὸν συστηματικὸν κλάδον σχετίζεται, διότι ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας πολλαχῶς ἐπηρεάσθη ἐκ

*Συνδέεται
ὡς μάθημα*

*Λειτουργικά
ἀναγνώσματα*

*Δόγμα καὶ
λατρεία*

τῆς δογματικῆς ἀναπτύξεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καί διότι τὰ λειτουργικά κείμενα ἀποτελοῦν πηγὴν πρὸς μελέτην καί συστηματικὴν ἐκθεσιν τῆς πίστεως καί τοῦ ἥθους αὐτῆς.

Λειτουργικὴ ἱστορία
ἔξελίξις λειτουργικῶν τύπων

Ἰδιαίτερον σύνδεσμον ἔχει ἡ Λειτουργικὴ πρὸς τὸν Ἱστορικὸν κλάδον, ὡς μελετῶσα καί ἱστοροῦσα τὴν γένεσιν καί τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν τῶν λειτουργικῶν τύπων καί τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Τὰ ἔργα τῶν Πατέρων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀποτελοῦν πηγὰς διὰ τὴν μελέτην ταύτην. Ἡ ἱστορία τῆς χριστιανικῆς τέχνης ἐξ ἄλλου καί ἡ ἀρχαιολογία μεγάλως συμβάλλουν εἰς τὴν μελέτην τῶν μορφῶν καί τῶν τρόπων τῆς λατρείας, ὡς καί τοῦ νοήματος αὐτῆς.

Διὰ τῆς θρησκευολογίας ἐξ ἄλλου γνωρίζει τὴν λατρείαν τῶν ἐξωχριστιανικῶν θρησκευμάτων, ἡ ὁποία ἐπηρέασθη ἢ καί ἐπηρέασε τὴν χριστιανικὴν λατρείαν.

+ < Ἡ γνῶσις τῆς Παλαιογραφίας εἶναι προϋπόθεσις διὰ τὴν μελέτην τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων.

Τέλος ἡ ψυχολογία καί ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας μεγάλως βοηθοῦν διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ πνεύματος καί τοῦ νοήματος τῆς θείας λατρείας.

4. Ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς

Ἡ Λειτουργικὴ εἶναι σχετικῶς νεωτέρα ἐπιστήμη. Ἡ ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰῶνος διὰ τῆς Ἀναγεννήσεως καί τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ ἀνάπτυξις τῶν ἱστορικῶν καί φιλολογικῶν ἐνδιαφερόντων ἤτο ἐπόμενον νά στρέψῃ τὴν προσοχὴν τῶν μελετητῶν καί πρὸς τὴν ἀναδίφησιν τῶν θησαυρῶν τῆς

Ἐάν ἐπιστήμη
εμφανίζεται
πρὸς τὸν
16^{ον} αἰῶνα
(ἐπιδρασε
πρὸς τὸν 17^{ον}
αἰῶνα)

λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸς τοῦτο συνετέλεσαν καὶ ἀπολογητικοὶ λόγοι. Οἱ Προτεστάνται ἀπέρριπτον τὴν λειτουργικὴν παράδοσιν καὶ ἀνεζήτησαν μορφὰς λατρείας ἐκ τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς. Οἱ Δυτικοὶ θεολόγοι, ὑπεραμυνόμενοι τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, προσεπάθησαν νὰ καταδείξουν τὴν ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας ἀνάπτυξιν τῶν λειτουργικῶν τύπων, ἐπομένως καὶ τὴν νομιμότητα τῆς ἰσχυούσης λατρείας. Τοῦτο εἶχε καὶ δευτερογενές ἀποτέλεσμα· τὴν προσπάθειαν καθάρσεως καὶ ἀνανεώσεως τῆς λειτουργικῆς πράξεως διὰ τῆς συμβολῆς τῶν ἱστορικῶν καὶ θεωρητικῶν στοιχείων, τὰ ὅποια ἐκ τῆς μελέτης τῆς θείας λατρείας ἀνέκυπτον.

Παρά τοῖς Ὁρθοδόξοις ἡ Λειτουργικὴ ἐκαλλιεργήθη κατὰ τὸν παρόντα κυρίως αἰῶνα ἐξ ἀγαθῆς ἐπιδράσεως τῶν ἐν τῇ Δύσει λειτουργικῶν προόδων. Παλαιότερα ἔργα βυζαντινῶν ἢ νεωτέρων ὀρθοδόξων θεολόγων μόνον ὡς προδρομικά θά ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθοῦν.

5. Μέθοδοι καὶ σκοποὶ τῆς Λειτουργικῆς

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε σημειωθέντων διεφάνησαν αἱ μέθοδοι καὶ οἱ σκοποὶ τῆς Λειτουργικῆς.

Διὰ τῆς ἱστορικῆς μεθόδου ἐξετάζει τὴν γένεσιν καὶ ἐξέλιξιν τῆς θείας λατρείας γενικῶς καὶ ἰδιαιτέρως ἐκάστης ἐπὶ μέρος λειτουργικῆς μορφῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μαρτυριῶν τῶν διαφόρων ἀρχαίων συγγραφέων, τῶν δεδομένων τῶν μνημείων τῆς χριστιανικῆς λειτουργικῆς

τέχνης καί μάλιστα τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Τοῦτο φιλολογικῶς καί κριτικῶς ἐπεξεργάζεται, κατατάσσει χρονολογικῶς καί μεθοδολογικῶς, ἀξιολογεῖ καί συγκριτικῶς ἀναλύει. Διά τῆς συστηματικῆς αὐτῆς μελέτης προσπαθεῖ νά διαλευκάνει τήν ἱστορίαν τῶν μορφῶν τῆς λατρείας. Ἐπί πλέον μελετᾷ τὰς θεωρητικάς προϋποθέσεις, αἱ ὁποῖαι παρήγαγον τοὺς διαφόρους λειτουργικούς τύπους, τήν ἐρμηνείαν ἢ ὁποῖα ἐδόθη εἰς αὐτούς καί γενικῶς τό νόημα τό ὁποῖον ἐκάστη λειτουργική πράξις περικλείει.

γνώση τοῦ περιεχομένου τῆς λατρείας
α) γνωστικό πεδίο
β) ὀρθό νόημα μορφῆς

Ὁ σκοπός δέ τῆς ἀναδιφήσεως ταύτης εἶναι διπλοῦς. Ἐφ' ἑνός μὲν θεωρητικός, ἢ γνώσις δηλαδή ἑνός τόσο ἐνδιαφέροντος θεολογικοῦ πεδίου, τό ὁποῖον κατέχει κεντρικήν θέσιν εἰς τήν καθόλου ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας καί καλύπτει μέγα μέρος τῆς ἀνά τοὺς αἰῶνας συγγραφικῆς παραγωγῆς αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δέ πρακτικός, ἢ ἀποκάλυψις δηλαδή τοῦ ὀρθοῦ νοήματος καί τῆς ὀρθῆς μορφῆς τῶν λειτουργικῶν τύπων διά νά δύναται ἡ Ἐκκλησία ὀρθῶς νά τελῆ καί ὀρθῶς νά νοῆ τήν λατρείαν αὐτῆς. Πόσον λυσιτελής εἶναι ἡ συμβολή τῆς λειτουργικῆς ἐπιστήμης εἰς τόν τομέα τοῦτον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς δύναται νά διαπιστωθεῖ ἀπό τήν προσφάτως πραγματοποιηθεῖσαν ἀποκάθαρσιν καί ἀποκατάστασιν τῆς λειτουργικῆς πράξεως καί ζωῆς εἰς τήν Ῥωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἢ ὁποῖα ὑπῆρξε καρπός μακρῶν καί πολυμόχθων προσπαθειῶν τῶν λειτουργιολόγων αὐτῆς.

6. Πηγαί τῆς Λειτουργικῆς

α') Ἐξωχριστιανικά θρησκευτά

- 1) Θρησκευτά
 - 2) Ἅγια Γραφή
 - 3) Πατέρες
 - 4) Κανόνες
 - 5) Μνημεῖα
 - 6) Λαογραφία
 - 7) Ἐθνογραφία
 - 8) Λειτουργικά κείμενα
- 9

Ὁ Χριστιανισμός εἶναι θρησκεία ἐξ ἀποκαλύψεως, ἡ δὲ λατρεία αὐτῆς εἶναι κατὰ τὸν πυρῆνα αὐτῆς θεόδοτος. Ἐγεννήθη ὁμοῦ καὶ ἀνεπτύχθη ἐντὸς τοῦ κόσμου καὶ ἐντὸς προϋπάρχοντος πολιτιστικοῦ πεδίου. Εὔρε προϋπάρχοντα θρησκευτά με ἀνεπτυγμένην λατρείαν, τὰ ὅποια εἶτε ὑπέκυψαν εἰς τὴν ἱεραποστολικὴν πορείαν τοῦ χριστιανισμοῦ εἶτε καὶ ὑφίστανται μέχρι σήμερον καὶ δροῦν παραλλήλως πρὸς αὐτόν. Ἡ λατρεία τῶν θρησκευτῶν αὐτῶν ἐνδιαφέρει ἐμμέσως τὴν λειτουργικὴν πρὸς διαπίστωσιν τῶν τυχόν ὑφισταμένων ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων ἢ πρὸς σύγκρισιν. Οὕτω μαρτυρίαι παρεχόμεναι ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων ἢ λατίνων συγγραφέων περὶ τῆς εἰδωλολατρικῆς προχριστιανικῆς λατρείας, περὶ τῆς λατρείας τῶν ἡρώων καὶ τῶν αὐτοκρατόρων, περὶ τῶν λαϊκῶν λατρευτικῶν ἐθίμων καὶ δεισιδαιμονιῶν, περὶ τῶν ἑορτῶν, πομπῶν καὶ πανηγύρεων, περὶ τῶν μυστηριακῶν θρησκευτῶν τῶν ὑστέρων χρόνων κ.τ.τ. εἶναι πολύτιμοι διὰ τὴν λειτουργικὴν.

Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι πηγαί δὲν εἶναι μόνον αἱ ὑπὸ τῶν συγγραφέων παρεχόμεναι πληροφορίες, ἀλλὰ καὶ τὰ τυχόν σωζόμενα ἢ διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἀνακαλυπτόμενα μνημεῖα ἢ ἀντικείμενα λατρείας τῶν θρησκευμάτων τούτων, ὡς ἐπιγραφαί, βωμοί, ἀγάλματα καὶ παραστάσεις θεῶν καὶ ἱερῶν προσώπων ἢ ἀπεικονίσεις τελετῶν, λα-

τρευτικά σκεύη, ιερά, μαντεῖα, τάφοι καί τὰ ὅμοια.

Ἄλλά καί αἱ φιλολογικαί ἢ ἐκ τῶν μνημείων μαρτυραίαι περί τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν λαῶν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου, ἐντός τοῦ ὁποῖου ἔσχεν τήν γένεσιν καί ἀνάπτυξιν ἡ χριστιανική λατρεία, εἶναι ἰδιαιτέρως χρήσιμοι διά τήν λειτουργικὴν ἔρευναν, ὡς π.χ. ὁ τρόπος καί τὰ εἶδη τοῦ φαγητοῦ, αἱ θεραπευτικά μέθοδοι, ἡ ἐνδυμασία κ.τ.τ.

Ὅμοίως ἐνδιαφέρει τήν λειτουργικὴν ἢ εἰς τόν ἰσλαμισμὸν καί εἰς τὰ ἄλλα σύγχρονα θρησκευάματα τηρουμένη λατρευτικὴ πρᾶξις, ἡ ὁποία δύναται νά διαπιστωθῇ εἴτε διὰ παρατηρήσεως εἴτε διὰ τῆς μελέτης τῶν πηγῶν τῶν θρησκευμάτων τούτων.

β') Ἡ Ἁγία Γραφή

Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι βιβλική θρησκεία, διό καί ἡ λατρεία της εἶναι ἐντόνως βιβλική. Ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς, Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης, λαμβάνονται τὰ ἀναγνώσματα, τὰ ὁποῖα ἀναγινώσκονται καί ἐρμηνεύονται εἰς πᾶσαν σύναξιν πρὸς οἰκοδομὴν τῶν πιστῶν. Τὰ ἀναγνώσματα δίδουν πολλάκις καί τό θέμα τῆς ἑορτῆς καί ὑπομνηματίζονται διὰ τῆς ὑμνογραφίας (π.χ. Κυριακή τοῦ Τελώνου καί Φαρισαίου, τοῦ Ἀσώτου κλπ.). Αἱ πλεῖσται καί κυριώτεραι ἑορταί τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους ἔχουν βιβλικὴν προέλευσιν ἢ ἀναφέρονται εἰς σταθμούς τῆς ἱερᾶς ἱστορίας ἢ εἰς γεγονότα τοῦ βίου ^{τοῦ} ~~της~~ Κυρίου ἢ ἄλλων ἱερῶν προσώπων τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Και-

νῆς Διαθήκης, ὡς π.χ. τό Πάσχα, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ἐνάληψις τοῦ Κυρίου, ἑορταί προφητῶν, ἀποστόλων κλπ. Λειτουργικοί θεσμοί, ὡς αἱ νηστεῖαι, ἡ ἀνακύκλῃσις τῶν ἑβδομάδων, τό Σάββατον, ἡ Κυριακή, αἱ νομηνιαί, ἡ κατά τακτάς ὥρας τῆς ἡμέρας προσευχή καί πλεῖστοι ἄλλοι, εἶναι καθαρῶς βιβλικῆς προελεύσεως. Βιβλία ἐξ ἄλλου ὁλόκληρα τῆς ἁγίας Γραφῆς (ὡς τό Ψαλτήριον) ἢ τμήματα αὐτῶν ψάλλονται εἰς τοὺς χριστιανικούς ναοὺς, ἀποτελοῦντα αὐτόν τόν κεντρικόν κορμόν πολλῶν ἀκολουθιῶν.

Ἡ λειτουργική ὀρολογία (ὡς ψαλμός, ἄμνος, θυσιά, εὐχαριστία, βάπτισμα, χρίσμα κλπ.) εἶναι ἀκατανόητος ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς Βίβλου, ἐκ τῆς ὁποίας κατά τό πλεῖστον καί προέρχεται. Ἄλλά καί τοὺς συντάκτας τῶν εὐχῶν καί τῶν ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας μεγάλως ἔχει ἐπηρεάσει ἡ ἁγία Γραφή. Πλεῖστοι ἄμεσοι ἢ ἔμμεσοι ἀναφοραί εἰς αὐτήν δύνανται εὐχερῶς νά ἀναγνωρισθοῦν. Ἡ λειτουργική γλῶσσα εἶναι ἐν πολλοῖς ἡ βιβλική γλῶσσα.

Ἄλλά, τό σπουδαιότερον, εἰς τήν ἁγίαν Γραφήν διαγράφεται τό πνεῦμα τῆς θείας λατρείας καί εἰς αὐτήν διασώζεται ἡ λειτουργική πράξις τοῦ Κυρίου καί τῶν ἀποστόλων, ἡ ὁποία ἀπετέλεσε τό θεμέλιον τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς αὐτήν περιγράφεται ἡ τέλεσις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ὑπό τοῦ Κυρίου κατά τόν μυστικόν δεῖπνον καί ὑπό τῶν ἀποστόλων ἀργότερον, τοῦ μυστηρίου τοῦ ἁγίου βαπτίσματος καί χρίσματος, τοῦ εὐχελαίου, τῶν πρώτων χρι-

στιανικῶν συνάξεων, εἰς αὐτήν δέ διασώζονται οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ ὕμνοι, πολλαὶ λειτουργικαὶ δοξολογικαὶ ἀναφωνήσεις καὶ εὐλογίαι κ.τ.τ.

Απόκρυφα Τὰ ἀπόκρυφα βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀποτελοῦν ὁμοίως σπουδαίαν, ἂν καὶ δευτερεύουσιν ἐν σχέσει πρὸς τὰ κανονικὰ βιβλία, πηγὴν τῆς Λειτουργικῆς. Εἰς πολλὰ ἐξ αὐτῶν διασώζονται ἀρχαῖκοι ὕμνοι, εὐχαὶ καὶ περιγραφαὶ τελετῶν καὶ συνάξεων (Πράξεις Ἰωάννου, Εὐαγγέλιον Θωμᾶ, Ἐπιστολὴ Ἀποστόλων). Εἰς ἄλλα ἐστηρίχθη ἡ θέσπισις ἑορτῶν καὶ ἐξ αὐτῶν ἐνεπνεύσθη ἡ ὕμνογραφία (Εὐαγγέλιον Νικοδήμου, Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου, Πράξεις Παύλου καὶ Θέκλης, Πράξεις Ἰωάννου).

γ') Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς

Τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ὡς πηγαὶ τῆς Λειτουργικῆς δύνανται νὰ διακριθοῦν εἰς δύο βασικὰς κατηγορίας· εἰς ἐμμέσους καὶ ἀμέσους πηγὰς λειτουργικοῦ ὕλικου.

1. Ἐμμεσοὶ πατερικαὶ πηγαὶ

Ἐμμεσοὶ πηγαὶ δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν τὰ πατερικὰ ἐκεῖνα ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα περιστατικῶς καὶ παρεμπιπτόντως παρέχουν λειτουργικὰς πληροφορίας, μεγάλης ἢ ἥσσονος σπουδαιότητος, λεπτομερεστερας ἀναφοράς καὶ περιγραφῆς ἢ ἐλαχίστους, ἐνλίπε ὅμως σημαντικωτάτους ὑπαινιγμούς. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ὑπάγεται πᾶσα σχεδὸν ἡ ἐκκλησιαστικὴ παραγωγή ὅλων τῶν αἰώνων. Εἶναι ὅμως ἐπόμενον ὅτι ἀξιολογώτεροι

είναι αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀρχαιοτέρων συγγραφέων καὶ μάλιστα τῶν ἐποχῶν ἢ τῶν περιοχῶν, διὰ τὰς ὁποίας δέν υπάρχουν ἄμεσοι λειτουργικαὶ πηγαί. Ἔργον τῆς λειτουργικῆς εἶναι ἡ περισυναγωγή ὅλων αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ ἀξιοποίησις αὐτῶν.

Ὡς παράδειγμα ἀναφέρομεν μερικούς μόνον Πατέρας ἢ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς:

Α' Ἐπιστολῆ Κλή-
μεντος

Ποιμνὴ Ἑρμᾶ

Ἰουστίνου

Ὡριγένους
Κυπριανού

Εὐσέβιου Καισαρ.

Μ. Ἀθανάσιου

Κύριλλου

Δαμασκηνού

Ἐκ τῶν λεγομένων Ἀποστολικῶν Πατέρων ἡ Α' Ἐπιστολή τοῦ Κλήμεντος Ρώμης κατακλείεται μέ μακρὰν προσευχὴν ὁμοιάζουσαν πρὸς τὰς εὐχὰς τῆς θείας λειτουργίας. Ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ παρέχει πληροφορίας περὶ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος. Ὁ ἀπολογητὴς Ἰουστίνος εἰς τὴν Α' Ἀπολογία του ὁμιλεῖ περὶ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ὁ Ὡριγένους, ὁ Κυπριανός, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Λέων ὁ Μέγας, ὁ Γρηγόριος ὁ Διάλογος, οἱ Καππαδόκαι Πατέρες, ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός καὶ πλεῖστοι ἄλλοι παρέχουν εἰς τὰ συγγράμματά των πολλὰς σημαντικὰς λειτουργικὰς πληροφορίας. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν διάγραμμα τῆς λειτουργίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας. Ὁμιλίαι ἐξ ἄλλου Πατέρων εἰς ἑορτὰς μᾶς δίδουν τό νόημα ἐκάστης ἐξ αὐτῶν καὶ ἀποτελοῦν μαρτυρίας περὶ ὑπάρξεως καὶ διαδόσεως τῶν ἑορτῶν τούτων. Ὁμιλίαι Πατέρων εἰς βιβλικά κείμενα ἢ βραδύτερον εἰς τὰ Κυριακοδρόμια δύνανται νὰ μᾶς βοηθήσουν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν σειρῶν τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων κατὰ τόπους καὶ χρόνους. Εἰς ἀντιρρητικὰς πραγματείας Πα-

τέρων, ἰδίᾳ κατ' Ἀρμενίων ἢ κατὰ Λατίνων, εὐρίσκονται πολλά λειτουργικά στοιχεῖα, ἀφορῶντα εἰς τὰς λειτουργικάς διαφοράς τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν, ὡς π.χ. περί ἀζύμων, περί μίξεως οἴνου καὶ ὕδατος, περί ἐπικλήσεως, περί νηστειῶν κ.τ.τ.

Συναξάρια

Ἰδίαν ὁμάδα ἐμμέσων λειτουργικῶν πηγῶν ἀποτελοῦν οἱ βίοι τῶν ἁγίων καὶ τὰ Συναξάρια. Ταῦτα ἐκτός τῶν πληροφοριῶν περί διαφόρων λειτουργικῶν θεμάτων, τὰς ὁποίας παρεμπιπτόντως παρέχουν, μαρτυροῦν περί τῆς τιμῆς τῶν διαφόρων ἁγίων καὶ τῆς συγκροτήσεως τοῦ ἑορτολογίου, ἐπέδρασαν δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ὑμνογραφίας. Συνεπτυγμένοι δὲ μορφαὶ αὐτῶν ἀνεγινώσκοντο κατὰ τὰς πρὸς τιμὴν τῶν ἁγίων συνάξεις καὶ εἰσῆλθον καὶ εἰς τὰ λειτουργικά βιβλία. Εἰδικῶς τοὺς βίους τῶν ἁγίων καὶ τὰ Συναξάρια μελετᾷ ἡ Ἀγιολογία.

Ἀγιολογία

2. Ἄμεσοι πατερικαὶ πηγαί

Ἄμεσοι πηγαὶ δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ἔργα Πατέρων ἢ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἀναφερόμενα ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει εἰς τὴν θείαν λατρείαν καὶ περιγράφοντα ἢ ὑπομνηματίζοντα αὐτήν, εἴτε ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς (πρᾶγμα σπάνιον), εἴτε μερικῶς, ὠρισμένας τελετάς ἢ λειτουργικάς πράξεις. Αἱ πηγαὶ αὗται δύνανται νὰ διαιρεθοῦν κατ' εἶδος εἰς ὠρισμένας ὁμάδας:

I. Ἀρχαῖδι κανονικολειτουργικαὶ συλλογαί

Ἀρχαῖαι κανονικολειτουργικαὶ συλλογαὶ φερόμεναι,

αί πλεῖσται, ὡς συλλογικά ἀποστολικά ἔργα καί κωδικοποιοῦσαι προϋφισταμένην λειτουργικὴν παράδοσιν. Ταῦτα εὐρίσκονται εἰς ἀμοιβαίαν ἐξάρτησιν, ἐλευθέραν ἢ καί δουλικήν. Εἶναι δέ τὰ ἑξῆς:

1. Ἡ "Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων" (ἀρχαί Β' αἰῶνος).
2. Ἡ "Ἀποστολικὴ Παράδοσις" τοῦ Ἰππολύτου (ἀρχαί Γ' αἰῶνος).
3. Ἡ "(Συριακὴ) Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων" (ἀρχαί Γ' αἰῶνος).
4. Ἡ "(Αἰγυπτιακὴ) Ἀποστολικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Διατάξις" (ἀρχαί Δ' αἰῶνος).
5. Αἱ "Ἀποστολικαὶ Διαταγαί" (τέλος Δ' αἰῶνος).
6. Καί Ἡ "Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ" (ἀρχαί Ε' αἰῶνος).

Πάντα τὰ ἀνωτέρω πλὴν τοῦ δευτέρου ("Ἀποστολικὴ Παράδοσις") τὸ ὁποῖον εἶναι ἔργον τοῦ Ρώμης ἀγίου Ἰππολύτου (+ 235), εἶναι ψευδεπίγραφα, ἔργα ἀγνώστων συγγραφέων. Ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν καί σώζονται εἴτε εἰς τὸ πρωτότυπον εἴτε εἰς τὰς ἀρχαίας μεταφράσεις, ἔσχον μεγίστην διάδοσιν καί κῦρος καί ἐπηρέασαν σημαντικῶς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θείας λατρείας. Περιέχουν, ἐκτός τοῦ κανονικοῦ ὑλικοῦ πλείστας πληροφορίες περὶ τῆς θείας λατρείας, διατάξεις ἀκολουθιῶν, εὐχὰς καί ποικίλον λειτουργικόν ὑλικόν.

II. Αἱ μυσταγωγικά κατηχήσεις

Ὡς γνωστόν, εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν τὸ βάπτισμα ἐδίδετο κατὰ κανόνα εἰς ἐνηλίκους, οἱ ὅποιοι συστηματικῶς κατηχοῦντο εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ("κατηχούμενοι"), ἐβαπτίζοντο ὁμαδικῶς κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς καὶ κυρίως κατὰ τὴν παννυχίδα τοῦ Πάσχα καὶ μετὰ τὸ βάπτισμα ἠκροῶντο σειρᾶς λειτουργικῶν κηρυγμάτων, διὰ τῶν ὁποίων ἐμυοῦντο εἰς τὰ μυστήρια τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Αἱ μετὰ τὸ βάπτισμα κατηχήσεις ἐλέγοντο "μυσταγωγικά". Εἰς ταύτας ἀναλύεται καὶ ἐπεξηγεῖται κυρίως τὸ μυστήριον τοῦ βαπτίσματος, τοῦ χρίσματος καὶ τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἐνδιαφέρουν ἰδιαιτέρως τὴν λειτουργικὴν καὶ διὰ τὸ λειτουργικόν καὶ διὰ τὸ θεωρητικόν περιεχόμενον των.

Τοιαῦται σειραὶ μυσταγωγικῶν κατηχήσεων περιεσώθησαν τέσσαρες: τοῦ ἀγίου Κυρίλλου ἢ Ἰωάννου Ἱεροσολύμων (Παλαιστίνη), τοῦ θεοδώρου Μοψουεστίας (Συρία), τοῦ ἀγίου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων (Β. Ἰταλία) καὶ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου (Ἀντιόχεια).

- Κυρίλλου
- Θεοδ. Μοψουεστίας
- Ἀμβροσίου
- Μεδιολάνων
- Χρυσοστόμου

Βραδύτερον, λόγῳ τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, τὸ εἶδος τοῦτο τῶν κατηχήσεων ἠτόνησε. Διεσώθησαν ὅμως εἰς λειτουργικά χειρόγραφα σύντομοι μυσταγωγικά προσλαλιαί, λεγόμεναι ὑπὸ τῶν λειτουργῶν κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων, πλεῖσται τῶν ὁποίων βαθμηδόν ἐτυποποιήθησαν καὶ ἐνεσωματώθησαν εἰς τὰς ἱεράς τελετάς, ὡς καθάρως πλέον λειτουργικά παρακελεύσεις (βλ. Ἰ. Φουντούλη, Βυζαντινὰ Λειτουργικά "Κατηχήσεις", Θεσσαλονίκη 1968).

III. Λειτουργικά ύπομνήματα

Συγγενές προς τας αρχαίας μυσταγωγικάς κατηχήσεις είναι και έτερον φιλολογικόν είδος αναπτυχθέν έν τῇ Ἀνατολῇ από τοῦ Ζ' κυρίως αἰῶνος, κατά τό όποῖον υπό μορφήν λόγου ἤ πραγματείας παρέχεται ἀνά- λυσις καί θεολογικό - συμβολικός ύπομνηματισμός τῶν λειτουργικῶν τύπων καί τῶν ἱερῶν τελετῶν. Τά ἔργα ταῦτα θά ἠδύναντο νά χαρακτηρισθῶσιν ὡς λειτουργικά ύπομνήματα.

Ἦδη κατά τό τέλος τοῦ Ε' αἰῶνος εἰς τό ἔργον "Περί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας" τό ἀποδιδόμενον εἰς τόν Διονύσιον τόν Ἀρεοπαγίτην ἔχομεν τας ἀρχάς τοῦ είδους αὐτοῦ. Ὁ ψευδο-Διονύσιος ἀναπτύσσει τήν "θεωρίαν" τῶν κατά τό βάπτισμα, τήν θείαν λειτουργίαν, τό μύρον, τήν μοναχικήν κουράν καί τήν κηδείαν τελομένων. Ὁρμᾶται ἐκ τῶν τύπων, ἀλλ' ἐπιμένει εἰς τήν θεωρητικήν ἀνάπτυξιν τοῦ νοήματος αὐτῶν. Τό ἔργον τοῦτο ἐπήρεσσε πολύ τούς μεταγενεστέρους ύπομνηματιστάς.

Ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής († 662) εἰς τήν "Μυσταγωγίαν... περί τοῦ τίνων σύμβολα τά κατά τήν ἀγίαν Ἐκκλησίαν ἐπί τῆς συνάξεως τελούμενα καθέστηκε" αὐτοῦ παρέχει ἐρμηνείαν τῆς θείας λειτουργίας ἀνάλογον προς τήν τοῦ Ψευδο-Διονυσίου. Εἶναι χαρακτηριστικόν ὅτι ὁ Μάξιμος συνέγραψε καί ύπόμνημα εἰς τό περί "Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας" ἔργον τοῦ Διονυσίου.

Συμβολικήν ἔρμηνείαν τῆς θείας λειτουργίας παρέχει ὁ Γερμανός Α' Κωνσταντινουπόλεως (+ 733) εἰς τὸ ἔργον του "Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία", τὸ ὁποῖον εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν φέρεται ὑπὸ διαφόρους μορφάς καὶ διάφορα ὀνόματα.

Συμβολικῶς ὡσαύτως ἔρμηνεύει τὴν θείαν λειτουργίαν καὶ ὁ θεόδωρος Ἀνδίδων (ΙΑ' - ΙΒ' αἰών) εἰς τὸ ἔργον "Προθεωρία κεφαλαιώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων".

Ἐξ αὐτοῦ δουλικῶς ἐξαρτᾶται ὁ "Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ τελουμένων" ὁ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν Σωφρόνιον Ἱεροσολύμων.

Ἰπὸ τὸ ὄνομα θεοδώρου τοῦ Στουδίτου φέρεται σύντομος πραγματεία ὑπὸ τὸν τίτλον "Ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων", εἰς τὴν ὁποίαν παρέχεται περιγραφή τις τῆς τάξεως αὐτῆς καὶ σύντομος σχολιασμός.

Ὅμοίως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως φέρεται ἔργον τοῦ Ζ' αἰῶνος ὑπὸ τὸν τίτλον "Λόγος περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας".

Ἰδιαιτέραν πρωτοτυπίαν καὶ θεολογικὸν βάθος ἔχει ἡ "Ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας" τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (+ 1370).

Τὰς μοναχικὰς ἀκολουθίας τῆς νυχθημέρου προσευχῆς τῆς Ἐκκλησίας ὑπομνηματίζει ὁ Μάρκος ὁ Εὐγενικός (+ 1444) εἰς σύντομον πραγματείαν του ὑπὸ τὸν τίτλον "Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας".

Τέλος ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης (+ 1429) δύναται νά χαρακτηρισθῆ ὡς ὁ σπουδαιότερος τῶν βυζαντινῶν ὑπομνηματιστῶν τῆς θείας λατρείας. Εἰς τό ἔργον του "Ἐρμηνεῖα περὶ τε τοῦ θείου ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε περὶ καὶ διακόνων, ἀρχιερέων τε καὶ τῶν ὧν ἕκαστος στολῶν ἱερῶν περιβάλλεται, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς θείας μυσταγωγίας, λόγον ἐκάστῳ διδοῦσα τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων θείως..." ὑπομνηματίζει καὶ συμβολικῶς ἐρμηνεύει ὅσα εἰς τὸν ἀνωτέρω τίτλον διαλαμβάνει. Εἰς δέ τό ἐκτεταμένον ὑπὸ διαλογικὴν μορφήν ἔργον του "Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἵρέσεων καὶ περὶ ... τῶν ἱερῶν τελετῶν τε καὶ μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας" ἀναλύει καὶ ἐρμηνεύει θεολογικῶς καὶ συμβολικῶς, ἐν τινι μέτρῳ δέ καὶ ἱστορικῶς, τὰ κατὰ τό βάπτισμα, τό χρῖσμα, τὴν τελετὴν τοῦ ἀγίου μύρου, τὸν ναόν καὶ τὰ ἐγκαίνια αὐτοῦ, τὰ κατὰ τὴν ἐξομολόγησιν, τὴν μοναχικὴν κουράν, τὸν γάμον, τό εὐχέλαιον, τὰς ἀκολουθίας τοῦ νυχθημέρου, ἀσματικὰς καὶ μοναχικὰς, καὶ τὴν νεκρώσιμον ἀκολουθίαν. Ὁ Συμεών γνωρίζει τὰ ἔργα τῶν προγενεστέρων αὐτοῦ ἐρμηνευτῶν τῆς θείας λατρείας, ἀλλὰ ἔχει τὴν ἰκανότητα νά ὑποτάσῃ τὰς πηγὰς του. Τό δεύτερον ἰδίᾳ ἔργον του εἶναι μοναδικόν εἰς τό εἶδος του καὶ διότι ἐπεκτείνεται ἐφ' ὅλης σχεδόν τῆς θείας λατρείας καὶ διότι παρέχει ἀπειρίαν λειτουργικῶν πληροφοριῶν. Μετεφράσθη κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν εἰς τὴν νεοελληνικὴν καὶ τὰς ἄλλας γλώσσας τῶν ὀρθοδόξων λαῶν καὶ ἀπετέλεσεν ἀληθῆ ἱερατικόν συνέκδημον (βλ. Ἰ. Φουντούλη, Τό λειτουργικόν ἔργον Συ-

μεών του Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1969).

Είς τήν Δύσιν ἐγράφησαν παρόμοια ἐρμηνευτικά ἔργα εἰς τήν θείαν λειτουργίαν ὑπό τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης (+ 636), Ἀμαλαρίου (Θ' αἰών), Ραβανοῦ Μαύρου (+ 856), Ψευδο-Ἀλκουῖνου (I' αἰών) κ.ἄ.

IV. Περιγραφαί

Εἰς τὰς ἀμέσους πηγὰς τῆς Λειτουργικῆς δύνανται νά καταταγοῦν καί περιγραφαί λειτουργικῶν πράξεων συνταχθεῖσαι ὑπό διαφόρων περιηγητῶν.

Τήν πρώτην θέσιν μεταξύ τούτων κατέχει τό "Ὀδοιπορικόν" τῆς Αἰθερίας. Αὕτη περιηγηθεῖσα περὶ τό τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος τοὺς ἀγίους Τόπους, κατέγραψε τὰς ἐντυπώσεις αὐτῆς καί περιέγραψε ἐκτός τῶν ἄλλων καί τὰς ἀκολουθίας τῶν Ἱεροσολύμων καί ἄλλων προσκυνημάτων τῆς Ἀνατολῆς, τὰς ὁποίας παρηκολούθησε, ἰδίᾳ δὲ τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος καί τοῦ Πάσχα. Τό "Ὀδοιπορικόν" ἐγράφη εἰς τήν λατινικὴν γλῶσσαν.

Παρόμοια, μεταγενέστερα ὅμως, "Προσκυνητάρια" ὑπάρχουν πάρα πολλά, συνταχθέντα ὑπό δυτικῶν ἢ ρώσων ἐπισκοπετῶν τῶν ἀγίων Τόπων, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς, καλύπτοντα τοὺς μέσους καί νεωτέρους χρόνους. Αἱ λειτουργικαὶ τῶν πληροφορίαι εἶναι σποραδικαί, ἐνλίτε ὅμως ἀρκούντως σημαντικά (βλ. Κ. Σιμοπούλου, Ξένοι ταξιδιωτὲς στήν Ἑλλάδα 333 μ.Χ. - 1700, τ. Α', Ἀθήνα 1970).

V. Τυπικά

Σημαντικωτάτην πηγήν αποτελοῦν τὰ διάφορα Τυπικά, εἴτε τοῦ παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἴτε τῶν κτητορῶν τῶν Μονῶν.

Εἰς τὰ πρῶτα ἀνήκουν ἡ "Ἔκθεσις βασιλείου τάξεως", ἡ ἀποδιδομένη εἰς τόν Κωνσταντῖνον Ζ' τόν Πορφυρογέννητον (I' αἰών) καί τό "Περί ὀφικιαλίῶν τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καί τῶν ὀφικίων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας", τό ἀποδιδόμενον εἰς τόν Γεώργιον Κωδηνόν τόν Κουροπαλάτην (ΙΕ' αἰών). Ἡ ἐθυμοτυπία τοῦ παλατίου καί καθ' ἑαυτήν εἶναι ἐνδιαφέρουσα, διότι ἐπηρέασε καί ἐπηρεάσθη ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς λειτουργικῆς τάξεως, καί διὰ τὰς ἐμμέσους εἰδήσεις περί τῆς καθαρῶς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως, δεδομένου ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ μετεῖχεν εἰς τήν ἐντός καί ἐκτός τοῦ παλατίου θείαν λατρείαν.

Τὰ κτητορικά δέ Τυπικά τῶν Μονῶν, πλήν τῶν ἄλλων διατάξεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τήν ζωὴν τῆς ἀδελφότητος, περιέχουν γενικὰς ἢ ἐνλίστε καί λεπτομερεστέρας προδιαγραφὰς ἀφορώσας εἰς τήν ἐν ἐκάστη Μονῇ τηρητέαν λειτουργικὴν τάξιν.

δ') Ἱεροὶ Κανόνες καί ἐπίσημα ἔγγραφα

Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες ἀποτελοῦν ὡσαύτως πηγήν τῆς λειτουργικῆς. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς λειτουργικά θέματα, ρυθμίζουσι ἀναφυέντα ζητήματα ἢ περιστέλλουσι σημειωθεῖσας ἐκτροπὰς. Ἰδιαιτέρον λειτουργικόν

ένδιαφέρον παρουσιάζουν οί λεγόμενοι Ἀποστολικοί Κανόνες, οί κανόνες τῆς έν Λαοδικεία Συνόδου (περί τό 363 . Βλ. Π.Ροδοπούλου. Οί κανόνες τῆς Συνόδου τῆς Λαοδικείας ώς "νόμος" τῆς Ἐκκλησίας περί τῆς θείας λατρείας, Θεσσαλονίκη 1968), τῆς έν Τρούλλῳ Πενθέκτης (692) καί Πατέρων τινῶν, ώς π.χ. τοῦ ἁγίου Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως (+ 829). Διά τούς αὐτούς λόγους ένδιαφέροντες εἶναι καί οί εἰς τούς Κανόνες σχολιασμοί τῶν ἀρχαίων κανονολόγων Βαλσαμῶνος, Ζωναρᾶ καί Ἀριστήνου.

Παρόμοιαι, ἔχουσαι σχετικόν κύρος, πηγαί εἶναι αἱ ἀποφάσεις μεταγενεστέρων τοπικῶν Συνόδων, Πατριαρχικά Γράμματα καί Ἐγκύκλιοι, ἀποφάσεις τῶν Συνόδων τῶν κατά τόπους Ἐκκλησιῶν, Ὁμολογίαι πίστεως, ὅσαι βεβαίως καί ὅπου ἀναφέρονται εἰς λειτουργικά ζητήματα.

Διά τήν μελέτην τῆς λατρείας τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας σημαντικώτατοι πηγαί εἶναι αἱ, μετά τήν Ζ' Οἰκουμενικήν Σύνοδον, Σύνοδοι αὐτῆς καί μάλιστα ἡ έν Τριδέντῳ (1562-1563), διά τās ἀντιμεταρρυθμιστικάς προσπάθειας πρὸς βελτίωσιν τῆς λατρείας, καί ἡ Β' έν Βατικανῷ Σύνοδος (1961 ἐξ.), ἡ ὁποία ἔλαβε ριζικάς ἀποφάσεις διά τήν ἀνακαίνισιν τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ώς καί Ἐγκύκλιοι Παπῶν, ώς τοῦ Πίου Χ, Πίου ΧΙΙ καί Ἰωάννου ΧΧΙΙΙ.

ε')- Τά Μνημεῖα

Ἡ Λειτουργική πολλά δύναται νά καρπωθῆ έκ τῆς

μελέτης τῶν ἀρχαίων μνημείων, ναῶν, βαπτιστηρίων, κοιμητηρίων, ἀμφίων, λειτουργικῶν σκευῶν, εἰκονογραφικῶν παραστάσεων κ.τ.τ., τὰ ὅποια μελετῶνται συστηματικῶς ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας.

Ὁ ναός καί τὰ ἐν αὐτῷ ἐγένοντο διὰ τήν ἐξυπηρέτησιν τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν τῆς Ἐκκλησίας, διό καί ἡ μορφή, ἡ θέσις, ἡ διάταξις καί ἡ ἐξέλιξις αὐτῶν προσδιωρίσθη ὑπὸ τῆς ἐκάστοτε διαμορφουμένης λειτουργικῆς πραγματικότητος. Διὰ τοῦτο καί τὰ πορίσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης εἶναι πολύτιμα διὰ τήν παρακολούθησιν τῆς ἐξελίξεως τῆς θείας λατρείας, εἴτε διὰ θέματα διὰ τὰ ὅποια δέν ὁμιλοῦν αἱ φιλολογικαί πηγαί, εἴτε πρὸς ἐπαλήθευσιν, κατοχύρωσιν καί χρονολογικὴν ταξινόμησιν τῶν μαρτυριῶν τούτων, ὅπου τοῦτο δέν εἶναι ἐξ ἀρχῆς δεδομένον. Ἐπίσης εἰς τὰς ποικίλης προελεύσεως ἢ εἰδους ἀπεικονίσεις δυνάμεθα νά εὕρωμεν μαρτυρίας καί ἐξεικονίσεις πραγμάτων, ὡς λ.χ. τό σχῆμα καί τὰ εἶδη τῶν ἱερῶν ἀμφίων, αἱ λειτουργικά στάσεις, ὁ τρόπος εὐλογίας, τό σχῆμα καί ἡ μορφή διαφόρων λειτουργικῶν ἀντικειμένων, ὅταν ταῦτα δέν σώζονται κ.τ.τ.

ς') Ἡ Λαογραφία

Δευτερεύουσα πηγή λειτουργικοῦ ὑλικοῦ ἀποτελεῖ ἡ μελέτη τῶν λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων λαϊκῆς εὐσεβείας, τῆς συνήθως λεγομένης "λαϊκῆς θρησκείας". Αὗται μελετῶνται ὑπὸ τῆς Λαογραφίας. Συνήθως ὑπάρχει ἡ τάσις ἀναγωγῆς ὅλων τῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων εἰς

τήν εἰδωλολατρείαν, εἰς τὴν μαγείαν ἢ εἰς τὴν δεισι-
 δαιμονίαν. Ἡ ἀπροκάληπτος καὶ ἐνδελεχὴς μελέτη τῶν
 στοιχείων τούτων θά καταδείξῃ μέχρι ποίου σημείου ταῦ-
 τα προέρχονται ἐκ καθαρῶς χριστιανικῶν λειτουργικῶν
 μορφῶν καὶ μέχρι ποίου σημείου διεσώθησαν προχριστια-
 νικά λατρευτικά ἔθιμα, ὡς καὶ περί τοῦ βαθμοῦ τοῦ
 ἐκχριστιανισμοῦ τούτων.

Γενικῶς, αἱ "παραλειτουργικά" αὐταὶ πράξεις καὶ
ἐκδηλώσεις δεικνύουν τὸν βαθμὸν ἐπιδράσεως τῆς Χρι-
στιανικῆς λατρείας ἐπὶ τοῦ λαοῦ, τὸν ἰδιόρρυθμον πολ-
λάκις τρόπον κατανοήσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ λαοῦ, τὴν συμ-
μετοχὴν αὐτοῦ εἰς τὰς ἀγομένας ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐ-
ορτάς κλπ.

Σημειωτέον ὅτι ἔθιμα καὶ πράξεις λαϊκῆς εὐσεβεί-
 σας υἱοθετήθησαν ὑπὸ τῆς ἐπίσημου λατρείας τῆς Ἐκ-
 κλησίας, ὡς π.χ. ἡ προσφορά γλυκισμάτων, ἢ ἄλλαι ὑ-
 φίσταντο παλαιότερον εἰς τὴν ἐπίσημον λατρείαν καὶ
 σήμερον διετηρήθησαν μόνον εἰς τὴν λαϊκὴν εὐσέβειαν,
 ὡς π.χ. ἡ προσφορά ἀπαρχῶν κ.τ.τ.

ζ') Ἡ Ὑμνογραφία

Ἡ μελέτη τῆς χριστιανικῆς ὕμνογραφικῆς παραγω-
 γῆς ἀποτελεῖ σήμερον ἰδιαίτερον κλάδον, τὴν "Ὑμνολο-
 γίαν". Οἱ ὕμνοι ὅμως ὡς προϊόντα λειτουργικῆς ποιή-
 σεως, ἀποβλέποντα εἰς λειτουργικοὺς σκοποὺς καὶ ἐν-
 τασσόμενοι εἰς τὰ πλαίσια τῶν λατρευτικῶν ἐκδηλώσεων
 τῆς Ἐκκλησίας, ἐνδιαφέρουν ἀμέσως τὴν Λειτουργικὴν.

Ἐξ ἄλλου ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς λειτουργικῆς δέν εἶναι δυνατόν νά κατανοηθῆ ὁ σκοπός καί ὁ προορισμός τῆς ποιήσεως τῶν διαφόρων εἰδῶν τροπαρίων, ὡς καί ἡ ἐξελικτική πορεία, τήν ὁποίαν ἠκολούθησε ἡ χριστιανική ὑμνογραφία. Ἀναγκάως δέ ὡς εὐρισκόμενοι εἰς τὰ ἐν χρήσει λειτουργικά βιβλία ἢ ὡς χρησιμοποιηθέντες κατά τό παρελθόν εἰς τήν θείαν λατρείαν οἱ χριστιανικοί ὕμνοι ἐμπίπτουν εἰς τό πεδῖον τῆς λειτουργικῆς. Πολλά ἐκ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ἰδίᾳ τὰ μοναχικῆς προελεύσεως, εἶναι σχεδόν ἀποκλειστικῶς ὑμνολογικοῦ περιεχομένου.

Ἄλλά καί ὡς πηγὴ καθαρῶς λειτουργικῶν πληροφοριῶν οἱ ὕμνοι εἶναι πολύτιμοι. Μαρτυροῦν διὰ τήν ὑπαρξιν ἑορτῶν, τόν χρόνονεἰσαγωγῆς αὐτῶν, τό νόημα αὐτῶν, τήν ἀνάπτυξιν τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων, ὑπομνηματίζουν ἀναγινωσκομένας περικοπὰς καί συνοδεύουν λειτουργικάς πράξεις.

η') Τὰ λειτουργικά κείμενα

Τήν κυρίαν ὁμῶς φιλολογικὴν πηγὴν τῆς λειτουργικῆς ἀποτελοῦν τὰ ποικίλα, ἐν χρήσει ἢ ἐν ἀχρησίᾳ, λειτουργικά βιβλία τῶν διαφόρων λειτουργικῶν τύπων τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης.

Εἰς αὐτά μετὰ μακρὰν σχετικῶς περίοδον αὐτοσχεδιασμοῦ κατεγράφη ἡ λειτουργικὴ παράδοσις τῶν Ἐκκλησιῶν καί ἀπετυπώθη ἡ λειτουργικὴ ἐξέλιξις ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον.

Περὶ αὐτῶν θὰ γίνῃ εἰδικὸς λόγος εἰς τὸ περὶ λειτουργικῶν βιβλίων κεφάλαιον καὶ σποραδικῶς ἐκεῖ ὅπου ἡ συνάφεια τὸ ἐπιβάλλει.

7. Βιβλιογραφία

Περὶ τὴν λειτουργικὴν ἔχει ἀναπτυχθῆ τεραστία βιβλιογραφία. Ἡ ἀπαρίθμησις ἔστω καὶ μέρους κατ' ἐκλογὴν ἐξ αὐτῆς δέν νομίζομεν ὅτι εἶναι σκόπιμος δι' ἓν φοιτητικὸν βοήθημα. Εἰς τὴν παράγραφον αὐτὴν θὰ μνημονεύσωμεν μόνον γενικά τινα ἔργα λειτουργικῆς, ἀπό τὰ νεώτερα καὶ περισσότερον προσιτὰ, λεξικά καὶ ἐγλυκλοπαιδείας καὶ εἰδικὰ λειτουργικά περιοδικά. Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κυρίως βιβλιογραφίας μελέτας ἀναφερομένης εἰς εἰδικὰ θέματα, μονογραφίας, ἄρθρα, ἐκδόσεις κειμένων, μεταφράσεις κ.λ.π. θὰ ἀναφέρωμεν κατ' ἐκλογὴν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους κεφάλαια καὶ θέματα, ὅταν κρίνωμεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητον καὶ ἡ μελέτη αὐτῶν θὰ συνετέλει εἰς τὴν ἐμπέδωσιν ἢ διασάφωσιν τῶν ὄσων περιληπτικῶς ἐκτίθενται ἐνταῦθα.

α') Λειτουργικά.

1. L. Duchesne, Origines du culte chrétien, Paris 1909 (5η ἐκδοσις).
2. L. Eisenhofer, Handbuch der Katholischen Liturgik, τόμοι 2, Freiburg 1932 - 33 (2α ἐκδοσις).
3. M. Righetti, Manuale di Storia liturgica, τόμοι 4, Milano 1950 ἐξ. (2α ἐκδοσις).

- ✓ 4. G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, Glasgow 1954 (2α έκδοσις).
5. A. Martimort, *L' Eglise en prière. Introduction à la Liturgie*, Paris 1961.
6. A. Raes, *Introductio in liturgiam orientalem*, Roma 1947.
7. A. Baumstark, *Liturgie comparée*, Chevetogne 1953 (3η έκδοσις).
8. Π. Ρομπότου, *Λειτουργική*, Ἀθήναι 1869.
9. Φ. Παπαδοπούλου, *Λειτουργική*, Ἀθήναι 1894.
10. Ἰ. Μεσολωρᾶ, *Ἐγχειρίδιον Λειτουργικῆς*, Ἀθήναι 1895.
- ✓ 11. Κ. Καλλινίκου, *ὁ χριστιανικός ναός καί τά τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Ἀθήναι 1963 (3η έκδοσις).
- ✓ 12. Π. Τρεμπέλα, *Ἀρχαί καί χαρακτήρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, Ἀθήναι 1962.
13. Τοῦ αὐτοῦ, *Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου καί Ἀνατολῆς*, Ἀθήναι 1961.
14. Τοῦ αὐτοῦ, *Λειτουργικοί τύποι Δύσεως καί Διαμαρτυρομένων Agenda*, Ἀθήναι 1966.
- ✓ 15. Δ. Μωραΐτου, *Εἰσαγωγή εἰς τήν Λειτουργικὴν καί τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς*, Θεσσαλονίκη 1950.
- ✓ 16. Τοῦ αὐτοῦ, *Εἰσαγωγή εἰς τήν ἐπιστήμην τῆς Χριστιανικῆς λατρείας*, Θεσσαλονίκη 1960 (2α έκδοσις).
- ✓ 17. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἱστορία τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀρχαῖοι χρόνοι (Α' - Δ' αἰών)*, Ἀθήναι 1964.
- ✓ 18. Τοῦ αὐτοῦ, *Ἐπίτομος Λειτουργική*, Ἀθήναι 1966.
- ✓ 19. Ε. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τ.Α' Ἀθήναι 1975.

Τὴν λειτουργικὴν ἐκαλλιέργησαν παρ' ἡμῖν, συγγράψαντες καὶ διαφόρους εἰδικὰς μελέτας καὶ διδάξαντες αὐτὴν εἰς τὰς θεολογικὰς Σχολὰς οἱ Π. Τρεμπέλας, Δ. Μωραΐτης, Β. Ἐξαρχος, Εὐάγ. Θεοδώρου καὶ Ἀρχιμ. Π. Ροδόπουλος.

β') Λεξικά καὶ Ἐγκυκλοπαίδειαι

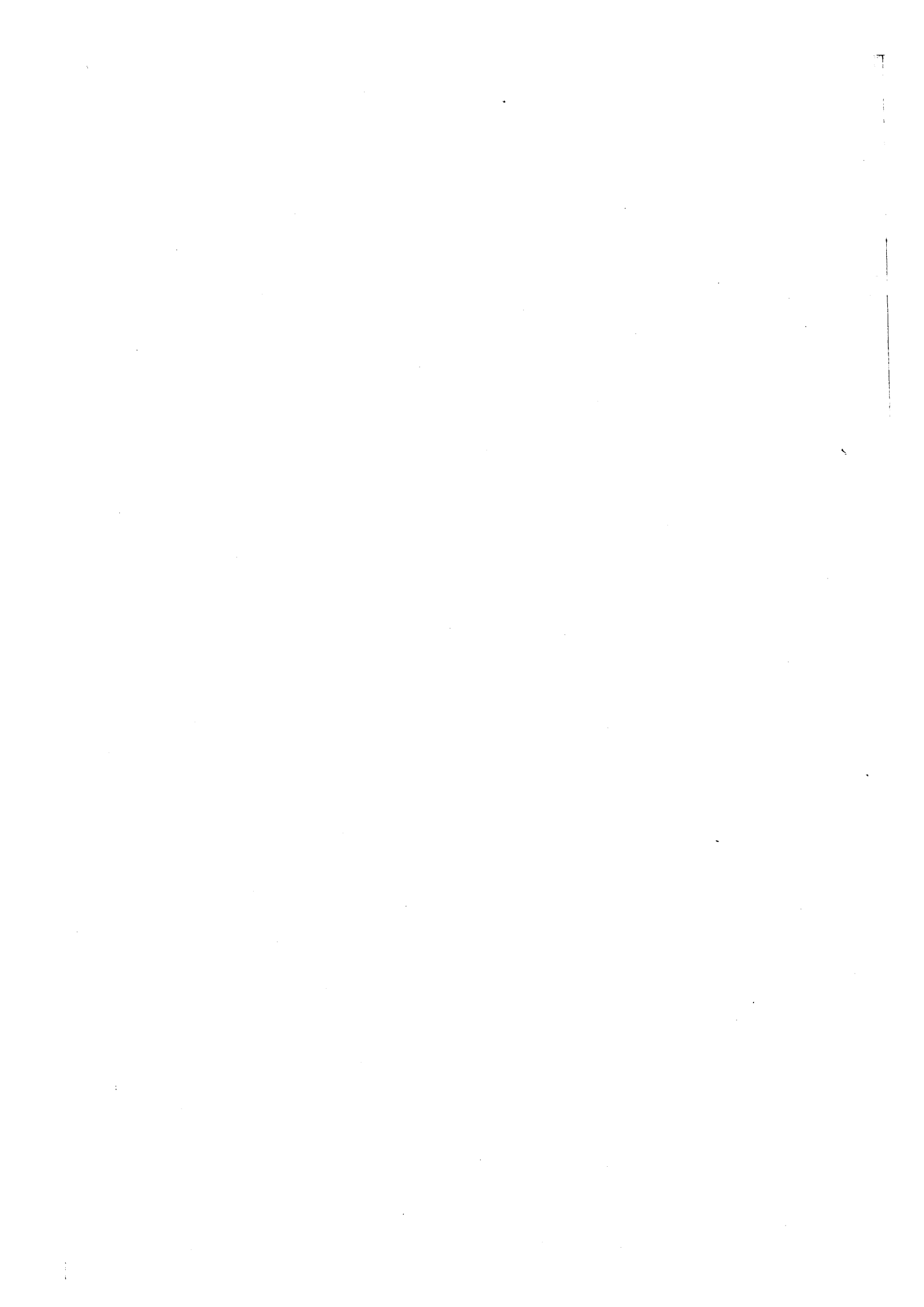
1. F. Cabrol - C. Leclercq, Dictionnaire d' Archéologie chrétienne et de Liturgie, Paris 1924 ἔξ.
2. L. Clugnet, Dictionnaire grec - français des noms liturgiques, Paris 1895.
3. R. Aigrain, Liturgia, Paris 1947.
4. G. Podhradsky, Lexikon für Liturgie, Innsbruck 1962.

Ἐπίσης λειτουργικὰ ἄρθρα ὑπάρχουν εἰς τὰς ξένας καὶ ἡμετέρας Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ τὰ Λεξικά, ὡς εἰς τὴν "Μεγάλην Ἑλληνικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν", εἰς τὴν "Θρησκευτικὴν καὶ Χριστιανικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν", εἰς τὴν "Θρησκευτικὴν καὶ Ἠθικὴν Ἐγκυκλοπαιδεῖαν", εἰς τὰ Ἐγκυκλοπαιδικὰ Λεξικά "Ἐλευθερουδάκη" καὶ "Πάπυρος - Λαρούς" κλπ.

γ') Περιοδικὰ καὶ σειραὶ

Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐκδίδονται εἰδικὰ λειτουργικὰ περιοδικὰ καὶ σειραὶ, ὡς τὸ "Ephemerides liturgicae" (Roma 1881 ἔξ), "Jahrbuch für Liturgiewissenschaft"

(Münster 1921 - 1941), "Archiv für Liturgiewissenschaft" (Regensburg 1950 έξ. - συνέχεια του προηγουμένου), "Liturgisches Jahrbuch" (Münster 1951 έξ.), "La Maison-Dieu" (Paris 1945 έξ.), "Lex Orandi" (Paris 1944 έξ.).

Β' ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

1. Ἡ θεία λατρεία εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκη

Οὔτε ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός οὔτε τις ἐκ ^{Λατρεία} τῶν δώδεκα ἀποστόλων ἦτο ἀρχιερεὺς ἢ ἱερεὺς ἢ ἔστω ^{6 τὸ ΝΑΘ} καὶ ἀπόγονος τῆς ἱερατικῆς φυλῆς τοῦ Λευῖ. Ὡς ἀνήκοντες εἰς τὸν παλαιὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν Ἰσραὴλ, μετέσχον τῆς λατρείας τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων, οὐδέποτε ὁμως ἱεράτευσαν ἐν αὐτῷ. Εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων βλέπομεν αὐτοὺς νὰ προσεύχονται εἰς τὸν ναὸν καὶ νὰ λατρεύουν μετὰ τοῦ λαοῦ τὸν Θεόν, νὰ ἀνέρχονται κατὰ τὰς ἑορτὰς εἰς Ἱεροσόλυμα, ἀκόμη καὶ νὰ προσφέρουν θυσίας καὶ προσφορὰς (Πράξ. κα' 26) κατὰ τὰς τελετουργικὰς διατάξεις τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου. Ἡ ἀποκοπή τῶν χριστιανῶν ἐκ τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας συνετελέσθη σταδιακῶς, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ἐχθρικῆς διαθέσεως τῶν Ἰουδαίων ἐναντι τῶν χριστιανῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἀποφάσεως τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου (Πράξ. κεφ. ιε'), διὰ τῆς ὁποίας οἱ ἐξ ἐθνῶν χριστιανοὶ ἀπηλλάσσοντο τῆς ὑποχρέωσός τῆς τηρήσεως τῶν νομικῶν διατάξεων (κατὰ συνέπειαν καὶ

τῶν τελετουργικῶν) πλήν τῆς βρώσεως αἵματος καί πνικτοῦ. ^{ἢ προσίσις} Μετ' ὀλίγα ἔτη (70 μ.Χ.) ἡ καταστροφή τοῦ ναοῦ καί ἡ διασπορά εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τήν πλήρη ἀποκοπήν καί αὐτῶν τῶν ἐξ Ἰουδαίων χριστιανῶν ἐκ τῆς λατρείας τῆς παλαιᾶς θρησκείας.

Ἐπισημῶς Ὁ Κύριος καί οἱ ἀπόστολοι μετέσχον τῆς προσευχῆς εἰς τὰς ἰουδαϊκὰς συναγωγάς. Δέν ἦσαν οὔτε ἀρχισυναγωγοί, οὔτε γραμματεῖς καί ἐξ ἐπαγγέλματος διδασκαλοὶ τοῦ λαοῦ. Ἀναγινώσκοντες εἰς τὰς συναγωγάς τήν Γραφήν καί ἐρμηνεύοντες αὐτήν ἔκαμνον ἔργον, τό ὅποιον πᾶς "ἀδελφός", λαϊκός δηλαδή Ἰσραηλίτης, ἠδύνατο νά πράξη. Τὰς συναγωγάς ἐχρησιμοποίησαν οἱ ἀπόστολοι ἐντός καί ἐκτός τῆς Παλαιστίνης ὡς σημεῖα ἀφειρηρίας διὰ τήν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ σύνδεσμος πρὸς αὐτάς ἔπαυεν εὐθύς ὡς οἱ ἰουδαῖοι διεπίστουν, ὅτι τό κήρυγμα τῶν ἀποστόλων ἀπέβλεπεν εἰς τήν σύμπηξιν νέας θρησκευτικῆς κοινότητος.

Ἡ ἀρχιερωσύνη τοῦ Κυρίου δέν ἦτο ὡς ἡ νομική λευϊτικὴ ἱερωσύνη - κατὰ τήν τάξιν Ἀαρών-, ἀλλά νέα χαρισματικὴ κατάστασις - κατὰ τήν τάξιν Μελχισεδέκ-, καταργοῦσα τήν πρώτην. Δυνάμει τῆς ἀρχιερωσύνης τοῦ Κυρίου ἤσκησαν οἱ ἀπόστολοι καί οἱ ὑπ' αὐτῶν χειροτονοῦμενοι ποιμένες τό ἔργον τῆς λειτουργικῆς διακονίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἡ νέα λατρεία ἦτο λατρεία ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ πρὸς τόν Πατέρα καί ὄχι λατρεία γράμματος καί σκιᾶς ὡς ἡ νομικὴ λατρεία. Ἦτο λατρεία ζῶσα, λογικὴ λατρεία, λατρεία "ἐν πνεύματι καί ἀληθείᾳ". Περὶ τῆς σχέσεως τῆς νέας

ίερωσύνης καί λατρείας πρὸς τήν παλαιάν πραγματεύεται ἡ Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή.

Ἄμεσον ἐπακόλουθον τῆς συνειδήσεως τῶν χριστιανῶν ὅτι ἀπετέλουν ἰδίαν νέαν θρησκευτικὴν κοινότητα ἦτο καί ἡ ἀναζήτησις νέου λειτουργικοῦ χώρου, ἐντός τοῦ ὁποῦ θά συνεπήγνυτο ἡ Ἐκκλησία διὰ τῆς συνάξεως τῶν πιστευόντων εἰς Χριστόν, τῇ ἀοράτῳ παρουσίᾳ αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ μυστικοῦ δεῖπνου, οἱ πιστοὶ συνήγοντο εἰς ἰδιωτικούς χριστιανικούς οἴκους, τὰς "κατ'οἶκον ἐκκλησίας". Σκοπὸς τῆς συνάξεως ἦτο ἡ κατ'ἐντολήν τοῦ Κυρίου καί κατὰ τὸ πρότυπον αὐτοῦ τέλεισις τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, "ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου" ἢ τὸ "Κυριακὸν δεῖπνον", τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὴν ἔκφρασιν τῆς ἐνότητος, ἀλλὰ καί τὸ μέσον τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας. Δι' αὐτοῦ ἠνοῦντο οἱ πιστοὶ πρὸς τὸν Χριστόν καί πρὸς ἀλλήλους. Ἡ σύναξις ἐγίνετο κατὰ τὰς ἑσπερινὰς ὥρας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ κοινὸν δεῖπνον, τὰς "ἀγάπας", ὡς καί ὁ μυστικὸς δεῖπνος. Μετὰ τὸ φαγητόν, "μετὰ τὸ δειπνῆσαι", ἠὺλογεῖτο ὁ ἄρτος καί τὸ ποτήριον ὑπὸ τοῦ προεστῶτος καί ἐκοινῶνουν πάντες ἐκ τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν, ἐκ τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου. Τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου πιθανῶς προηγεῖτο ὁ ἀσπασμὸς τῆς ἀγάπης καί συνδιαλλαγῆς (Ματθ. ε' 23). Ψαλμωδία ψαλμῶν ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ καί αὐτοσχεδίων χριστιανικῶν ὕμνων, ἀνάγνωσις περικοπῆς ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἀποστόλων καί ὁμιλία, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς λατρείας τῆς συναγωγῆς, προηγοῦντο τοῦ εὐχαριστιακοῦ

δείπνου. Μέ άλλους λόγους ή χριστιανική σύναξις συνή-
νωνε στοιχεῖα ἐκ τῆς λατρείας τῶν συναγωγῶν καί τῶν
πασχαλίων ἰουδαϊκῶν δείπνων.

Εἰς τὰς συνάξεις ἐλάμβανον μέρος πάντες οἱ βεβα-
πτισμένοι πιστοί, ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδία (Πράξ.
κ' 9). Διακρίσεις πλουσίων καί πτωχῶν δέν ὑπῆρχον (Ἰ-
ακ. β' 2-3, Α' Κορ. ια' 21). Αἱ γυναῖκες ὤφειλον, κατά
τόν ἀπόστολον Παῦλον, νά καλύπτουν τήν κεφαλήν (Α' Κορ.
ια' 5) καί νά μή ὀμιλοῦν ἢ νά ἐρωτοῦν κατά τὰς συνάξεις
(Α' Κορ. ιδ' 34-35). Οἱ ἄνδρες προσηύχοντο μέ ἀκάλυ-
πτον τήν κεφαλήν (Α' Κορ. ια' 4), "ἐπαίροντες ὀσίους
χεῖρας" (Α' Τιμ. β' 8). Ὡς στάσις προσευχῆς προετιμᾶ-
το ή ὀρθία κλίσις γονάτων ἐγένετο εἰς περιπτώσεις θερ-
μοτέρας προσευχῆς (Πράξ. ζ' 60. θ' 40. κ' 36. κα' 5).

*Οἱ χαρισμα-
τοῦχοι*

Ἰδιαίτερον χαρακτηριστικόν τῆς λατρείας τῆς ἀπο-
στολικῆς ἐποχῆς ἦτο ή συμμετοχή εἰς αὐτήν τῶν διαφό-
ρων χαρισματούχων. Οὗτοι διά τῶν προσευχῶν, τῶν διδα-
χῶν, τῶν ὕμνων καί τῶν "γλωσσῶν" τὰς ὁποίας ἐλάλουν,
ἐγένοντο ἐνίοτε αἰτία ἀταξίας εἰς τὰς συνάξεις, διό
καί ὁ ἀπόστολος Παῦλος δίδει σχετικές ὁδηγίας πρός πε-
ριστολήν τῶν ἀκροτήτων, οὕτως ὥστε πάντα νά γίνωνται
εὐτάκτως καί πρός οἰκοδομήν τῆς Ἐκκλησίας (Α' Κορ.
κεφ. ιδ').

Οἱ ψαλμοί καί οἱ ὕμνοι ἐψάλλοντο ὑπό τοῦ λαοῦ "ἐν
ἐνί στόματι" (Ρωμ. ιε' 6. Ἀποκάλυψις πολλάκις). Αἱ
εὐχαί ἐλέγοντο ὑπό τοῦ προεστῶτος εἰς γλώσσαν καταλη-
πτήν καί ὁ λαός ἀπήντα τό "Ἀμήν" (Α' Κορ. ιδ' 16).
Λειτουργικά βιβλία, πλήν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, δέν ὑπῆρ-

χον. Αί εὐχαί ἐλέγοντο ἀπό στήθους ἐπὶ τῇ βάσει διαγράμματος γνωστοῦ ἐκ προφορικῆς παραδόσεως (Α' Κορ. ια' 23-26).

Εἰς τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης διεσώθησαν καὶ *Λειτουργικὲς φράσεις κ. Διαθήκης* λειτουργικαί τινες εὐλογίαι ἢ ἀναφωνήσεις, ὡς "Ἀμήν", "Ἄλληλούϊα", "Μαράν ἀθά", "Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ..." (εἰς διαφορετικούς τύπους), "Τῷ θεῷ χάρις", "Εὐλογητός ὁ θεός..." "Χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη..." κλπ. Αὗται πιθανώτατα προήρχοντο ἐκ τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας. Ὁμοίως καὶ τινες ὕμνοι δύνανται νά *ᾄδονται* ἀναγνωρισθοῦν, ὡς Φιλιπ. β' 5-11. Α' Τιμ. γ' 16. Α' Πέτ. γ' 18-22 καὶ ἰδίᾳ Ἀποκ. δ' 8-11. ε' 8-14. ια' 15-17). Πιθανόν καὶ αὐτοὶ νά προέρχωνται ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως.

Αἱ συνάξεις ἀρχικῶς εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα ἐγίνοντο καθ' ἑκάστην (Πράξ. β' 46). Ἐνωρὶς ὅμως ὡς ἡμέρα συνάξεως, κατὰ μίμησιν τῆς ἰουδαϊκῆς πράξεως, ἐξαίρεται μία ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ἡ "μία Σαββάτων" (Πράξ. κ' 7. Α' Κορ. ις' 2), ἡ "Κυριακή" (Ἀποκ. α' 10) ὡς ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως καὶ παρουσίας τοῦ Κυρίου ἐν τῷ μέσῳ τοῦ λαοῦ Του.

Περὶ τοῦ ἀγίου βαπτίσματος ἔχομεν πολλὰς μαρτυρίας καὶ περιγραφὰς αὐτοῦ. Προηγεῖτο σύντομος κατήχησις, ἀπολήγουσα εἰς ὁμολογίαν τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστόν (Πράξ. β' 41. η' 18. 13. 38. θ' 18. ι' 47-48. ις' 15. 33). Ἐγίνετο διὰ πλήρους καταδύσεως εἰς τὸ ὕδωρ (πρβλ. τοὺς ὄρους "βάπτισμα" - "λουτρόν" - "θάνατοξ" - "ταφή"), τῇ ἐπικλήσει τῆς ἀγίας Τριάδος (Ματθ. κη' 19). Αἱ φρά-

*Ἅγιον
Βάπτισμα*

σεις βάπτισμα "εἰς Χριστόν", "εἰς τό ὄνομα τοῦ Κυρίου" ἢ "εἰς τόν θάνατον τοῦ Χριστοῦ" (Πράξ. η' 16. ιθ' 5. Ρωμ. ς' 3. Γαλάτ. γ' 27) δηλοῦν τήν θεολογικήν ἔννοιαν τοῦ βαπτίσματος μᾶλλον ἢ τόν τύπον τῆς ἐπικλήσεως κατ' αὐτό.

Χρῖσμα
(δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν)
Τό μυστήριον τοῦ χρίσματος ἐδίδετο δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων (Πράξ. η' 14-17. ιθ' 1-6). Οἱ ὄροι "χρίσις" καί "σφραγίς" (Β' Κορ. α' 21-22. Α' Ἰωάν. β' 20-27) ἔχουν πνευματικήν ἔννοιαν, μή ἀναφερόμενοι εἰς οἰανδήποτε ὑλικήν διά μύρου χρίσιν.

Χειροτονία
Ἡ ἀνάδειξις κληρικῶν, καθισταμένων εἰς τήν διακονίαν τοῦ Κυρίου, ἐγένετο δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τῶν ἀποστόλων ἢ τοῦ πρεσβυτερίου (Πράξ. στ' 6. ιδ' 23. Α' Τιμ. δ' 14. Β' Τιμ. α' 6).

Γάμος
Ἡ ἱερότης τοῦ γάμου ἐξαίρεται ὑπό τοῦ ἀποστόλου Παύλου καί γίνεται ἀναγωγή τῆς σχέσεως τῶν συζύγων "εἰς Χριστόν καί εἰς τήν Ἐκκλησίαν" (Ἐφεσ. ε' 32. Α' Κορ. ζ' 14). Ζητεῖται ὅπως γίνεται "ἐν Κυρίῳ" (Α' Κορ. ζ' 39). Μαρτυρία ὅμως περί εὐλογίας τινός αὐτοῦ δέν ὑπάρχει.

Εὐχέλαιον
Περί τῆς ιάσεως ἀρρώστων διά τῆς ἀλείψεως αὐτῶν δι' ἐλαίου ἔχομεν μαρτυρίας ἐν Μάρκ. ς' 13 καί μάλιστα ἐν Ἰακ. ε' 14. Ἐπί ἀσθενείας συνιστᾶται ^{ἐπί} ~~ἐπί~~ τοῦ ἀγίου Ἰακώβου ἢ πρόσκλησις "τῶν πρεσβυτέρων τῆς Ἐκκλησίας", οἱ ὅποιοι θά προσευχηθοῦν ἐπί τόν ἀσθενῆ καί θά τόν ἀλείψουν μέ ἔλαιον "ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου".

Προσευχή εἰς διαφόρους ἡμέρας τῆς ἡμέρας
Ἡ εἰς ὠρισμένους τακτούς καιρούς τῆς ἡμέρας προσ-

ευχή (έσπέρας, πρωΐ, μεσημβρία), κατά τό πρότυπον τῶν εὐσεβῶν ἰουδαίων, ἀπαντᾶ καί εἰς τήν Καινήν Διαθήκην, εἴτε ὡς συμμετοχή εἰς τήν λατρείαν τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων (Πράξ. γ' 1), εἴτε ὡς ἀτομική κατ' ἰδίαν προσευχή (Πράξ. ι' 9). Παρά τῷ Λουκᾷ καί τῷ Παύλῳ ἀπαντοῦν συστάσεις πρός ἀδιάλειπτον προσευχήν (Λουκ. κα' 36. ιη' 7. Α' θεσ. ε' 17. Κολοσ. δ' 2).

Ἐορταί ἄλλαι πλὴν τῆς Κυριακῆς δέν μαρτυροῦνται ὑπό τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὅπου γίνεται μνεία ἐορτῶν (Πάσχα, Πεντηκοστή, Ἐγκαίνια κλπ.) πρόκειται περί τῶν ἐορτῶν τῶν ἰουδαίων, εἰς τὰς ὁποίας μετέσχον ὁ Κύριος καί οἱ ἀπόστολοι.

Τοιαύτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἦτο ἡ θεία λατρεία κατά τήν ἀποστολικήν ἐποχήν, ὡς περιγράφεται εἰς τὰ κανονικά βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐπί τοῦ Κυρίου καί τῶν ἀποστόλων ἐτέθη τό θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί διεγράφησαν τὰ θεολογικά πλαίσια, εἰς τὰ ὁποῖα θά ἔπρεπε νά κινῆται αὕτη. Οὕτω ἐσημειώθη ἡ ἀφετηρία τῆς λειτουργικῆς ἐξελίξεως, ἡ ὁποία μέχρι σήμερον συνεχίζεται, ἄλλοτε μέ ταχύν καί ἄλλοτε μέ βραδύτερον ρυθμόν κατά τὰς ἐκάστοτε περιστάσεις.

Ἡ ἀποστολική λατρεία διεκρίνετο διά τήν ἀπλότητα καί γνησιότητα τῶν μορφῶν της. Τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι αἱ συνθετώτεραι καί πλουσιώτεραι μορφαί λατρείας, αἱ ὁποῖαι παρήχθησαν μέ τήν πάροδον τῶν αἰῶνων, στεροῦνται γνησιότητος. Ἀντιθέτως ἡ λατρεία ἦτο φυσικῶς ἐπόμενον νά ἀκολουθήσῃ τήν ἀνοδικήν ἐξελικτικὴν της πορείαν, προσαρμοζομένη πρός τοὺς λαοὺς καί τήν πολιτιστι-

^{Προσφυστική}
^{κότιτα Θε-}
^{ας λατρείας}
 κήν στάθμην τῶν διαφόρων ἐποχῶν. Ἄλλως τε ἡ λατρεία ἀποτελεῖ τὴν ἔκφρασιν τῆς πρὸς τὸν θεὸν ἀγάπης τῶν πιστῶν καὶ λαλεῖ πρὸς Αὐτὸν ἐκ τοῦ πληρώματος τῆς καρδίας αὐτῶν. Οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι οὔτε πάντοτε οὔτε πανταχοῦ οἱ ἴδιοι. Ἡ ἀποστολικὴ ὁμως λατρεία δίδει τὸ μέτρον καὶ τὸ κριτήριον τῆς γνησιότητος τῆς ὑστέρας ἐξελίξεως, πρὸς τὴν ὅποίαν πρέπει νὰ συμφωνῇ αὕτη, ὅχι ἐπιστρέφουσα ρωμαντικῶς εἰς αὐτήν, ἀλλὰ συνεχίζουσα αὐτήν ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι. Μέ ἄλλους λόγους, τότε κατεβλήθη τὸ σπέρμα καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀνεπτύχθη τὸ δένδρον ἧ τότε ἐτέθη ὁ θεμέλιος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὠκοδομήθη διὰ τῶν αἰῶνων τὸ λαμπρὸν οἰκοδόμημα τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

Ὁ Κύριος καὶ οἱ ἀπόστολοι οὔτε λειτουργίας συνέγραψαν, οὔτε εὐχάς, οὔτε τελετουργικὰς διατάξεις μυστηρίων καὶ προσευχῶν. Ἀποτελεῖ ματαιοπονίαν ἡ ἀναζήτησις τῆς "ἀποστολικῆς" λεγομένης λειτουργίας, εἴτε "Παυλείου" εἴτε "Πετρείου" μορφῆς, ὅπως ἐπεχειρήθη ὑπὸ τινῶν ἀνεπιτυχῶς. Ὅλαι αἱ λειτουργίαι τῆς Χριστιανικῆς οἰκουμένης καὶ ὅλαι αἱ λειτουργικαὶ πράξεις τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν, ἐφ' ὅσον διατηροῦν ἀνόθευτον τὸ πνεῦμα τῆς Κυριακῆς καὶ ἀποστολικῆς λατρείας εἶναι Κυριακαὶ καὶ ἀποστολικά. Οἱ ἀπόστολοι "παρέλαβον παρά τοῦ Κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκαν" εἰς τὰς Ἐκκλησίας (Α' Κορ. ια' 23), τὸ ζωηφόρον δηλαδὴ σπέρμα, τὸ ὁποῖον ἐβλάστησεν εἰς τοὺς εὐφόρους ἀγρούς τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκαρποφόρησε τὸν λειτουργικὸν πλοῦτον τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ παράδοσις

τοῦ Κυρίου καί τῶν ἀποστόλων εἶναι ἡ πηγή· ἡ ποικιλία καί ὁ πλοῦτος τῶν μορφῶν τῆς λατρείας εἶναι ὁ ποταμός ὁ ὁποῖος ποτίζει τό πρόσωπον ὅλης τῆς Ἐκκλησίας.

2. Ἡ θεία λατρεία ἀπό τοῦ Β' μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος

Πηγαί, ἐκ τῶν ὁποίων δυνάμεθα νά ἀντλήσωμεν πληροφορίας περί τῆς καταστάσεως τῆς θείας λατρείας κατά τήν περίοδον ταύτην, εἶναι τά συγγράμματα τῶν Πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς, ὡς τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, Ἰγνατίου Ἀντιοχείας, Εἰρηναίου, Τερτυλλιανοῦ, Κυπριανοῦ καί Ὠριγένους, τά ἀπόκρυφα βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἰδίᾳ δέ ἡ Α' Ἀπολογία τοῦ ἀγίου Ἰουστίνου, ἡ "Διδαχή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων", ἡ "Ἀποστολική Παράδοσις" τοῦ ἀγίου Ἰππολύτου καί ἡ συριακή "Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων".

Ἐξ ὅλων τούτων τῶν μαρτυριῶν δύναται νά συναχθῆ ὅτι ἡ χριστιανική λατρεία, καίτοι δέν ἦτο ἐλευθέρα (δεδομένου ὅτι κατά τήν περίοδον ταύτην ἐσημειώθησαν οἱ σφοδροί κατά τῶν χριστιανῶν διωγμοί), διήρχετο περίοδον ἀκμῆς καί δημιουργίας. Δέν ἦτο "λατρεία κατακομβῶν" καί κοιμητηρίων, ὡς ἐσφαλμένως πιστεύεται.

Τό χαρακτηριστικόν γνώρισμα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι ὅτι ἡ θεία λατρεία ἐξηκολούθει νά εὑρίσκεται εἰς περίοδον αὐτοσχεδιασμοῦ. Αἱ λειτουργικαί πράξεις ἐτελοῦντο βάσει γνωστοῦ ἐκ παραδόσεως σχεδίου καί αἱ εὐχαί συνετίθεντο ἐκ τοῦ προχείρου, βάσει παραδοσιακοῦ

διαγράμματος, ἀλλ' ἐλευθέρως. Εἰς τινὰ ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἔργων ἀπαντοῦν αἱ πρῶται ἀπόπειραι συντάξεως εὐχῶν. Οὕτως εἰς τὴν "Διδαχὴν" ἔχομεν δύο εὐχάς, μίαν ἐπὶ "τοῦ ποτηρίου" καὶ τοῦ "κλάσματος" (τοῦ ἄρτου) καὶ μίαν εὐχαριστήριον "μετὰ τὸ ἐμπλησθῆναι" (κεφ. θ' καὶ ι'), ἀσχέτως ἂν ὑφίσταται πρόβλημα ἂν αἱ εὐχαὶ αὗται εἶναι εὐχαὶ τῆς τραπέζης (τῶν "ἀγαπῶν") ἢ τῆς θείας εὐχαριστίας. Εἰς τὴν "Ἀποστολικὴν Παράδοσιν" τοῦ Ἰππολύτου εὐρίσκομεν εὐχὴν τῆς ἀναφορᾶς τῆς θείας λειτουργίας καὶ εὐχὰς χειροτονίας (3.4. 7. 8.). Καὶ εἰς τὰς δύο ὁμοίως αὐτὰς περιπτώσεις αἱ εὐχαὶ ἔχουν καθαρῶς ἐνδεικτικὸν χαρακτῆρα· εἶναι δηλαδὴ τύποι εὐχῶν, τοὺς ὁποίους ὡς ὑπόδειγμα παρέχουν οἱ ἀνωτέρω συγγραφεῖς, χωρὶς οὗτοι νὰ εἶναι κατ' οὐδένα τρόπον ὑποχρεωτικοὶ διὰ τοὺς λειτουργοὺς. Ἡ "Διδαχὴ" χαρακτηριστικῶς σημειώνει: "τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσι" (κεφ. Ι'). Ὁ Ἰππόλυτος ὁμοίως σημειοῖ, ὅτι δέν εἶναι ἀνάγκη ὁ τελεουργῶν νὰ εἴπῃ ἀκριβῶς τὰς εὐχὰς ὡς εἶναι διατετυπωμέναι ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ στήθους "κατὰ τὴν αὐτοῦ δύναμιν εὐχόμενος ἕκαστος" (9). Καὶ ὁ ἅγιος Ἰουστῖνος παρέχων τὸ διάγραμμα τῆς λειτουργίας μαρτυρεῖ ὅτι "ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας ὅση δύναμις αὐτῷ ἀναπέμπει" (Α' Ἀπολ. 67).

Ἐξεφράσθη ἡ ἀποψις, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐπεκράτει ἐνότης καὶ ὁμοιομορφία ἐν τῇ λατρείᾳ. Ὑπὲρ αὐτῆς προσάγονται τὰ κάτωθι ἐπιχειρήματα:

- α') Ὅτι τὸ διάγραμμα τῆς θείας λειτουργίας τῆς Ρώμης, ^{συμφωνεῖ}
ὡς διασώζεται ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου, συμφωνεῖ πλήρως ^{τῆς Δουλικῆς}
πρὸς τὸ διάγραμμα τῆς λειτουργίας τῶν Ἀνατολικῶν ^{Λειτουργιῶν}
Ἐκκλησιῶν.
- β') Ὅτι ἡ Ἡγήσιππος δέν σημειώνει ἀσυμφωνίας μεταξύ ^{Ὁ Ἡγήσιππος}
τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς ζητήματα λατρείας, καίτοι πε- ^{δέν σημειώνει}
ριῆλθεν ὀλόκληρον τὸν χριστιανικὸν κόσμον.
- γ') Ὅτι ὁ ἅγιος Πολύκαρπος ἐλειτούργησεν ἐν Ρώμῃ χω- ^{Ἅγιος Πολύκαρπος}
ρίς νά παρατηρηθῆ διαφορά τις ὡς πρὸς τὸν τρόπον ^{πρὸς λειτουργεῖ}
τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου ^{στὴν Ρώμην}.
- δ') Ὅτι κατεβάλλετο φροντίς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ^{φροντίδα}
διατήρησιν τῆς λειτουργικῆς ἐνότητος, διό καί πρὸς ^{διατήρησιν}
ἄρσιν τῶν περὶ τὸ Πάσχα διαφορῶν ἐταξειίδευσεν ὁ ^{λειτουργικῆς}
Πολύκαρπος εἰς Ρώμην, κατεδικάσθησαν δέ οἱ ὕδρο- ^{ἐνοτήτος}
παραστάται, οἱ ἄρτοτυρίται καί οἱ τεσσαρασκαίδεκα-
τίται ὡς εἰσάγοντες καινοτομίας καί ὡς διασπῶντες
τὴν λειτουργικὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας, καί
- ε') Ὅτι ἡ Αἰθερία περὶ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος δέν δια- ^{Μαρτυρία}
πιστώνει σοβαράς διαφοράς μεταξύ τῶν ἐν Ἱεροσολύ- ^{Αἰθερίας}
μοις καί Ἰσπανίᾳ τελουμένων.

Διὰ νά κατανοηθοῦν ὀρθῶς αἱ ἀνωτέρω μαρτυρίαι πρέ-
πει νά ἐνταχθοῦν εἰς τὰ πλαίσια καί εἰς τὴν περὶ ἐνό-
τητος ἐν τῇ λατρείᾳ ἀντίληψιν τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἐφ'
ὅσον ἐπεκράτει ὁ αὐτοσχεδιασμός περὶ τὴν σύνθεσιν τῶν
εὐχῶν καί σχετικὴ ἐλευθερία περὶ τὴν τέλεσιν τῆς θεί-
ας λατρείας, ἥτο ἐπόμενον αἱ κατὰ τόπους διαφοραὶ νά
θεωροῦνται ὡς τι τὸ φυσικὸν καί τὸ νόμιμον. Καί ἐφ' ὅ-

σον δέν εἶχον ἀποκρυσταλλωθῆ οἱ λειτουργικοί τύποι, ἀλλ' ἐκ παραδόσεως ἐκινουῦντο εἰς γενικά διαγράμματα, καί αἱ εὐχαί συνεπλέκοντο αὐτοσχεδίως κατά τὰ δεδομένα θέματα, ἢ θεία λατρεία παρουσίαζεν ἐνότητα καί ὁμοιομορφίαν, ἀλλ' οὐχί ὡς ἐννοοῦμεν αὐτήν σήμερον. Ἡ ἐπαγρύπνησις τῆς Ἐκκλησίας ἀπέβλεπεν εἰς τήν διατήρησιν τοῦ ἀπαραχαράκτου τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καί τοῦ ἀποστολικοῦ πλαισίου καί οὐχί τῶν λεπτομερειῶν. Ἀντιθέτως ἡ ποικιλία, ἡ ἐλευθερία καί ἡ πολλαπλότης τῶν λειτουργικῶν μορφῶν χαιρετίζεται ὑπό τῶν Πατέρων ὡς ἑκφρασις τῆς δυνάμεως καί τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπί τῇ βάσει τῶν εἰς τήν ἀρχήν τῆς παρούσης παραγράφου σημειωθεισῶν πηγῶν δυνάμεθα νά σχηματίσωμεν ἀρκούντως ὠλοκληρωμένην εἰκόνα περί τῆς μορφῆς τῆς θείας λατρείας κατά τήν περίοδον ταύτην.

Ἀνακοδόμησις
Ναῶν. Οἱ χριστιανοί ἤρχισαν βαθμηδόν νά οἰκοδομοῦν ἰδίους οἴκους λατρείας, τοὺς "ναοὺς" ἢ τὰς "ἐκκλησίας", ἐντός τῶν ὁποίων ἐγίνοντο αἱ συνάξεις αὐτῶν. Ἡδη ἀπαντοῦν καί τὰ βασικά στοιχεῖα τὰ καθορίζοντα τήν μορφήν καί τήν διάταξιν τοῦ ναοῦ καί τῶν ἐν αὐτῷ ἐπί τῇ βάσει τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν καί προϋποθέσεων τῆς Ἐκκλησίας: στροφή πρὸς ἀνατολάς - θυσιαστήριον - θέσεις πρεσβυτερίου - καθέδρα ἐπισκόπου ("Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων").

Ἡ θεία εὐχαριστία ἀπεσπάσθη σὺν τῷ χρόνῳ ἀπὸ τὰς ἀγάπας. Αἱ ἀγάπαι ἐτελοῦντο τὰς ἑσπέρας, ἢ θεία εὐχαριστία τό πρωτὶ (Ἰουστῖνος, Ἰππόλυτος). Κατά τήν σύ-

ναξιν ψάλλονται ψαλμοί τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ ὕμνοι χριστιανικῆς συνθέσεως, ἀναγινώσκονται περικοπαί ἐκ τῶν βιβλίων τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐπακολουθεῖ ἡ ὁμιλία καί εὐχαί, ἀσπασμός ἀγάπης, προσφορά ἄρτου, οἴνου καί ὕδατος, εὐχαριστήριος καθαρῆς στικῆ εὐχή ἀρχομένη διὰ διαλόγου ("Ἡ χάρις...", "Καί μετὰ τοῦ πνεύματός σου" κλπ.) καί ἀναφερομένη εἰς τήν πρᾶξιν τοῦ Κυρίου κατὰ τόν μυστικόν δεῖπνον, κλᾶσις τοῦ ἄρτου καί κοινωνία ὑπ'ἀμφοτέρα τὰ εἶδη (Ἰουστίνος, Ἰππόλυτος). Ἡ θεία εὐχαριστία μεταφέρεται καί εἰς τοὺς ἀπόντας, διατηρεῖται δέ καί εἰς τοὺς οἴκους τῶν πιστῶν πρὸς καθημερινήν κοινωνίαν (Ἰουστίνος, Ἰππόλυτος, Τερτυλλιανός).

Κατηχούμενοι Ἀναπτύσσεται ὁ θεσμός τῶν κατηχουμένων, εἰς τοὺς ὁποίους διδάσκονται πρὸ τοῦ βαπτίσματος συστηματικῶς αἱ ἀλήθειαι τῆς πίστεως (Διδαχή, Εἰρηναῖος, Ὠριγένης). Εἰς τήν τέλει τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας δέν παρίσταντο, ἀλλ'ἀπεχώρουν τῆς συνάξεως μετὰ τὰ ἀναγνώσματα καί τήν ὁμιλίαν. Τό ὕδωρ κατ'ἀρχάς δέν καθηγιάζετο διὰ τό βάπτισμα, οὔτε προηγεῖτο αὐτοῦ ἀπόταξις καί ἐξορκισμοί (Διδαχή, Ἰουστίνος), εἰσήχθησαν ὅμως ταῦτα ὀλίγον βραδύτερον (Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Πράξεις θωμᾶ, Ἰππόλυτος). Οἱ κατηχούμενοι χροῖνται διὰ τοῦ ἐπορκιστοῦ ἐλαίου πρὸ τοῦ βαπτίσματος καί διὰ τοῦ μύρου μετ'αὐτό (Ἰππόλυτος). Τό βάπτισμα ἐγένετο διὰ τριῶν πλήρων καταδύσεων εἰς τό ὕδωρ (Ἰππόλυτος), προηγεῖτο δέ αὐτοῦ νηστεία δύο ἢ τριῶν ἡμερῶν βαπτίζοντος καί βαπτιζομένου (Διδαχή). Ἦδη ἤρχισε νά ἐμ-

φανίζεται ὁ νηπιοβαπτισμός (Ἰππόλυτος, Κυπριανός), ἀλλά καί ἡ ἀντίθετος τάσις τῆς ἀναβολῆς τοῦ βαπτίσματος μέχρι τοῦ γάμου, τῆς χειροτονίας ἢ ὀλίγον πρό τοῦ θανάτου (Τερτυλλιανός). Τό βάπτισμα ἐδίδετο ὁμαδικῶς, κυρίως κατά τό Πάσχα ἢ τήν Πεντηκοστήν (Τερτυλλιανός).

Αἱ τάξεις τῶν κληρικῶν πληθύνονται. Πλήν τῶν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καί διακόνων, ἐμφανίζονται οἱ ὑποδιάκονοι, οἱ ἀναγνώσται, οἱ ἐξορκισταί κλπ. Τά κληρικά ἀξιώματα μεταδίδονται διά χειροτονίας ἢ χειροθεσίας καί εὐχῆς (Ἰππόλυτος).

Ἡ ἐξομολόγησις τῶν ἁμαρτιῶν γίνεται δημοσία. Οἱ μετανοοῦντες διακρίνονται εἰς τάξεις, μέ ἀνάλογον δι' ἐκάστην στάσιν καί συμμετοχὴν εἰς τήν λατρείαν.

Ὁ γάμος συνάπτεται μετὰ γνώμην τοῦ ἐπισκόπου (Ἰγνάτιος). Πιθανόν δίδεται καί εὐλογία τις εἰς τοὺς νεονύμφους. Ἔχομεν μαρτυρίας καί περί δακτυλίων καί νυμφικοῦ πέπλου (Τερτυλλιανός).

Ἐπιφάνειαν
πρωτων
Χριστιανικῶν
ἐορτῶν.

Ἐξαίρεται ἡ Κυριακή, ἡ τοῦ *Sunday* "ἡλίου ἡμέρα", ὡς ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου καί τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως. Καθιεροῦται ἡ ἐτήσια ἐορτὴ τοῦ Πάσχα, ἐορταζομένη μετὰ τῶν Ἰουδαίων τήν 14ην ἡμέραν τοῦ μηνός Νισάν (τεσσαρασκαίδεκατίται) εἰς τήν Μικρὰν Ἀσίαν, ἢ τήν πρώτην μετ' αὐτὴν Κυριακὴν. Ταύτης προηγεῖτο νηστεία μιᾶς, δύο, ἕξ ἢ "πλείστων" ἡμερῶν ἢ 40 ὥρων (Εἰρηναῖος, Ἰππόλυτος, Τερτυλλιανός, Διονύσιος, Ἀλεξανδρείας). Ὁμοίως μαρτυρεῖται καί ἡ ἐορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, εἴτε ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὀλοκλήρου τῆς χαρμοσύνου περιόδου τῶν μετὰ τό Πάσχα 50 ἡμερῶν, εἴτε καί τῆς καθ'

αυτό έορτήσ τῆς Πεντηκοστῆς (Ίππόλυτος, Τερτυλλιανός, Ὀριγέννης). Περὶ τὸ τέλος τῆς περιόδου ταύτης (περὶ τὸ 300 μ.Χ.) ἐμφανίζεται καὶ ἡ έορτὴ τῶν Ἐπιφανείων, (6 Ἰανουαρίου) εἰς τὴν Ἀλεξάνδρειαν παρὰ τοῖς ὁπαδοῖς τοῦ Γνωστικοῦ Βασιλείδου (Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς). Ὀλίγον βραδύτερον υἰοθετήθη καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς έορτὴ τῆς Γεννήσεως καὶ τῆς Βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ Τετάρτη καὶ ἡ Παρασκευὴ θεωροῦνται ὡς ἡμέραι νηστείας, ὡς σχετιζόμεναι πρὸς τὸ πάθος τοῦ Κυρίου (Διδαχὴ, Τερτυλλιανός). Εἰς τὴν Ρώμην εἰσήχθη καὶ ἡ νηστεία κατὰ τὰ Σάββατα (Τερτυλλιανός, Ἰππόλυτος).

Κατὰ τὰς ἐπετελοῦς τοῦ θανάτου ("γενεθλίους ἡμέρας") τῶν μαρτύρων ἐτελοῦντο συνάξεις πρὸς τιμὴν των ^{ἀπαρχὴν ἀποστολῆς} ^{Χριστιανικοῦ} ^{ἐκκλησιαστικοῦ} ^{ἐκκλησιαστικοῦ} παρὰ τοὺς τάφους των καὶ προσεφέρετο θεία εὐχαριστία. Οὕτως ἤρχισεν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ χριστιανικοῦ έορτολογίου. "Νεκρόδειπνα" ἐγίνοντο καθ' ὠρισμένας ἡμέρας καὶ κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου καὶ τῶν λοιπῶν χριστιανῶν νεκρῶν· εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν μνημοσύνων.

Ἡ τρίς τῆς ἡμέρας ἰουδαϊκὴ προσευχὴ ἐκχριστιανίζεται. Κατ' αὐτὴν διατάσσεται ἡ ἀπαγγελία τῆς Κυριακῆς προσευχῆς (Διδαχὴ), συναρτᾶται δέ καὶ πρὸς χριστολογικούς συμβολισμούς (Ίππόλυτος).

Ἡ σφράγις τῶν πιστῶν διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ μαρτυρεῖται ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἰππολύτου καὶ τοῦ Τερτυλλιανοῦ. ^{Τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ}

Ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἀναδρομῆς εἰς τὴν κατάστασιν τῆς θείας λατρείας κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Β' μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος περίοδον διεφάνη ἀρκούντως ἡ

άνοδική πορεία αὐτῆς. Κατά τήν ἐπακολουθήσαν περί-
 οδον ἔχομεν ἀναμφιβόλως μίαν ἔξαρσιν. Αὕτη ὅμως προϋ-
 ποθέτει τήν κατά τήν παροῦσαν περίοδον συντελεσθεῖσαν
 σημαντικήν ἐξέλιξιν καί ἀπετέλεσε τό ἀποκορύφωμα αὐ-
 τῆς.

3. Ἡ θεία λατρεία ἀπό τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶ- νος μέχρι τέλους τοῦ Ζ' αἰῶνος

Ἡ περίοδος αὕτη χαρακτηρίζεται ὡς περίοδος λει-
 τουργικῆς ἀκμῆς καί δημιουργικῆς δραστηριότητος. Παύει
 ἡ αὐτοσχέδιος σύνθεσις· αἱ λειτουργικά εὐχαί ἀποκρυ-
 σταλλοῦνται καί καταγράφονται. Οὕτω παράγεται ποικι-
 λία λειτουργικῶν μορφῶν, βασιζομένων ἐπὶ τῶν παραδό-
 σεων τῶν κατά τόπους Ἐκκλησιῶν. Ἐνεκα τούτου ἐπέρ-
 χεται καί ἡ λειτουργική διαφοροποίησις κατά γεωγραφι-
 κάς περιοχάς, εἰς λειτουργικάς οἰκογενείας. Ἐκάστη
 τούτων ἔχει ἰδίαν παραδοσιακὴν καταβολήν καί ἰδίαν
 ἀνάπτυξιν, βάσει τῶν πολιτιστικῶν καί ἐθνογραφικῶν προϋ-
 ποθέσεων τῶν χριστιανικῶν λαῶν τοὺς ὁποίους περιλαμβάνει.

Τά αἷτια τῆς ἀναπτύξεως καί τῆς διαφοροποιήσεως
 τῆς θείας λατρείας κατά τήν περίοδον ταύτην εἶναι τά
 ἀκόλουθα:

*Ἡ εὐνοία τῶν
 αὐτοκρατόρων
 πρὸς τὸν
 Χριστιανισμόν* (α') Ἡ ὑπό τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καί τῶν δια-
 δόχων αὐτοῦ χριστιανῶν αὐτοκρατόρων ἐπιδειχθεῖσα εὐ-
 νοία πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Οὗτος γίνεται κατ' ἀρχάς

έλευθέρα θρησκεία, μετ'όλιγον δέ καί επίσημος θρησκεία τοῦ κράτους. Ὡς έλευθέρα λατρεία ήδύνατο άνευ περιορισμῶν καί καταπιέσεων νά άναπτυχθῆ, ὡς λατρεία δέ τῆς έπισήμου θρησκείας τοῦ κράτους προσέλαβε λαμπρότητα καί μεγαλοπρέπειαν. Ὑπό τῶν αὐτοκρατόρων έκτίσθησαν νέοι μεγαλοπρεπεῖς ναοί καί έκοσμήθησαν καταλλήλως· ή θεία λατρεία ὤφειλε νά προσαρμοσθῆ άναλόγως πρός τούς νέους χώρους της. Ἡ προσέλευσις έξ άλλου όμαδικῶς τῶν είδωλολατρῶν εἰς τόν χριστιανισμόν προέκάλεσε τήν άνάγκην έκλαμπρύνσεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας, δι'έντυπωσιακῶν τελετῶν, λιτανειῶν καί έορτῶν διά νά μή ύστερῆ τῆς λατρείας τῶν έθνικῶν καί νά ίκανοποιῆ οὔτω τάς μεγάλας μάζας τοῦ λαοῦ. Ἡ κατάπαυσις τῶν διωγμῶν, ή διάδοσις τοῦ χριστιανισμοῦ καί ή πλήρης επικράτησίς του εἶχον ὡς άποτέλεσμα τήν άμβλυγισιν τοῦ άρχαίου θεσμοῦ τῆς "άποκρύψεως τῶν μυστηρίων". Ἐπειδή οὔδείς πλέον κίνδυνός βεβηλώσεως ύπῆρχε, τά λειτουργικά κείμενα τά περιέχοντα τούς τύπους καί τάς εὐχάς τῆς τελέσεως τῶν χριστιανικῶν μυστηρίων ήδύναντο νά γράφονται καί νά κυκλοφοροῦν έλευθέρως.

(β') Οἱ αἰῶνες τῆς περιόδου αὐτῆς έσημείωσαν τό άπόγειον τῆς έκκλησιαστικῆς γραμματείας. Μεγάλοι πατέρες καί διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας καί έκκλησιαστικοί συγγραφεῖς προήγαγον τήν θεολογικήν σκέψιν, τά θεολογικά γράμματα καί τόν χριστιανικόν βίον. Εἶναι οἱ χρυσοί αἰῶνες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ άκμή τῆς έκκλησιαστικῆς ζωῆς δέν ήτο δυνατόν παρά νά έχη τάς συνεπείας αὐτῆς

Ἡ περίοδος εἶναι τό άπόγειον τῆς έκκλησιαστικῆς γραμματείας

καί ἐπί τοῦ λειτουργικοῦ πεδίου. Δεδομένου δέ ὅτι οἱ σοφώτατοι αὐτοί ἄνδρες ἦσαν καί λειτουργοί τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας καί ἐπίσκοποι, ἤσκησαν ἰσχυράν ἐπίδρασιν ἐπί τήν διαμόρφωσιν καί ἀνάπτυξιν τῶν λειτουργικῶν τύπων καί τήν διατύπωσιν τῶν εὐχῶν. Πλεῖστα λειτουργικά κείμενα φέρονται ἐπ' ὀνόματί των.

*Ἡ ἐμφάνιση
τῶν αἱρέσεων*

γ' Αἱ αἱρέσεις καί οἱ ἀγῶνες τῆς ἐκκλησίας πρὸς καταπολέμησιν αὐτῶν συνετέλεσαν εἰς τήν ἀνάπτυξιν τῆς θείας λατρείας. Οἱ αἱρετικοί πρὸς διάδοσιν τῶν ἰδεῶν αὐτῶν συνέτασσον ὕμνους, ὡς ὁ Ἄρειος τήν "θάλειαν". Ἄλλοι συνέτασσον εὐχάς, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποιοῦν καί ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος. Ἡ Ἐκκλησία δέν περιορίσθη εἰς τὸ νὰ λαμβάνη ἀρνητικὴν θέσιν ἔναντι αὐτῶν, ἀπαγορεύουσα τήν ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων χρῆσιν των (Σύνοδοι ἐν Καρθαγένῃ τό 397 καί 407), ἀλλά καί ἐνεθάρρυνε τήν ὑπὸ ὀρθοδόξων ποιητῶν σύνθεσιν ὕμνων, εἰσάγουσα τούτους εἰς τήν θείαν λατρείαν, ὡς καί τήν σύνταξιν εὐχῶν. Ἡ ἀνάπτυξις ἐξ ἄλλου τοῦ Τριαδικοῦ καί Χριστολογικοῦ δόγματος καί ἡ διατύπωσις αὐτῶν ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ὡς καί ἡ συναφής προσπάθεια κατηχήσεως τῶν χριστιανῶν καί καταπολεμήσεως τῶν αἱρέσεων διὰ τῆς θείας λατρείας, ἔσχον βαθύτατα ἔχνη ἐπί τῆς ὑμνογραφίας καί τῆς διατύπωσεως τῶν λειτουργικῶν εὐχῶν. Εἰς τοὺς αὐτοὺς λόγους ὀφείλεται καί ἡ εἰσαγωγή τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως εἰς τήν θείαν λειτουργίαν (476).

δ' Ὁ μοναχισμός υπήρξεν ἐκ τῶν κυρίων παραγόν-
των ἀναπτύξεως τῆς θείας λατρείας, ἰδίᾳ ὅσον ἀφορᾷ εἰς
τάς ἀκολουθίας τῆς νυχθημέρου προσευχῆς τῆς Ἐκκλη-
σίας, τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἑορτολογίου καὶ μάλιστα τῆς
ὑμνογραφίας. Οἱ μοναχοὶ ἀπησχολοῦντο κυρίως, ἐνίστε
καὶ ἀποκλειστικῶς, μέ τό ἔργον τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ.
 Διὰ τοῦτο παρ' αὐτοῖς ἀνεπτύχθησαν αἱ ἀκολουθίαι καί
 εἰς μῆκος καί εἰς πλοῦτον. Εἰς τὰς Μονάς συνεκεντρώθη-
 σαν εὐλαβεῖς καί σοφοὶ ἄνδρες, οἱ ὅποιοι μετὰ ζήλου
 ἐπεδόθησαν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς θείας λατρείας καί
 τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας. Ἡ μοναχικὴ λατρεία
 καὶ διὰ τὴν τελειότητα αὐτῆς καὶ διὰ τὴν ἐπίδρασιν
 τῶν μοναχῶν ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν καὶ διὰ τῶν ἐκ τῶν
 μοναχῶν λαμβανομένων ἐπισκόπων, ἐπηρέασαν ἰσχυρῶς τό
 πνεῦμα τῆς θείας λατρείας. Πολλά στοιχεῖα τῆς λειτουρ-
γικῆς πράξεως, ὡς αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου, τὰ ὑ-
μνολογικά λειτουργικά βιβλία, οἱ θεσμοὶ τῶν νηστειῶν
κλπ. προέρχονται ἐκ τῆς μοναχικῆς πράξεως.

Ὁ Μοναχισμός

ε' Ἡ φυσικὴ διαίρεσις τῆς αὐτοκρατορίας εἰς με-
γάλας γεωγραφικὰς ἐνότητες καὶ περιοχάς, ἐκάστη τῶν
ὁποίων εἶχε σχετικὴν αὐτοτέλειαν, περιελάμβανε δὲ λα-
οὺς ἔχοντας ἰδίαν πολιτιστικὴν παράδοσιν, ἐνίστε δὲ
ἰδίαν ἐθνότητα καὶ ἐθνικὴν γλῶσσαν, συνετέλεσεν εἰς
τὴν κατὰ περιοχὰς διαφοροποίησιν τῆς λατρείας εἰς ἰ-
διαιτέρας λειτουργικὰς οἰκογενεῖας. Οὕτω, μέ κέντρα
 τὰς μεγάλας πόλεις ἐκάστης περιοχῆς, αἱ ὅποιαι ἦσαν
 συγχρόνως καὶ μητροπολιτικὰ ἱεραποστολικά κέντρα καί

*Ἡ φυσικὴ
 διαίρεσις τοῦ
 κράτους δι-
 μιουργεῖ τὴν
 ἰδιαιτέρεαν
 λαογονίαν
 ὁποῖα εἶναι*

ἔδραι μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν καί πολιτικῶν διοικήσεων, διεμορφώθησαν οἱ ἐπὶ μέρους λειτουργικοί τύποι τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν. Ἐκαστος λειτουργικός τύπος ἐπηρεάζεται ἰσχυρῶς ἐκ τῶν ἰδιαιτέρων πολιτιστικῶν, ἔθνογραφικῶν καί γεωγραφικῶν συνθηκῶν ἐκάστης περιοχῆς. Εἰς τὴν Ἀνατολήν ἔχομεν τὴν Αἴγυπτον - Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Συρίαν - Ἀντιόχειαν, τὸν Πόντον - Καισάρειαν, τὴν Ἀρμενίαν καί Ἰβηρίαν. Εἰς τὴν Δύσιν τὴν Ρώμην, τὸ Μεδιόλανον, τὴν Γαλατίαν, τὴν Ἰσπανίαν καί τὴν Βόρειον Ἀφρικὴν - Καρχηδόνα.

Ἀμοιβαῖες εἰς ἑξήσεις λειτουργικῶν τύπων. Δὲν ἀπάρχονται εἰς ἑξήσεις.

(ς') Ἐννοεῖται ὅτι τὰ ὅρια τῶν περιοχῶν καί τῶν εἰς αὐτάς ἀναπτυχθέντων λειτουργικῶν τύπων δὲν ἦσαν στεγανά. Ὑπάρχουν ἐπιδράσεις καί ἀμοιβαῖα δάνεια μεταξύ τῶν διαφόρων λειτουργικῶν οἰκογενειῶν. Οὕτως ἡ πρᾶξις τῆς Ἀντιοχείας ἐπηρεάζει τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τῆς Ρώμης τὴν Γαλατίαν, τοῦ Πόντου τὴν Ἀρμενίαν κ.ο.κ. Ἐορταί θεσπιζόμεναι εἰς μίαν Ἐκκλησίαν εἰσάγονται βαθμηδόν καί εἰς τὰς ἄλλας. Τὰς ἐπιδράσεις ταύτας καθίστα εὐκολωτέρας ἡ δογματικὴ κοινωνία μεταξύ τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν, αἱ ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν μετακινήσεις ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι καί αἱ εὐλαβεῖς περιηγήσεις, τὰς ὁποίας ἐπραγματοποιοῦν πολλοὶ πιστοὶ εἰς διάφορα προσκυνήματα τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης.

Ἡ ἐπίδρασις τῆς λειτουργικῆς πράξεως ἐπὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἰσορροπίαν

Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἦδη ἀπὸ τὰς ἀρχάς

τοῦ Δ' αἰῶνος τὰ ἱερά προσκυνήματα εἶχον προβληθῆ διὰ τῆς οἰκοδομῆς περικαλλῶν ναῶν. Πλήθη κληρικῶν καὶ λαϊκῶν συνέτρεχον πανταχόθεν διὰ νά προσκυνήσουν τοὺς ἀγίους τόπους καὶ παρηκολούθουν τὴν ἐκεῖ τελουμένην λατρείαν. Ἐξ ἄλλου περὶ τὰ ἱερά αὐτά προσκυνήματα ἡ θεία λατρεία προσέλαβεν ἰδιαιτέραν αἴγλην· ἦτο σχεδὸν ἀκατάπαυστος, ἰδίᾳ εἰς τὸν ναόν τῆς Ἀναστάσεως, ὅπου ὁ Γολγοθᾶς καὶ ὁ τάφος τοῦ Κυρίου. Οἱ προσκυνηταί, ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς πατρίδας των, διέδιδον τὰ λειτουργικά ἔθιμα τῆς "Μητρός τῶν Ἐκκλησιῶν". Οὕτως, ἐορταί, λιτανεῖαι, ὕμνοι, ἀκολουθίαι, ἐπὶ τὸ εἰκονικώτερον ἀναπαραστάσεις ἱερῶν γεγονότων κ.τ.τ. εἰσήχθησαν ταχέως ἐκ τῶν Ἱεροσολύμων εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν. Ἡ λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, ἡ φερομένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, ἔσχεν μεγίστην διάδοσιν καὶ ἐπηρέασε σημαντικῶς τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν.

(ζ') Σημαντικὰς ἐπιπτώσεις διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς θείας λατρείας εἶχεν ἡ μετάθεσις τῆς πρωτεύουσας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἐκ τῆς Ρώμης εἰς τὸ Βυζάντιον. Οὕτω προσετέθη ἓν νέον λειτουργικὸν κέντρον εἰς τὰ ἤδη ὑπάρχοντα, ἡ Κωνσταντινούπολις. Αὕτη ἐδέχθη καὶ ἀνεχώνευσε ποικίλα λειτουργικά ρεύματα καὶ ἐγένετο ἡ κοινὴ ἰδίῳ λειτουργικοῦ τύπου, τοῦ "Βυζαντινοῦ". Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας Ρώμης εἶχεν, ἰδίᾳ κατὰ τὰς ὑστέρας περιόδους, καὶ λειτουργικὰς συνεπεί-

Ἡ μετάθεσις τῆς πρωτεύουσας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὸ Βυζάντιον.

ας. Ἡ Ρώμη μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως ἐβάδισεν ἰδίαν ὁδόν, ἐνῶ εἰς τὴν Ἀνατολήν ἡ ἐπίδρασις καὶ ἡ διάδοσις τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου κατέστη τελικῶς τόσο ἰσχυρά, ὥστε παρὰ τοῖς Ὁρθοδόξοις παρηγώνισε τὰς ἄλλας ἀρχαίας λατρευτικὰς μορφὰς τῶν παλαιῶν λειτουργικῶν κέντρων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας. Τέλος

Ἐπιδράσεις ἀπὸ τῶν λατρειῶν τῶν ἔθνικων θρησκευμάτων. **η')** Ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας εἶναι βέβαιον ὅτι ἠσκήθησαν ἐπιδράσεις ἐξωτερικαί, ἤτοι ἐπιδράσεις ἐκ τῆς λατρείας τῶν θρησκευμάτων, τὰ ὅποια εὔρεν ὁ χριστιανισμὸς κατὰ τὴν γένεσιν καὶ διάδοσιν του εἰς τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον, τοῦ ἰουδαϊσμοῦ καὶ τῆς εἰδωλολατρείας. Περὶ τὸ θέμα τοῦτο διετυπώθησαν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι ἀπόψεις, ἄλλων ἐκλαβόντων τὴν χριστιανικὴν λατρείαν ὡς δευτέραν ἐκδοσιν τῆς ἰουδαϊκῆς ἢ τῆς εἰδωλολατρικῆς, καὶ μάλιστα τῶν λεγομένων μυστηριακῶν θρησκειῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ ἄλλων ἀρνηθέντων πᾶσαν ἀμφοτέρωθεν ἐπίδρασιν. Σήμερον, τὸ θέμα ἀντιμετωπίζεται ψυχραιμότερον.

d)

Αἱ ἐκ τῆς ἰουδαϊκῆς, πρῶτον, λατρείας ἐπιδράσεις εἶναι ἀναμφισβήτητοι καὶ ἠθελημένα. Ὁ χριστιανισμὸς ἐγεννήθη εἰς ἰουδαϊκὸν περιβάλλον καὶ ἡ λατρεία αὐτοῦ γενετικῶς συνεδέθη πρὸς τὴν ἰουδαϊκὴν λατρείαν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν προσευχὴν τῆς συναγωγῆς καὶ μάλιστα ἐπὶ τι διάστημα συνέζησε μετ' αὐτῶν. Ἦτο ὅθεν ἐπόμενονον νὰ ἀποτελῇ καὶ συνέχειαν κατὰ τινα τρόπον τῆς ἰουδαϊκῆς

λατρευτικῆς πράξεως, ὡς ἦτο συνέχεια καὶ τῆς ἰουδαϊκῆς θρησκείας. Οἱ χριστιανοὶ ἐξ ἄλλου ἐθεώρουν ἑαυτοὺς ὡς τὸν νέον καὶ γνήσιον λαὸν τοῦ θεοῦ, τέκνα κατὰ χάριν τοῦ Ἄβραάμ, τὰ ὁποῖα ἐκληρονόμουν τὴν διαθήκην, τὰς ἐπαγγελίας καὶ αὐτὴν τὴν ἀληθῆ λατρείαν τοῦ θεοῦ. Ἰσχυρότατοι ἐπίσης εἶναι αἱ ἔμμεσοι ὑστερογενεῖς ἐπιδράσεις τῆς ἰουδαϊκῆς ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, αἱ λειτουργικαὶ εὐχαὶ καὶ ἱεροπραξίαι, αἱ ἑορταί, τὰ ἄμφια τῶν ἱερέων, αἱ τάξεις τῶν χειροτονιῶν, τῶν ἐγκαινίων τῶν ναῶν, τοῦ γάμου, ἡ ψαλμωδία κλπ. ἐδέχθησαν διὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, εἰς χρόνους σχετικῶς ὑστέρους, νέα κύματα ἐπιδράσεων. Ἀκόμη καὶ νομικὰ τελετουργικὰ ἔθη, τὰ ὁποῖα ἀρχικῶς ἀπεδοκιμάσθησαν, ὡς τὰ περὶ καθαρῶν καὶ ἀκαθάρτων, περὶ καθαρισμοῦ γυναικῶν κλπ., εἰσῆλθον ἀργότερον εἰς τὴν χριστιανικὴν λειτουργικὴν πράξιν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς ἰουδαϊκῆς λατρείας τὰ εἰσερχόμενα εἰς τὴν χριστιανικὴν, ἰδίᾳ κατὰ τὰς περιόδους τῆς ἀκμῆς, ὑφίσταντο οὐσιαστικὴν ἀναχώνευσιν, ἐχριστιανίζόμενα πλήρως.

Ἄλλως ἔχει τὸ θέμα τῶν ἐπιδράσεων ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς λατρείας. Ἐξ αὐτῆς τῆς καταβολῆς τοῦ ὀχριστιανισμοῦ ἔλαβε ἐχθρικωτάτην θέσιν ἔναντι τῶν εἰδωλολατρικῶν θρησκευμάτων καὶ τῆς λατρείας αὐτῶν. Ἡ προσευχὴ τῶν εἰδωλολατρῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Κυρίου ὡς "βαττολογία" (Ματθ. ς' 7), ὑπὸ δὲ τοῦ ἀποστόλου Παύλου "λατρεία δαιμονίων" (Α' Κορ. ι' 20-22), μετὰ τῆς ὁποίας οὐδεμία "συγκατάθεσις" καὶ "συμφώνησις"

ἠδύνατο νά ὑπάρξη (Β' Κορ. ς' 14 - 16). Ταύτην μετά
βδελυγμίας ἀπεστρέφοντο οἱ χριστιανοί, ὡς διαπιστου-
ται ἐκ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καί ἐκ
τῶν φοβερῶν διωγμῶν καί μαρτυρικῶν θανάτων τούς ὁποί-
ους ὑφίσταντο, ἀρνούμενοι πᾶσαν πράξιν λατρείας πρὸς
τά εἰδῶλα ἢ πρὸς τόν ρωμαῖον αὐτοκράτορα - θεόν. Ἐ-
ξορκισμοί ἀναγινωσκόμενοι ὑπὸ τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκ-
κλησίας ἐπὶ ὑλικῶν πραγμάτων καί ἐπὶ ἀνθρώπων ἀπεσκό-
πουν ἀκριβῶς εἰς τὴν κάθαρσιν αὐτῶν ἐκ τοῦ ρύπου τῆς
κυριαρχίας καί λατρείας τῶν δαιμόνων. Οἱ προσερχόμε-
νοι εἰς τόν χριστιανισμόν ἐκαλοῦντο πρὸ τοῦ βαπτίσμα-
τος δημοσίᾳ νά ὑποσχεθοῦν "ἀπόταξιν" ἐκ πάσης λα-
τρείας καί πάσης "πομπῆς" τοῦ Σατανᾶ, δηλαδή τῆς εἰ-
δωλολατρείας. Ἐξωτερικαί ὁμοιότητες διαπιστούμεναι με-
ταξύ τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί τῶν ἀρχαίων εἰδωλο-
λατρικῶν μυστηρίων, ὡς βαπτισμοί, πράξεις συμβολίζου-
σαι τὴν συμμετοχὴν εἰς τόν θάνατον καί τὴν ἀνάστασιν
ἢ φαινόμενα θεοφαγίας, παραθέσεις τραπεζῶν, βρῶσις ἄρ-
του καί πόσις ποτηρίου, οὐδέν περὶ δανείων τῆς χρι-
στιανικῆς λατρείας ἐξ αὐτῶν μαρτυροῦν. Τοιαῦται ἰδέαι
καί πράξεις ὑπάρχουν εἰς πάντα τὰ θρησκευόμενα.

Εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν, μετὰ τὴν νίκην τοῦ χρι-
 στιανισμοῦ καί τὴν ἐπικράτησίν του, δύνανται νά ση-
 μειωθοῦν ἀναλογίαι τινές ἢ καί ἐπιδράσεις τῆς εἰδωλο-
 λατρικῆς λατρείας ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν. Πρόκειται ἢ
 περὶ κοινῶν τύπων εἰς ὅλα τὰ θρησκευόμενα καί τρόπου
 ἐκφράσεως τῆς πρὸς τόν θεόν λατρείας πάντων τῶν λαῶν,
 ὡς φώτων, θυμιαμάτων, ἱερῶν στολῶν, εἰκόνων, καθάρ-

ΠΡΟΣΟΤΗ

Κοινὰ στοιχεῖα
λατρείας ὅσων
τὰ θρησκευόμενα

σεων (ἄν ταῦτα δέν προῆλθον ἀπό τήν ἰουδαϊκὴν λατρείαν), ἢ περιφερειακῶν τινων λαϊκῶν ἰδίᾳ ἐθίμων, ὡς ἐθίμων γάμου (δακτύλιος, πέπλος, στέφανα), νεκρικῶν ἐθίμων (τρόποι συστολῆς καί ταφῆς τοῦ νεκροῦ, μνημόσυνα), ἡμερολόγια καί ἑορταί ἐπὶ τῇ ἐνάρξει χρονικῶν περιόδων καί τὰ ὅμοια. Πάντα ταῦτα ἀνεχωνεύοντο ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς λατρείας καί ἐδίδετο εἰς αὐτὰ νέον χριστιανικόν περιεχόμενον.

*Παραδείγματα
15 ἑορτῶν*

Κάτι ἀνάλογον συνέβη καί μέ τὰς εἰδωλολατρικάς ἑορτάς. Ἡ τοποθέτησις τῆς ἑορτῆς τῆς γεννήσεως τοῦ Κυρίου τὴν 25ην Δεκεμβρίου ἢ τῶν θεοφανείων τὴν 6ην Ἰανουαρίου δέν σημαίνει ἐκχριστιανισμόν τῆς παγανιστικῆς λατρείας τοῦ ἀηττήτου ἡλίου ἢ τοῦ ἡλιοστασίου, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἐνέργειαν καταπολεμήσεως αὐτῶν διὰ τῆς ἐκριζώσεως καί ἀντικαταστάσεως αὐτῶν δι' ἀναλόγων χριστιανικῶν ἑορτῶν.

Ἡ θεία λατεία κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν παρουσιάζει τὴν ἀκόλουθον ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς εἰκόνα:

Αἱ ἀκολουθίαι ἀναπτύσσονται ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον καί διαπλατύνονται. Αἱ εὐχαί καταγράφονται καί δημιουργοῦνται κατὰ τόπους λειτουργικά κείμενα, ἀνάλογα πρὸς τὰς παραδοσιακὰς προϋποθέσεις καί τὰς συνθήκας ἐκάστης Ἐκκλησίας. Οὕτω διαφοροποιοῦνται οἱ διάφοροι λειτουργικοὶ τύποι μέ ἰδίας λειτουργίας, ἀκολουθίας μυστηρίων, τελετῶν, ἀκολουθίας νυχθημέρου κλπ. Περὶ τῶν λειτουργικῶν τούτων τύπων θά πραγματευθῶμεν εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Τὸ βάπτισμα γίνεται λαμπρότερον. Τελικῶς ἐπικρα-

τεῖ ὁ νηπιοβαπτισμός.

Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν εἰσάγεται ἡ ψαλμωδία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως. Ἡ μετάδοσις τῆς θείας εὐχαριστίας ὑπ' ἀμφότερα τὰ εἶδη δημιουργεῖ προβλήματα λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν προσερχομένων πιστῶν. Οὕτως εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἰσάγεται ἡ λαβίς. Ἡ σειρά τῶν ἀναγνωσμάτων ἀποκρυσταλλοῦται εἰς συστήματα περικοπῶν κατ' ἀρχάς διὰ τὰς ἑορτάς καὶ εἶτα διὰ τὸ ὑπόλοιπον ἔτος.

Ἡ ὑμνογραφία ἀναπτύσσεται, ἰδίᾳ εἰς τὴν Ἀνατολὴν, καὶ τὸ ἐκκλησιαστικόν ἄσμα καθίσταται τεχνικώτερον. Ὡς ποιητικόν εἶδος ἐπικρατεῖ τὸ τροπάριον καὶ τὸ κοντάκιον.

Τὸ θέμα τοῦ κοινοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἀντιμετωπίζεται ὑπὸ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ἐπιχειρεῖται καὶ ἡ σύνταξις πασχαλίων πινάκων πρὸς σταθερόν διακανονισμόν τῆς ἡμέρας αὐτοῦ.

Νέαι ἑορταί εἰσάγονται καὶ διαδίδονται, ὡς ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων, τῶν Θεοφανείων, τῆς Μεταμορφώσεως, τῆς Βαῖων καὶ τῆς Ἀναλήψεως, καὶ θεομητορικαὶ ἑορταί, ὡς τῆς Ὑπαπαντῆς, τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τῆς Κοιμήσεως καὶ τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἐπίσης ἐμφανίζονται ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ, τῶν Ἀρχαγγέλων καὶ πολλῶν ἁγίων, μαρτύρων καὶ μή.

Διαμορφοῦται ἡ πρό τοῦ Πάσχα νηστεία καὶ καθορίζεται εἰς τεσσαρακονθήμερον (Μεγάλη Τεσσαρακοστή). Ὁμοίως εἰσάγεται νηστεία μιᾶς ἑβδομάδος κατὰ τὴν Πεντηκοστήν (ἢ κατόπιν "νηστεία τῶν ἁγίων Ἀποστόλων"), ὡς καὶ ὀλιγοήμερος νηστεία πρό τῶν Χριστουγέννων, ἔξε-

Τροπάριο
καὶ
κοντάκιον

λιχθεῖσα κατά τήν ἐπομένην περίοδον εἰς τεσσαρακονθήμερον. Εἰς τήν Δύσιν θεσπίζονται αἱ τριήμεροι νηστεῖαι τῶν τεσσάρων ἐποχῶν τοῦ ἔτους καί ὀλιγοήμεροι πρό τῶν μεγάλων ἑορτῶν.

4. Ἡ θεία λατρεία ἀπό τοῦ Η' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος

Μετά τήν μεγάλην ἀνθησιν τῆς θείας λατρείας κατά τοῦς προηγουμένους αἰῶνας εἰσερχόμεθα εἰς περίοδον σχετικῆς λειτουργικῆς παρακμῆς. Ἡ ἐξέλιξις ἐξακολουθεῖ, ἀλλά δέν εἶναι πλέον δημιουργική. Ἡ θεία λατρεία ἤδη ἀπό τὰς ἀρχάς τῆς παρούσης περιόδου ἔχει κατά τόπους σταθεροποιηθῆ. Αἱ νέαι λειτουργικαί συνθέσεις δέν ἔχουν οὔτε τήν πρωτοτυπίαν οὔτε τήν ρωμαλαιότητα τῶν τῆς προηγουμένης περιόδου. Συνήθως περιορίζονται εἰς δάνεια καί συμπιλήματα ἐκ παλαιότερων κειμένων.

Εἰς τήν Ἀνατολήν ὁ Βυζαντινός λειτουργικός τύπος παρουσιάζεται σχεδόν πλήρως διαμεμορφωμένος πρός τὸ τέλος τοῦ Η' αἰῶνος. Διὰ τῆς ἱεραποστολικῆς προσπάθειας τῶν βυζαντινῶν διαδίδεται μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὰς χώρας τῶν Σλάβων. Βαθμηδόν ἡ ἐπίδρασις του ἐπὶ τῶν ἀρχαίων ὀρθοδόξων πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς καθίσταται τόσον ἰσχυρά, ὥστε ἀντικαθιστᾶ τοῦς ἀρχαίους λειτουργικούς τύπους τῶν περιοχῶν τούτων. Οὕτως ὀλόκληρος ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐνοποιεῖται καί λειτουργικῶς διὰ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ τύ-

που. Κατά τήν περίοδον ταύτην ἐμπίπτει καί ὁ ἀνταγωνισμός μεταξύ τῆς μοναχικῆς ἱεροσολυμιτικῆς καί τῆς κοσμικῆς βυζαντινῆς τάξεως ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀκολουθίας τοῦ νυχθημέρου. Οὗτος τελικῶς, περί τό τέλος τῆς περιόδου ταύτης, ἀπέληξεν εἰς τήν ἐπικράτησιν τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ τυπικοῦ.

Ἀπό τῶν μέσων τῆς παρούσης περιόδου ἐμφανίζονται προσπάθειαι καταστροφῆς τῆς κρατησῆς λειτουργικῆς τάξεως εἰς Διατάξεις καί Τυπικά. Ἐξέλιξις πάντως καί ποικιλία ὑφίσταται, ἀλλ' ὄχι εἰς τὰς βασικάς γραμμάς. Καί αὕτη ἡ παλίωσις τῆς λειτουργικῆς τάξεως εἰς τὰ Τυπικά δέν ἔχει οὔτε γενικήν οὔτε ἀπαρασάλευτον ἰσχύν.

Νέαι ἑορταί ἐμπλουτίζουσι τό ἑορτολόγιον, ἰδίᾳ ἑορταί ὁσίων, ἱεραρχῶν, πατέρων τῶν Συνόδων, εὐρέσεων λειψάνων, ἐγκαινίων ναῶν κ.τ.τ. Αἱ πλέον σημαντικά εἶναι αἱ ἑορταί τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καί ἡ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν.

Ἡ ὕμνογραφία καλλιιεργεῖται ἐντόνως ὑπό τῶν μοναχῶν. Νέον ὕμνογραφικόν εἶδος ἐπικρατεῖ, ὁ "κανών".

Αἱ νηστεῖαι πλατύνονται κατ' ἐπίδρασιν τῶν μοναχῶν, εἰσάγονται δέ καί νέαι, ἡ νηστεῖα τῶν ἀγίων Ἀποστόλων καί ἡ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος - Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἐπιπτώσεις ὁμως εἰς τήν διαμόρφωσιν τῶν ἀκολουθιῶν δέν ἔχουν.

Ἀξιόλογον ἐνδιαφέρον παρουσιάζουσι τὰ "μυστήρια" ἢ ἱεραὶ δραματικά παραστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐξ ἐπίδρασεως τῆς Ἀνατολῆς εἰσάγονται καί ἀνθοῦν καί εἰς τήν δύσιν.

ἱεροσολυμιτικῆς
κοσμικῆς βυζαντινῆς
τάξεως

Νέαι ἑορταί

ὁ κανών

Πλατύνει
νηστείων

Παραστάσεις
θεατρικαί
<μυστήρια>

Εἰς τὴν Δύσιν τὴν περίοδον δανείων μεταξὺ τῶν διαφορῶν λειτουργικῶν αὐτῆς τύπων διαδέχεται ἡ προσπάθεια ἐπιβολῆς τοῦ Ρωμαϊκοῦ τυπικοῦ, ἡ ὁποία τελικῶς καὶ ἐτελεσφόρησε. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην εἰσάγεται καὶ γενικεύεται τὸ δι' ἐπιχύσεως βάπτισμα, ἡ μετάθεσις τοῦ χρίσματος καὶ τῆς πρώτης κοινωνίας εἰς τὴν περί τὸ 10ον ἔτος ἡλικίαν καὶ ἡ κοινωνία ἐκ μόνου τοῦ ἀζύμου ἄρτου ὑπὸ τῶν λαϊκῶν. Ἀναπτύσσεται ἡ εὐχαριστιακὴ εὐλάβεια καὶ ἡ λατρεία τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀπολήξασα εἰς τὴν καθιέρωσιν εἰδικῆς δι' αὐτὸ ἑορτῆς, τῆς "ἁγίας Δωρεᾶς". Γενικῶς κατὰ τοὺς τελευταίους ἰδίᾳ αἰῶνας, σημειοῦται βαθεῖα λειτουργικὴ παρακμὴ, προκαλέσασα, μετὰ τῶν ἄλλων γνωστῶν αἰτίων, τὴν ἐκκλησιαστικὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Ις' αἰῶνος καὶ τὴν ἀντιμεταρρύθμισιν.

5. Ἡ θεία λατρεία ἀπὸ τοῦ Ις' αἰῶνος μέχρι σήμερον

Εἰς τὴν Ἀνατολήν, λόγῳ τοῦς τουρκικῆς κατακτήσεως, ἡ θεία λατρεία διέρχεται περίοδον παρακμῆς καὶ συντηρήσεως. Αἱ νέαι συνθέσεις εἶναι ὀλίγαι καὶ μικρᾶς σπουδαιότητος. Ἡ λειτουργικὴ ἐξέλιξις ἀκολουθεῖ βραδύτερον ρυθμὸν, παραλλαγαί ὅμως καὶ διαφοροποιήσεις ὑπάρχουν εἰς τὰς λεπτομερείας. Ἡ διάδοσις τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων τῶν λειτουργικῶν βιβλίων ἐπιφέρει ἐνοποίησιν τινὰ καὶ περιορισμὸν τῶν κατὰ τόπους παραλ-

λαγῶν, οὐχί σπανίως ὅμως πρὸς ζημίαν τῆς ὀρθῆς πράξεως.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα γενόμενος ἐξωραϊσμός τῆς ἀρχιερατικῆς λειτουργικῆς ἀμφιέσεως διὰ τῆς γενικεύσεως τοῦ σάκκου καὶ τῆς μίτρας.

Αἱ ἑορταὶ τῶν νεομαρτύρων ἐμπλουτίζουσι τὸ ἑορτολόγιον. Ἐξακολουθεῖ νὰ καλλιεργῆται τὸ ποιητικὸν εἶδος τῶν "κανόνων", ἡ δὲ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ὑφίσταται ἀνατολικὴν ἐπίδρασιν.

Ἐγένοντο σκέψεις ἢ καὶ προσπάθειαι μεταρρυθμισέων τινῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἐπραγματοποιήθη μόνον ἡ τοῦ ἡμερολογίου καὶ αὕτη μερικῶς.

Μετὰ τὴν ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθέρωσιν ἡ λατρεία ἤρχισε νὰ προσλαμβάνη τὴν παλαιάν της αἴγλην καὶ ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν κατεβλήθησαν προσπάθειαι πρὸς βελτίωσιν καὶ κατανόησιν αὐτῆς. Γενικῶς ὅμως αὕτη παρέμεινεν εἰς τὴν συντηρητικὴν ὁδόν, ἡ ὁποία ἠκολουθήθη καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας.

Ἀντιθέτως εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἐσημειώθη ἔντονος περὶ τὴν θείαν λατρείαν κίνησις.

Οἱ προτεστάνται μετερρῦθμισαν ριζικῶς τὴν λατρείαν. Στραφέντες πρὸς τὴν ἀποστολικὴν ἐποχὴν καὶ ἀρνηθέντες ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει τὴν μετὰ ταῦτα ἐξέλιξιν, ἐδημιούργησαν νέας λειτουργικὰς μορφὰς ἀναλόγους πρὸς τὰς δογματικὰς προϋποθέσεις καὶ πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας τάσεις ἐκάστης ἐπὶ μέρους προτεσταντικῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος.

Γενικῶς ἀνομολογεῖται ὅτι αἱ μεταρρυθμιστικαὶ

προσπάθειαι τῶν πρώτων μεταρρυθμιστῶν εἰς τόν τομέα τῆς θείας λατρείας δέν ὑπῆρξαν ἐπιτυχεῖς. Δέν ἠδυνήθησαν νά διακρίνουν μεταξύ τοῦ παρηκμασμένου καί χρίζοντος διορθώσεως καί τοῦ διατηρητέου καί ὀρθοῦ. Ἐστεροῦντο τῆς καταλλήλου λειτουργικῆς προπαιδείας καί γνώσεως τῶν λειτουργικῶν μορφῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Καί τῆς ἀποστολικῆς λατρείας, εἰς τήν ὁποίαν ἐζήτουν νά ἐπιστρέψουν, δέν εἶχον σαφῆ γνῶσιν.

*Προσευχαίαι
Μεταρρυθμίσεως*

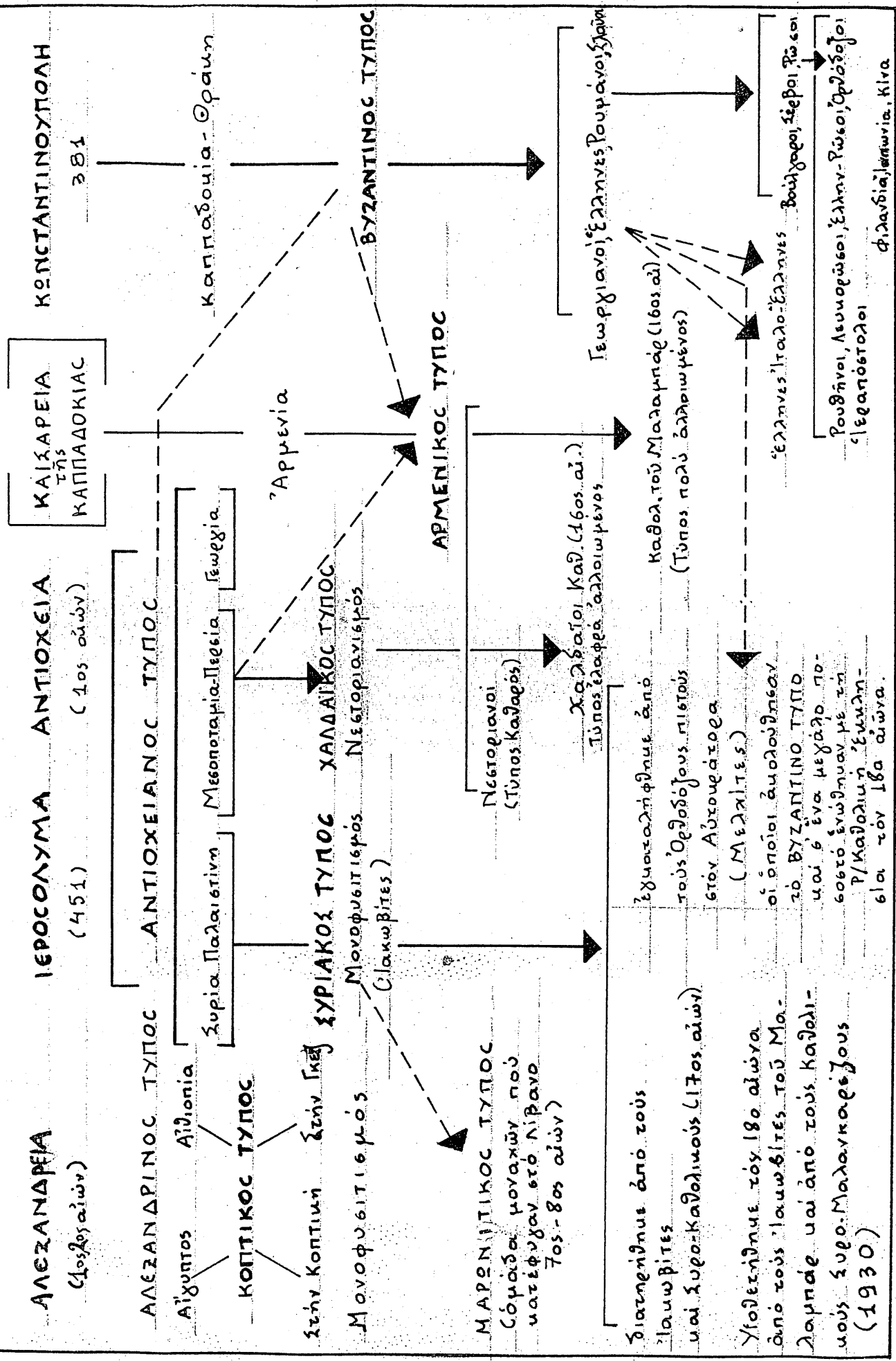
Οὕτως ἄλλοι ἐξ αὐτῶν ἐπεδόθησαν εἰς τήν μεταρρυθμισιν τῆς ρωμαϊκῆς λατρείας, διατηρήσαντες πολλά ἢ ὀλίγα ἐξ αὐτῆς (Λούθηρος, Ἀγγλικανοί), ἄλλοι ἠρνήθησαν παντελῶς πᾶσαν λειτουργικὴν παράδοσιν. Γενικῶς ἐξήρθη ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς, τό κήρυγμα καί ἡ συμμετοχή τῆς κοινότητος εἰς τήν λατρείαν. Συντόμως ἡ λατινική γλῶσσα κατηργήθη, εἰσῆχθησαν δέ αἱ ἐπιχώριοι γλῶσσαι καί νέοι ὕμνοι καί προσευχαί. Τά μυστήρια καί ἄλλαι τελετουργίαι κατηργήθησαν, διετηρήθησαν ὁμως τό βάπτισμα, ἡ θεία εὐχαριστία καί τινες ἑορταί. Ἡ ἀγία τράπεζα, ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ καί τά ἄμφια ὑπ' ἄλλων κατηργήθησαν, ὑπ' ἄλλων ἐν μέρει διετηρήθησαν. Αἱ αὐταί τάσεις συνεχίζονται μέχρι σήμερον, ἀπολήξασαι παρ' ἄλλοις μὲν εἰς τήν πλήρη κατάργησιν τῆς λατρείας, παρ' ἄλλοις δέ εἰς τήν διαμόρφωσιν λειτουργικῆς τινός παραδόσεως καί ἀπλῶν λειτουργικῶν μορφῶν.

Εἰς τήν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν κατέστη συνειδητή ἡ ἀνάγκη διορθώσεως τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς προηγουμένης περιόδου εἶχον περιπέσει εἰς βαθυτάτην παρακμήν.

Ἡ πρώτη επίσημος προσπάθεια ἐγένετο διὰ τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου (1562-1614). Κατ'αὐτὴν καθωρίσθησαν αἱ δογματικαὶ προϋποθέσεις τῆς λατρείας ἐπὶ ὀρθοτέρων βάσεων καὶ ἀπεφασίσθη ἡ ἀναθεώρησις καὶ ἐκδοσις τῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Τὸ ἔργον ἦτο δυσχερές, ἀλλ' ἐπραγματοποιήθη μὲ ἰκανὴν ἐπιτυχίαν. Μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος ἠκολουθεῖτο συντηρητικὴ τις γραμμὴ, ἡ ὁποία ὅμως κατέστησεν ἐμφανῆ τὰ μειονεκτήματα τῆς ἰσχυροῦσης λατρείας καὶ ἐπιτακτικὴν τὴν ἀνάγκην ἀναπροσαρμογῆς αὐτῆς. Οἱ λειτουργικοὶ τύποι εἶχον περιβληθῆ νομικὸν κῦρος καὶ ἡ τάσις πρὸς ὁμοιομορφίαν καὶ ἀκρίβειαν περὶ τὰς τυπικὰς λεπτομερείας ἔτεινε νὰ ἀπονεκρῶσθαι τὴν λατρείαν. Τὸ λειτουργικὸν ἔτος ἐβαρύνθη μὲ ποικίλας ἑορτάς καὶ μνήμας ἀγίων, αἱ ὁποῖαι συνεκάλυπτον τὰς κεφαλαιώδους σημασίας ἑορτάς. Ἐπὶ πλέον ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας, ἡ λατινικὴ, ἦτο ἀκατάληπτος ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος οὕτω ἀπεμονοῦτο κατὰ τὴν λατρείαν καὶ ἐπεδίδετο εἰς διαφόρους πράξεις εὐλαβείας ἀσχέτους πρὸς τὰ τελούμενα.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ἐνεφανίσθη ἡ λεγομένη "λειτουργικὴ κίνησις". Αὕτη διὰ ποικίλων μέσων, συγγραφῶν, περιοδικῶν, φυλλαδίων, διαλέξεων κ.τ.τ., ἐπέδιδε τὴν μελέτην τῶν λειτουργικῶν θεμάτων, τὴν μῆσιν εἰς αὐτὰ τοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς θείας λατρείας εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδὸν τῆς γνησίας λειτουργικῆς παραδόσεως. Τελικῶς, ἡ κίνησις αὕτη ἐπεβλήθη ἐπισήμως εἰς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν διὰ τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ (1961 ἐξ.). Ὑπ' αὐτῆς καθιερώθη ὡς γλῶσσα λατρείας ἡ ἐπιχώριος γλῶσ-

σα τῶν διαφόρων λαῶν, μετερρυθμίσθη ἡ θεία λειτουργία καί αἱ τάξεις τῶν μυστηρίων καί λοιπῶν τελετῶν καί ἀκολουθιῶν, ἀπεκαθάρθη τό ἐορτολόγιον καί ἐπεδιώχθη ἡ ἄμεσος συμμετοχή τοῦ λαοῦ εἰς τήν λατρείαν. Ἡ συμβολή τῶν πορισμάτων τῆς μελέτης τῆς ἀνατολικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καί τῆς κοινῆς παραδόσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ὑπῆρξεν ἰδιαιτέως σημαντική (βλ. Π. Τρεμπέλα, Ἡ Ρωμαϊκή λειτουργική κίνησις καί ἡ πρᾶξις τῆς Ἀνατολῆς, Ἀθῆναι 1949).

Γ' ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ

"Λειτουργικοί Τύποι" ονομάζονται αί ιδιαίτεροι μορφαί λατρείας, αί όποϊαι διεμορφώθησαν είς τά διάφορα μέρη τής χριστιανικής οίκουμένης από του Δ' αιώ- νος καί έφεξής. Έκαστος τύπος έχει τά ιδιαίτερα αυ- του γνώρισματα, τά όποϊα διαφοροποιούν αυτόν τών άλ- λων, συνδέεται δέ πρός τούς λοιπούς είτε λόγω τών κοι- νών καταβολών είτε λόγω τών μεταγενεστέρας έπελθουσών άμοιβαίων έπιδράσεων. Άλλοι εκ τών τύπων τούτων πα- ρουσιάζουν μεγαλυτέραν, άλλοι μικροτέραν συγγένειαν καί όμοιότητα πρός τούς λοιπούς.

Η διαίρεσις είναι κυρίως γεωγραφική, μή άποκλει- ομένης, είς τούς ύστερους ίδια χρόνους, τής συνυπάρ - ξεως δύο ή περισσοτέρων λειτουργικῶν τύπων είς τόν αυτόν γεωγραφικόν χῶρον. Ούτε ή γλώσσα ούτε ή έκκλη- σιαστική δογματική διαίρεσις αποτελοῦν στοιχεΐα δια- κρίσεως τών λειτουργικῶν τύπων· είς τήν έλληνικήν γλώσσαν υπάρχουν λειτουργικά κείμενα του 'Αλεξανδρι - νου καί του 'Αντιοχειανου λειτουργικοῦ τύπου, είς τήν λατινικήν του Ρωμαϊκοῦ, του 'Αμβροσιανου, του Γαλλι- κανικοῦ τύπου κ.ο.κ. Τόν 'Αλεξανδρινόν λειτουργικόν

τύπον ἐχρησιμοποιοῦν καί οἱ Κόπται καί οἱ Ὀρθόδοξοι, τόν Ἀντιοχειανόν καί οἱ Ἰακωβῖται καί οἱ Μελχῖται κλπ.

Βασικῶς διακρίνομεν δύο μεγάλας λειτουργικάς οἰκογενείας - τύπους: τοὺς Ἀνατολικούς καί τοὺς Δυτικούς λειτουργικούς τύπους.

A'

A') Ἀνατολικοὶ Λειτουργικοὶ Τύποι

Κοινόν χαρακτηριστικόν τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργικῶν τύπων, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τοὺς Δυτικούς, εἶναι ὅτι αἱ εὐχαὶ τῆς ἀναφορᾶς τῶν λειτουργιῶν τῶν εἶναι στερεότυποι καί ἀμετάβλητοι, μὴ ἐπηρεαζόμενοι ἐκ τῶν ἐορτῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους. Εἰς τὰς ἀναφοράς τῆς Δύσεως ὑπάρχουν ἐναλλασσόμενα στοιχεῖα κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἀγομένας ἐορτάς. Ἐκαστος ὁμως λειτουργικός τύπος τῆς Ἀνατολῆς ἔχει πλείονας τῆς μιᾶς λειτουργίας-ἀναφορᾶς.

Οἱ Ἀνατολικοὶ λειτουργικοὶ τύποι διακρίνονται εἰς δύο μεγάλας οἰκογενείας κατὰ τὰ ἀρχαῖα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς: τὴν Ἀλεξανδρινήν καί τὴν Ἀντιοχειανήν οἰκογένειαν ἢ τόν Ἀλεξανδρινόν καί τόν Ἀντιοχειανόν λειτουργικόν τύπον. Αἱ λειτουργίαι τῶν τύπων τούτων διακρίνονται ἐκ δύο χαρακτηριστικῶν διαφορῶν: αἱ λειτουργίαι τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ τύπου ἔχουν τὰ δίπτυχα πρὸ τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων καί δύο ἐπικλήσεις, μίαν πρὸ τῶν λόγων τῆς συστάσεως ("Λάβετε

Χαρακτηριστικὸν
διαφορῶν τῶν
ἐορτῶν τῶν
οἰκονομικῶν
τύπων

φάγετε... Πιετε ἐξ αὐτοῦ πάντες") - τήν "προεπίκλησιν", καί μίαν μετά τούς λόγους τῆς συστάσεως - τήν κυρίως ἐπίκλησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρὸς καθαγιασμόν τῶν τιμίων δώρων. Αἱ λειτουργίαι τῆς Ἀντιοχειανῆς οἰκογενείας ἔχουν τὰ δίπτυχα μετά τόν καθαγιασμόν καί μίαν ἐπίκλησιν μετά τούς λόγους τῆς συστάσεως.

1. Ἀλεξανδρινή οἰκογένεια

Ὁ Ἀλεξανδρινός λειτουργικός τύπος καταλαμβάνει ὁλόκληρον τήν περιοχὴν τῆς Ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, τήν Αἴγυπτον καί τήν Αἰθιοπίαν.

Ἀρχαίας πηγὰς περὶ τῆς ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ λα-^{Πηγῆς} τρείας ἔχομεν, πλὴν τῶν μαρτυριῶν τῶν Ἀλεξανδρινῶν Πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τήν "Αἴγυπτιακὴν Ἀποστολικὴν Διάταξιν", τὸ "Εὐχολόγιον", τοῦ Σεραπίωνος ἑπομένου καί τόν πάπυρον Der Balizeh. Τὰ δύο πρῶτα ἀνάγονται εἰς τὸν Δ' αἰῶνα, ὁ πάπυρος εἰς τὸν ς' - Ζ' αἰῶνα (οὐχὶ εἰς τὸν Δ', ὡς υπετίθετο παλαιότερον).

Ἡ "Αἴγυπτιακὴ Ἀποστολικὴ Διάταξις" στερεῖται ἰδιαιτέρας σημασίας, διότι ἀποτελεῖ συμπλήρωμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἐνσωματοῦται ἡ "Ἀποστολικὴ παράδοσις" τοῦ Ἰππολύτου.

Ὁ πάπυρος Der Balizeh περιέχει ἀποσπάσματα ἀρχαιοτέρας τινὸς μορφῆς τῆς γνωστῆς ἀλεξανδρινῆς ἀ-

ναφορᾶς τοῦ ἁγίου Μάρκου.

Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἔχει τὸ "Εὐχολόγιον" τοῦ Σεραπίωνος. Τὸ κείμενον τοῦτο εὐρέθη εἰς χειρόγραφον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος τῆς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ὁρους τὸ 1894. Περιλαμβάνει τριάκοντα εὐχάς, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη - ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς - ἐπιγράφεται "Εὐχή προσφόρου Σεραπίωνος ἐπισκόπου". Οὗτος ἦτο ἐπίσκοπος θμούεως τῆς Κάτω Αἰγύπτου, σύγχρονος τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου. Ἡ συλλογή εἶναι εἶδος Ἀρχιερατικοῦ, περιέχοντος εὐχάς συνταχθείσας ἢ διασκευασθείσας ὑπὸ τοῦ Σεραπίωνος ἐπὶ τῇ βάσει παλαιότερων προτύπων, πρὸς ἰδίαν χρῆσιν. Εἶναι τὸ πρῶτον Χριστιανικὸν Εὐχολόγιον. Περιέχει εὐχάς λειτουργίας, χειροτονιῶν, βαπτίσματος, χρίσματος, εὐχελαίου, κηδείας καὶ εὐχὴν εὐλογίας ἐλαίων καὶ ὑδάτων. Αἱ εὐχαὶ εὐρίσκονται ἀνάμικτοι εἰς τὸ χειρόγραφον, ἀπεικονίζουν δὲ ἐμφανῶς τὴν πρᾶξιν τῆς ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου μέ ἰδιάζοντα γνωρίσματα εἰς τὴν λειτουργίαν τὴν ἐπικλήσιν τοῦ Λόγου ἀντὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ τὴν μετᾶθεσιν τῶν διπτύχων μετὰ τὸν καθαγιασμόν. Περὶ τοῦ Εὐχολογίου τούτου βλ. P. Rodopoulos, The Sacramentary of Serapion, Thessaloniki 1967.

Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν λειτουργιῶν τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ λειτουργικοῦ τύπου εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

- ① Τὰ τέσσαρα ἀναγνώσματα. Ἀρχικῶς δύο ἐκ τῆς Παλαιᾶς (Νόμος - Προφῆται) καὶ δύο ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ἀπόστολος-Εὐαγγέλιον). Βραδύτερον ἐλαμβάνον-

το καί τά τέσσαρα ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ἐπιστολαί Παύλου - Καθολικαί Ἐπιστολαί - Πράξεις - Εὐαγγέλιον). Ἔτι βραδύτερον εἰς τήν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Μάρκου, ἐκ βυζαντινῆς ἐπιδράσεως, περιωρίσθησαν εἰς δύο (Ἀπόστολος - Εὐαγγέλιον).

- ② Αἱ σύντομοι παρεμβάσεις τοῦ διακόνου: "Προσεύξασθε", "Πετάσατε", "Ἐκτεínaτε", "Ἐπί προσευχήν στάθητε", "Πρός ἀνατολάς βλέψατε", "Προσεύξασθε ὑπέρ...", "Προσφέρειν κατά τόπους στάθητε" κ.τ.τ.
- ③ Ἡ παρεμβολή τῶν διπτύχων μετά τῶν ἐκτενῶν ὑπέρ τῆς Ἐκκλησίας δεήσεων εἰς τόν πρόλογον τῆς ἀναφορᾶς, πρό τοῦ ἐπινικίου ὕμνου.
- ④ Ἡ παρεμβολή προεπικλήσεως πρό τῶν λόγων τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου. Καί
- ⑤ Ἡ κλᾶσις τοῦ ἄρτου πρό τῆς Κυριακῆς προσευχῆς. Ἀργότερον ἐκ συριακῆς ἐπιδράσεως μετεφέρθη μετ' αὐτήν.

Ἐπί τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ λειτουργικοῦ τύπου ἡσκήθη ἔντονος ἐπίδρασις τοῦ Ἀντιοχειανοῦ λειτουργικοῦ τύπου καί μάλιστα τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, εἰς ὑστέρους δέ χρόνους τῆς βυζαντινῆς λειτουργικῆς πράξεως. Πολλαί εὐχαί καί ἀκολουθίαι τῶν Ἀλεξανδρινῶν Εὐχολογιῶν ἔχουν Ἀντιοχειανήν προέλευσιν.

Κατά τοὺς μέσους χρόνους ἡ Ἀλεξανδρινή λειτουργική οἰκογένεια διεκρίθη εἰς τύπους: τόν Ἀἰγυπτιακόν καί τόν Αἰθιοπικόν.

α) Αιγυπτιακός λειτουργικός τύπος

Κοιτίς τοῦ τύπου τούτου εἶναι ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ ἔδρα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πατριαρχείου τῆς Αἰγύπτου. Γλῶσσα τῆς λατρείας ἦτο ἡ ἑλληνική, εἰς αὐτὴν δέ συνετάχθησαν πρωτοτύπως τὰ λειτουργικά κείμενα. Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἐπιχώριον γλῶσσαν, τὴν κοπτικήν, πρὸ μὲν τοῦ θ' αἰῶνος εἰς τὴν σαΐδικὴν διάλεκτον αὐτῆς, μετ' αὐτόν δέ εἰς τὴν βοχαϊρικὴν. Εἰς αὐτὴν τελεῖται μέχρι σήμερον ἡ λατρεία εἰς τὴν μονοφυσιτικὴν Κοπτικὴν Ἐκκλησίαν, παραλλήλως πρὸς τὴν σήμερον ὀμιλουμένην ἀραβικὴν. Τὸ ὀρθόδοξον ἑλληνικὸν πατριαρχεῖον βαθμηδὸν ἐξεβυζαντινίσθη καὶ ἐγκατέλειψε μετὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα τὸν ἀρχαῖον Αἰγυπτιακὸν τύπον, υἱοθετῆσαν τὸν Βυζαντινόν.

Αἱ λειτουργίαι τοῦ τύπου τούτου εἶναι τρεῖς: τοῦ ἁγίου Μάρκου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου.

1. Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Μάρκου εἶναι ἡ ἀρχαία ἐντοπία λειτουργία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεκρυσταλλώθη ἡ λειτουργικὴ παράδοσις τῆς Ἀλεξανδρινῆς Ἐκκλησίας. Φέρεται ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, "μαθητοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου", ἀλλ' εἶναι μεταγενεστέρα. Τὸ ὄνομα αὐτῆς δηλοῖ τὴν παλαιότητα καὶ τὴν προέλευσίν της ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀνῆγε τὴν σύστασιν καὶ τὴν λειτουργικὴν της παράδοσιν εἰς τὸν Μάρκον, τὴν Ἀλεξάνδρειαν. Ἔσχεν ἰκανὴν διάδοσιν καὶ ἐκτός τοῦ ἀλεξανδρινοῦ χώρου, ὑπέστη δέ πολ-

λάς επιδράσεις ἐκ τῆς Ἀντιοχειανῆς καί δὴ καί τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας (περιορισμός ἀναγνωσμάτων εἰς δύο, μετάθεσις κλάσεως τοῦ ἄρτου, διπλαῖ ἀπαγγελίαι Κυριακῆς προσευχῆς καί ἐπινικίου ὕμνου, εἰς μεταγενέστερα δέ χειρόγραφα προσθήκη καί ἀντιφώνων). Εἰς τὴν κοπτικὴν γλῶσσαν φέρεται ἐπ'ὀνόματι τοῦ ἀγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, ὑποστᾶσα καί διασκευᾶς τινας. Παρά τοῖς Κόπταις τελεῖται μέχρι σήμερον· ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας ἐτελεῖτο μέχρι τοῦ ΙΒ' αἰῶνος.

Περὶ αὐτῆς βλ. Π. Ροδοπούλου, Ἡ ἀναφορά τῆς λειτουργίας τοῦ ἀγίου Μάρκου, Θεσσαλονίκη 1959 καί Ἰ. Φουντούλη, Θεία λειτουργία τοῦ ἀποστόλου Μάρκου, Θεσσαλονίκη 1977 (β' ἔκδ.).

2. Ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἶναι μικρασιατικῆς προελεύσεως, ἀνήκουσα εἰς τὸν Ἀντιοχειανόν τύπον. Εἰσαχθεῖσα ὅμως εἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας, ὑπέστη προσθήκας καί διευθετήσεις κατὰ τὸ Ἀλεξανδρινόν τυπικόν καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς "Ἀλεξανδρινή" ὑπὸ εὐρυτέραν τινὰ ἔννοιαν. Ἡ λειτουργία αὕτη συνδέεται στενῶς πρὸς τὴν ὁμώνυμον λειτουργίαν τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου, εἶναι ὅμως συντομωτέρα ἐκείνης. Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῶν δύο λειτουργιῶν διετυπώθησαν ὑπὸ τῶν μελετητῶν διάφοροι ἀπόψεις.

Οὕτως ὑπ' ἄλλων ἀμφότεραι ἐθεωρήθησαν ὡς ἀνεξάρτητοι ἐπεξεργασίαι ἀρχικῆς παλαιᾶς ἀναφορᾶς τῆς Ἐκκλη-

*Προσθήκη
(δὲν φαίνεται)*

σίας τῆς Καππαδοκίας. Ὑπ' ἄλλων ἡ Βυζαντινὴ ἐχαρακτηρίσθη ὡς διαπλάτυνσις τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἢ, ἀντιστρόφως, ἡ Ἀλεξανδρινὴ ὡς ἐπιτομὴ τῆς Βυζαντινῆς. Ἀνάλογα προβλήματα παρουσιάζει καὶ τὸ θέμα τῆς γνησιότητος αὐτῆς, περὶ τὸ ὁποῖον διετυπώθησαν παρόμοιαι ἀπόψεις· ἢ δηλαδὴ ὅτι ἀμφότεραι εἶναι ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐπεξεργασθέντος παλαιάν ἀναφοράν, ἢ ὅτι ὁ Ἰδιος ἐπέταμε τὴν Βυζαντινὴν ἢ διεπλάτυνε τὴν Ἀλεξανδρινὴν· ἢ μία ἐκ τῶν δύο εἶναι ἡ γνησία, ἢ ἄλλη προῆλθεν ἐξ ἐπιτομῆς ἢ ἐπιμηκύνσεως τῆς βασιλειανῆς. Δύο πάντως σημεῖα εἶναι ἀναμφισβήτητα: ἡ συγγένεια τῆς Ἀλεξανδρινῆς πρὸς τὴν Βυζαντινὴν καὶ ἡ φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ σχέσις τῶν γνησίων ἔργων τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸς τὰς ἐπ' ὀνόματι του φερομένας λειτουργίας.

Προσοχή

3. Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θεολόγου εἶναι καὶ αὕτη μικρασιατικὴ, ἀνήκουσα κατὰ βάσιν εἰς τὸν Ἀντιοχειανὸν λειτουργικὸν τύπον. Εἰσελθοῦσα καὶ αὕτη εἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου, ὑπέστη ἐπιδράσεις, προσθήκας καὶ ἀλλαγὰς, αἱ ὁποῖαι καὶ κατέστησαν αὐτὴν Ἀλεξανδρινὴν, ὡς καὶ τὴν τοῦ Βασιλείου. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς λειτουργίας ταύτης εἶναι:

- α' ὅτι ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Υἱόν, ἐνῶ πᾶσαι αἱ λειτουργίαι ἀπευθύνονται, ὡς γνωστόν, πρὸς τὸν Θεὸν Πατέρα, καὶ
- β' ὅτι εἶναι ἑμμετρος. Εἶναι ἔργον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου; Περὶ αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἰσχυρὰ ἀμφισβή-

τησις, οὔτε καί βεβαιότης. Ἡ ποιητική της μορφή καί τό θεολογικόν της βάθος συνηγοροῦν ὑπέρ τῆς γνησιότητος αὐτῆς, ἀλλ' ἴσως καί προεκάλεσαν τήν ἀπόδοσιν αὐτῆς εἰς τόν θεολόγον καί ποιητήν Πατέρα . Ἐκ τῆς λειτουργίας ταύτης προέρχεται ἡ εὐχή "Οὐδέις ἄξιος..." ἡ ἀναγινωσκομένη κατά τήν ψαλμωδίαν τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου τῶν Βυζαντινῶν λειτουργιῶν.

Ἐπιπλέον καί Ἀλεξανδρινή λειτουργία Προηγιασμένων, φερομένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀποστόλου Μάρκου, ἐκ τῆς ὁποίας σώζεται μόνον ἡ μετά τήν μετάληψιν τῶν τιμίων δώρων εὐχή.

Αἱ ἀνωτέρω λειτουργίαι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί τοῦ ἀγίου Γρηγορίου ^{ἐπαύσαν} ^{τελοῦμεναι} ἔπαυσαν τελοῦμεναι ὑπό τῶν ὀρθόδοξων τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας μετά τόν ΙΒ' αἰῶνα, ὡς συνέβη καί μέ τήν λειτουργίαν τοῦ ἀποστόλου Μάρκου. Ἐπί τῆς ἀντιχαλκηδονίου Κοπτικῆς Ἐκκλησίας τελοῦνται ἐν βοχαϊρικῇ κοπτικῇ μεταφράσει, ὑποστᾶσαι μεταγενεστέρως καί ἐξέλιξιν τινα.

Τό σημερινόν Κοπτικόν Εὐχολόγιον καί αἱ ἀκολουθίαι τῆς Κοπτικῆς Ἐκκλησίας εἶναι κατά βάσιν αἱ ἀρχαῖαι Ἀλεξανδριναί, δεχθεῖσαι τήν ἐπίδρασιν τῆς συριακῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως. Οἱ ὀρθόδοξοι ἀκολουθοῦν ἐν πᾶσι τό Βυζαντινόν τυπικόν.

Ἐκ τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας περιεσώθη εἰς τινα χειρόγραφα παλαιά ἀκολουθία "ἐπί τῆς τοῦ Νείλου ἀναβάσεως" ἢ "τῶν ἀγιασμῶν τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου" ἡ ὁποία ἐτελεῖτο τήν

Κυριακήν τῶν ἁγίων Πατέρων (πρό τῆς Πεντηκοστῆς), ἀρ-
γότερον δέ τήν Κυριακήν τῶν ἁγίων Πάντων.

β' Αἰθιοπικός λειτουργικός τύπος

Ἡ Αἰθιοπία ἐδέχθη ἑνωρίς τόν Χριστιανισμόν. Κατά τήν ἐποχήν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου μνημονεύεται ἐπίσκοπος Αἰθιοπίας. Ὁ πλήρης εὐαγγελισμός τῆς χώρας ἐγένετο κατά τόν 3' αἰῶνα ὑπό σύρων μονοφυσιτῶν μοναχῶν. Λειτουργική γλῶσσα εἶναι ἡ ge'ez σήμερον νεκρά γλῶσσα.

Ἡ Αἰθιοπική λειτουργική πρᾶξις παρουσιάζει ἱκανάς ἰδιορρυθμίας καί ἐπιδράσεις ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί τῶν ἀποκρύφων. Τά πλεῖστα τῶν λειτουργικῶν τῆς κειμένων προέρχονται ἐκ μεταφράσεων ἐκ τῆς κοπτικῆς λατρείας.

* → Αἱ λειτουργίαι τῆς Αἰθιοπικῆς Ἐκκλησίας εἶναι 16 ἢ 18, ἥτοι: τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τῆς δεσποίνης ἡμῶν Μαρίας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (ἄσχετος πρὸς τήν ὁμώνυμον βυζαντινὴν καί τήν συριακὴν), τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, τῶν 318 ὀρθοδόξων, τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ ἁγίου Διοσκοῦρου (ἢ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀλεξανδρείας), τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Σαρούγ (ἢ "τοῦ ὄρου τῶν Ἐλαιῶν"), τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ἀρμενίου, τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου, ἑτέρα τοῦ ἁγίου Κυρίλλου, τοῦ ἁγίου Μάρκου καί τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου (ὁμοιάζουσα πρὸς τήν ὁμώνυμον συριακὴν).

Παλαιότερα τούτων φαίνεται ή λειτουργία τών ά-
γίων Ἀποστόλων, ή όποία προήλθεν έκ τής αναφορᾶς τοῦ
Ἰππολύτου. Ὁμοίως καί ή φερομένη ως αναφορά τοῦ Κυ-
ρίου ήμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ προήλθεν έξ έπεξεργασίας τής
έν τῇ "Διαθήκη τοῦ Κυρίου ήμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ" αναφο-
ρᾶς, ήτις πάλιν προέκυψεν έξ έπεξεργασίας τής αναφο-
ρᾶς τοῦ Ἰππολύτου.

Εἰς τήν Αἰθιοπικήν Ἐκκλησίαν άνεπτύχθη καί ιδιόρ-
ρυθμος έκκλησιαστική πόλις, ἰδίως θεομητορική. Ἄ-
ξισημείωτος ώσαύτως εἶναι ή ανάπτυξις τών ακολουθιῶν
τοῦ νυχθημέρου εἰς τά αἰθιοπικά μοναστήρια. Αἱ ακολου-
θίαι εἶναι μικραί, άπαρτιζόμεναι έκ πολλῶν ψαλμῶν, εὐ-
χῶν, ὕμνων καί άναγνωσμάτων, καί ό άριθμός των τείνει
νά καλύψη τάς 24 ὥρας τοῦ νυχθημέρου.

② Ἀντιοχειανή οἰκογένεια

Ἡ Ἀντιοχειανή λειτουργική οἰκογένεια, λόγω τοῦ
γεωγραφικοῦ πλάτους τό όποῖον καλύπτει, εἶναι ή μεγα-
λυτέρα έξ ὄλων τών λειτουργικῶν οἰκογενειῶν. Οἱ πολ-
λοί έξ ἄλλου κλάδοι καί αἱ πολλαί παραλλαγá αὐτῆς, ὀ-
φείλονται εἰς τήν ποικιλίαν τών λαῶν καί τών άνεξαρτή-
των Ἐκκλησιῶν αἱ όποῖαι προήλθον έκ τοῦ άρχαίου πα-
τριαρχείου Ἀντιοχείας, καθιστοῦν ταύτην ἰκανῶς πολύ-
πλοκον. Οὕτως αὐτή ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο λειτουρ-
γικούς τύπους: α') τόν Δυτικόν Συριακόν, ό όποῖος πε-
ριλαμβάνει τέσσαρας επί μέρους τύπους, ήτοι τόν λει-

τουργικόν τύπον τῆς Ἀντιοχείας, τόν Μαρωνιτικόν, τόν Βυζαντινόν καί τόν Ἀρμενικόν καί β') τόν Ἀνατολικόν Συριακόν, ὁ ὁποῖος πάλιν ὑποδιαιρεῖται εἰς τόν Νεστοριακόν, τόν Χαλδαϊκόν καί τόν λειτουργικόν τύπον τοῦ Μαλαμπάρ τῶν Ἰνδιῶν.

α') Δυτικός Συριακός τύπος

Ι) Λειτουργικός τύπος τῆς Ἀντιοχείας

Ὁ ἀρχαῖος λειτουργικός τύπος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας μᾶς εἶναι γνωστός ἐκ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ἐκ τῶν Μυσταγωγικῶν Κατηχήσεων Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας, ἐκ τῆς "Διδασκαλίας τῶν Ἀποστόλων" καί ἐκ τῶν "Ἀποστολικῶν Διαταγῶν". Ἐκ τῶν τριῶν πρώτων πηγῶν δυνάμεθα νά ἀντλήσωμεν ἱκανάς αὐθεντικές πληροφορίες ἀφορώσας εἰς τήν λειτουργικήν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, τήν θείαν λειτουργίαν, τὰς ἐκκλησιαστικές συνάξεις καί ἀκολουθίας, τό βάπτισμα κ.τ.τ. Ἐξαιρετικῆς ὅμως σπουδαιότητος πηγή εἶναι αἱ "Ἀποστολικαί Διαταγαί".

Αἱ "Ἀποστολικαί Διαταγαί" εἶναι κανονικολειτουργική συλλογή, φερομένη ἐπ'ὀνόματι τοῦ ἀγίου Κλήμεντος πάπα Ρώμης. Ἐγράφη περὶ τό τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος ἐν Ἀντιοχείᾳ ὑπό λογίου τινός - ἴσως κληρικοῦ -, κρυπτομένου, κατὰ τήν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς, ὑπό ὄνομα παλαιότερου ἱεροῦ προσώπου. Γράφει δῆθεν καθ' ὑπαγόρευ-

σιν τῶν ἀγίων ἀποστόλων, ἐξ οὗ καί τό ὄνομα τῆς συλλογῆς, ἀλλ' ἐν τῇ πραγματικότητι συλλέγει καί ἐπεξεργάζεται παλαιότερον παραδοσιακόν ὑλικόν, ἀποτυπῶν οὕτω τήν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας. Ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα διά τήν θείαν λατρείαν ἔχουν τό (B) καί τό (H) βιβλίον, τό ὁποῖον εἶναι καθαρῶς λειτουργικοῦ περιεχομένου. Εἰς τό H' βιβλίον ὑπάρχει καί ἡ λειτουργία, τῆς ὁποίας διάγραμμα δίδεται καί εἰς τό B' βιβλίον. Ἡ λειτουργία καλεῖται συνήθως "Κλημέντειος λειτουργία" ἐκ τοῦ ψευδωνύμου τοῦ συγγραφέως αὐτῆς. Πλὴν τῆς λειτουργίας ὑπάρχουν καταγεγραμμένοι τάξεις ἀγίου βαπτίσματος, χειροτονιῶν καί χειροθεσιῶν, εὐχαί ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου, εὐλογίαι προσφορῶν κλπ. Μέ ἄλλους λόγους πρόκειται περί ἑνός πλήρους σχεδόν Εὐχολογίου, ἀναλόγου πρὸς τό Εὐχολόγιον τοῦ Σεραπίωνος, πληρεστέρου ὅμως ἐκείνου. Οὐσιαστικῶς ἐνταῦθα ἔχομεν τήν ἀρχαιοτέραν προσπάθειαν πλήρους διατυπώσεως τῆς θείας λατρείας.

Τά λειτουργικά κείμενα τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν παρουσιάζουν ἕν μειονέκτημα. Δέν εἶναι κυρίως εἰπεῖν λειτουργικά κείμενα, ἀλλά φιλολογικά ἔργα συντεθέντα, ἐπί τῇ βάσει τῆς παραδόσεως, ὑπό τοῦ συντάκτου τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν. Τοῦτο καθίσταται ἐμφανές ἐκ τῆς ταυτότητος τοῦ ὕφους καί τῆς γλώσσης αὐτῶν. Οὕτω δέν ἔχομεν κείμενα εἰσαχθέντα εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν ἢ προερχόμενα ἐξ αὐτῆς. Τήν ἐποχὴν ὅμως ἐκείνην τῆς λειτουργικῆς δημιουργίας, κατὰ τήν ὁποίαν δέν εἶχον εἰσέτι ἐπικρατήσῃ πάντῃ μορφαί, οὕτω πως θά ἐτελεῖτο ἡ

λατρεία ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ παραδοσιακοῦ διαγράμματος κατ'ἐλευθέραν ἔμπνευσιν τῶν λειτουργῶν. Κατὰ τὸν τύπον αὐτὸν θὰ τὴν ἐτέλει καὶ ὁ συντάκτης τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν. Ἐν πάσῃ ὁμῶς περιπτώσει, ὁ φιλολογικὸς χαρακτήρ τοῦ ἔργου εἶχε δι' ἡμᾶς ἓν μέγα πλεονέκτημα διεφύλαξε τὴν λειτουργίαν καὶ τὰ λοιπὰ λειτουργικά κείμενα τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ἀπὸ τὴν φθοράν καὶ τὰς συνεπείας τῆς λειτουργικῆς χρήσεως. Οὕτως ἔχομεν κείμενον τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος, ἐκπροσωποῦν τὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας, ὡς ἐξῆλθεν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ συγγραφέως του, πρᾶγμα μὴ συναντώμενον εἰς τὰ ἐν χρήσει λειτουργικά κείμενα. Περὶ τῆς λειτουργίας τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν βλ. Π. Ροδοπούλου, Ἡ ἀναφορά τῆς λειτουργίας τοῦ Κλήμεντος, Θεσσαλονίκη 1959 καὶ Ἰ. Φουντούλη, Θεῖα λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν", Θεσσαλονίκη 1978.

Εἰς τὸν Ἀντιοχειανὸν τύπον ἀνήκει καὶ λειτουργία φερομένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀγίου Ἐπιφανίου ἐπισκόπου Κύπρου, μνημονευομένη ὑπὸ τινῶν βυζαντινῶν συγγραφέων, ἀλλ' ἀπωλεσθεῖσα. Ταύτης ἀνευρέθη ἐσχάτως ἀπόσπασμα ἐκ τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, ἀπὸ τοῦ προλόγου μέχρι τῶν λόγων τῆς συστάσεως καὶ τῆς ἐπικλήσεως, περιλαμβανόμενον εἰς ἀντιρρητικὸν ἀρμενικὸν ἔργον μεταγλωττισθὲν εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Ἡ ἀναφορά παρουσιάζει ἰκανὰς ὁμοιότητας πρὸς τὴν τοῦ Ἰππολύτου καὶ τὴν συριακὴν τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας. Σύγκρισις αὐτῆς πρὸς τὰ ἔργα τοῦ Ἐπιφανίου δεικνύουν ταυτότητα ὕφους, γλώσσης καὶ θεολογικῆς διδασκαλίας καὶ ὀρολογίας καὶ καθιστοῦν διὰ τοῦτο προφανῆ τὴν γνησιότητα αὐτῆς. βλ. Ἰ. Φουντούλη, Ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἀ-

γίου Ἐπιφανίου Κύπρου, Θεσσαλονίκη 1967.

Ἀπό τοῦ Δ' αἰῶνος ἀνεπτύχθη νέον ἐκκλησιαστικόν καί λειτουργικόν κέντρον ἐντός τῆς παλαιᾶς περιοχῆς τοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας, τῶ Ἱεροσόλυμα. Ἡ Ἀντιοχειανή λειτουργική παράδοσις ἔλαβεν ἐκεῖ νέαν ἀνάπτυξιν καί προσέλαβεν ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν. Διὰ τῶν προσκυνητῶν τῶν ἁγίων Τόπων ἐπηρέασεν ἰσχυρῶς τοὺς διαφόρους λειτουργικοὺς τύπους ἐντός καί ἐκτός τῆς Ἀντιοχειανῆς οἰκογενείας. Πηγαί πληροφοριῶν περὶ τῆς ἀρχαίας λειτουργικῆς πράξεως τῶν Ἱεροσολύμων εἶναι αἱ μυσταγωγικαὶ Κατηχήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, τὸ "Ὁδοιπορικόν" τῆς Αἰθερίας, τὸ ἀρχαῖον ἀρμενικόν Ἐκλογάδιον, τὸ γεωργιανόν Κανονάριον καί τὸ μεταγενέστερον Τυπικόν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (τοῦ ἔτους 1122).

Τὴν λειτουργίαν τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων διασώζει ἡ ὑπὸ τοῦ ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου φερομένη λειτουργία. Αὕτη εἶναι κατὰ βάσιν Ἀντιοχειανή ἐξελιχθεῖσα καί προσλαβοῦσα χαρακτηριστικὰ προσιδιάζοντα εἰς τὴν πράξιν τῶν Ἱεροσολύμων. Ἐν αὐτῇ ὑπάρχει παλαιότατον ὕλικόν, ἀλλὰ καί νεώτερα στοιχεῖα καί δὴ καί βυζαντιναὶ ἐπιδράσεις, ὡς οἱ ὕμνοι "Ὁ μονογενῆς Υἱός...", τὸ τρισάγιον, ὁ χερουβικὸς ὕμνος, τὸ μεγαλυνάριον τῆς θεοτόκου, ἡ ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως, ἡ μεγάλη εἰσοδος κλπ. Ὡς καί ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Μάρκου, δέν εἶναι ἔργον τοῦ ἀποστόλου Ἰακώβου, ἀλλ' ἡ ἀπόδοσις τῆς εἰς αὐτόν δηλοῦ τὴν προέλευσιν καί τὴν ἐν αὐτῇ ἀποκρυστάλλωσιν τῆς

λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς ὁποίας πρῶτος ἐπίσκοπος ὑπῆρξεν ὁ ἀδελφόθεος. Εἶναι ἡ μακροτέρα τῶν γνωστῶν λειτουργιῶν.

Ἡ λειτουργία αὕτη διεδόθη εὐρύτατα ἐκτός τῆς Παλαιστίνης καί, περιβεβλημένη τό ἀποστολικόν κῦρος καί τό κῦρος τῆς Μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐπηρέασεν ἱκανῶς τὰς ἄλλας λειτουργίας. Ἐθεωρήθη μάλιστα καί μητρικὴ μορφή τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν.

3 ομάδες
χειρογρά-
μων τῆς
λειτουργίας

Τὰ χειρόγραφα τὰ περιέχοντα τὴν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Ἰακώβου διακρίνονται εἰς τρεῖς ομάδας: Ἡ πρώτη (ἀνατολική ομάδα) ἐκπροσωπεῖ τὸν γνησιότερον τύπον, ὡς ἐτηρεῖτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἱεροσολύμων καί τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτῆς περιοχὴν. Ἡ τρίτη (δυτικὴ ομάδα) εἶναι ἡ πλέον ἐπηρεασμένη ἐκ τῆς βυζαντινῆς λειτουργικῆς πράξεως. Τέλος ἡ ἐνδιάμεσος ομάδα παρουσιάζει ὀλιγωτέρας βυζαντινὰς ἐπιδράσεις.

Περὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου βλ. Δ. Μωραΐτου, Ἡ λειτουργία τοῦ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, Ἀθῆναι 1939. Ἰ. Φουντούλη, Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, Θεσσαλονίκη 1977 (β' ἔκδ.)

Πλὴν τῆς ἀνωτέρω λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, ὑπῆρχε καί προηγιασμένη λειτουργία φερομένη ἐπ' ὀνόματι τοῦ αὐτοῦ ἀποστόλου, τῆς ὁποίας σώζεται ἡ τάξις, τὰ διακανονικά καί εὐχαί τινες. Βλ. Ἰ. Φουντούλη, Λειτουργία Προηγιασμένων δώρων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, Θεσσαλονίκη 1979.

Αἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου τῶν Ἱεροσολυμιτικῶν μονῶν μετὰ τῆς πλουσίας αὐτῶν ὕμνογραφίας εἰσῆλθον εἰς τὸν βυζαντινὸν λειτουργικὸν τύπον καί βαθμηδὸν ὑποκατέστησαν τὰς παλαιὰς βυζαντινὰς ἐνοριακὰς ἀκο-

λουθίας.

Μετά τήν ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικήν Σύνοδον (451) ἐπῆλθε διάσπασις εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας. Τά πατριαρχεῖα τῆς Ἀντιοχείας καί τῶν Ἱεροσολύμων συνετάχθησαν πρὸς τήν πίστιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (Μελχίται), ἐνῶ οἱ ἰθαγενεῖς πληθυσμοί ἀντετάχθησαν εἰς αὐτήν καί ἀπετέλεσαν ἰδίας Ἐκκλησίας. Ἡ ἐξασθένισις ὅμως τῶν παλαιῶν πατριαρχείων ἐπέφερε βαθμηδὸν καί τήν λειτουργικὴν των παρακμήν. Ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος καί ἐφεξῆς ἐγκατέλειψαν τὸν ἰδιάζοντα λειτουργικὸν αὐτῶν τύπον, ἀφομόιωθέντα βαθμηδὸν πρὸς τήν λειτουργικὴν πράξιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἀντιθέτως αἱ μονοφυσιτικαὶ Ἰακωβιτικαὶ Ἐκκλησῖαι τῆς Συρίας ἔμειναν πισταὶ εἰς τὸν ἀρχαῖον Ἀντιοχειανὸν λειτουργικὸν τύπον. Ἦδη εἰς τήν Ὁσροηνὴν περὶ τήν Ἐδεσσαν τῆς Συρίας ἐχρησιμοποιεῖτο ἐξ ἀρχῆς ἢ ἐντοπία συριακὴ γλῶσσα εἰς τὴν λατρείαν. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐγκατελείφθη, πλεῖστα ἀρχαῖα λειτουργικά κείμενα μετεφράσθησαν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν συριακὴν καί ἄλλα ἐξ ὑπαρχῆς συνετέθησαν εἰς τὴν γλῶσσαν αὐτήν. Ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος εἰσήχθη εἰς τὴν θείαν λατρείαν καί ἡ ἀραβικὴ γλῶσσα. Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰακώβου τοῦ Ἐδέσσης (+ 708). Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ λειτουργικὸς τύπος τῆς Συρίας προσέλαβε τὴν ὀριστικὴν του μορφήν διὰ τοῦ Διονυσίου Bar Salibi καί Μιχαὴλ τοῦ Σύρου.

Χαρακτηριστικὸν τοῦ οὕτω δημιουργηθέντος νέου Συ-

Ἡ διάσπασις
μετὰ τὴν Δ'
οἰκουμενικὴν
σύνοδον.

Συριακὴν

5

Ἀραβικὴν
γλῶσσαν
ἐν τῇ λατρείᾳ

ριακοῦ τύπου εἶναι ἡ ἀφθονία τῶν λειτουργικῶν μορφῶν, μαρτυροῦσα ἀνθησιν λειτουργικῆν καὶ φιλολογικῆν οὐχὶ τυχοῦσαν. Οὕτω πλήν τῆς πλουσιωτάτης ὑμνογραφικῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία κοσμεῖ δαψιλῶς πάσας τὰς συριακὰς ἀκολουθίας, ἀριθμοῦνται πλέον τῶν ἐβδομήκοντα ἀναφορῶν - λειτουργιῶν (ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν προέρχονται ἐξ ἐλληνικῶν πρωτοτύπων, ὡς ἡ τοῦ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέτου, αἱ πλεῖσται δὲ εἶναι καθαρῶς συριακαί) καὶ πέντε προηγιασμένα.

Κατάλογον αὐτῶν βλ. ἐν Π. Τρεμπέλα, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, σελ. 216 - 218.

Ⓜ Μαρωνιτικὸς λειτουργικὸς τύπος.

Ὁ Μαρωνιτικὸς λειτουργικὸς τύπος εἶναι παραλλαγή τοῦ Συρο - Ἀντιοχειανοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου διατηρεῖ πολὺ ἀρχαῖκά στοιχεῖα. Ἔχει ὅμως καὶ ἴδια, ὡς τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀγίου Πέτρου *Sapar*, συγγενῆ πρὸς τὴν ἀναφορὰν τοῦ Ἀδδαίου καὶ Μάριος τοῦ Νεστοριανικοῦ τύπου, τὴν ὁποίαν θὰ εἶδωμεν κατωτέρω.

Οἱ Μαρωνίται ἀπετέλεσαν κατὰ τὸν Η' καὶ Θ' αἰῶνα ἰδίαν αὐτόνομον Ἐκκλησίαν περὶ τὴν Μονὴν τοῦ ἀγίου Μάρωνος τοῦ Λιβάνου, ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν. Κατὰ τὰς σταυροφορίας ἠνώθησαν μετὰ τῆς Ρώμης, διό καὶ ἡ λατρεία αὐτῶν παρουσιάζει πλείστας λατινικὰς ἐπιδράσεις.

III) Βυζαντινός λειτουργικός τύπος

Ἡ παλαιά λειτουργική παράδοσις τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἦτο ἀναμφιβόλως ἡ τῶν περιοχῶν τῆς Θράκης καὶ Μικρᾶς Ἀσίας - Ἐφέσου. Ἀπό τῆς ἀναδείξεώς του ὅμως εἰς πρωτεύουσαν τοῦ κράτους κατέστη τό κέντρον τῆς συμβολῆς, ἀναχωνεύσεως καὶ διαδόσεως ἰσχυρῶν λειτουργικῶν ρευμάτων, προερχομένων ἐξ Ἀντιοχείας καὶ Πόντου - Καππαδοκίας. Κατά τὴν ἐποχὴν τῆς διαμορφώσεως τῶν λειτουργικῶν τύπων πλεῖστοι πατριάρχαι προήρχοντο εἴτε ἐξ Ἀντιοχείας (Εὐδόξιος, Εὐάγριος, Χρυσόστομος, Νεστόριος), εἴτε ἐκ Καππαδοκίας (Γρηγόριος ὁ θεολόγος, Νεκτάριος). Ἡ συμβολὴ τούτων εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξεν ὀπωσδήποτε ἀποφασιστικὴ. Ἐπίδρασιν ἐπί τῆς βυζαντινῆς λατρείας ἤσκησεν ἡ τάξις τοῦ παλατίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ ἐν γένει λαμπρότης τῆς δημοσίας ζωῆς τῆς βασιλευούσης.

Περὶ τό τέλος τοῦ Η' αἰῶνος ἡ λατρεία τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου εἶχεν εἰς τὰ βασικά αὐτῆς σημεῖα ἀποκρυσταλλωθῆ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ παλαιότερου σωζομένου βυζαντινοῦ Εὐχολογίου, τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος 336. Μεταγενεστέρα εἶναι ἡ ἀντικατάστασις τῶν ἀρχαίων ἐνοριακῶν Βυζαντινῶν - Ἀντιοχειανῶν ἀκολουθιῶν τοῦ νυχθημέρου διὰ τῶν μοναχικῶν ἀκολουθιῶν τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ τυπικοῦ. Εἰς τό γεγονός τοῦτο ὀφείλεται καὶ ἡ αὔξησις τοῦ ὕμνολογικοῦ στοιχείου εἰς τὰς βυζαντινὰς ἀκολουθίας. Διὰ τῆς ὕμνογραφίας ἡ βυζαντι-

*Ἀπὸ τῆς ὕμνο-
λογίας τῶν
βυζαντινῶν
ἀκολουθιῶν*

νή λατρεία προσλαμβάνει καί έντονον δογματικόν χρώμα, διά τῆς ἐξάρσεως τῆς Τριαδολογικῆς, Χριστολογικῆς καί Θεομητορικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Ἰσχυρά ἔχνη ἐπὶ τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου ἀφῆκεν ἡ περί τῆς τιμῆς τῶν ἀγίων εἰκόνων ἔρις, ἡ ὁποία κύριον θέατρον εἶχεν, ὡς γνωστόν, τήν Κωνσταντινούπολιν καί τήν περί αὐτήν περιοχὴν.

Λόγω τῆς πολιτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς θέσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀφ' ἐνός καί λόγω τῶν δυσχερῶν πολιτικῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας περιῆλθον τὰ ἀρχαῖα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς ἀφ' ἐτέρου, ὁ βυζαντινός λειτουργικός τύπος ἔσχεν μεγίστην ἐξάπλωσιν. Οὕτως ἐδέχθησαν αὐτόν αἱ πρὸς βορρᾶν Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι τῶν Βαλκανίων καί τῆς Ρωσίας, ἡ Νότιος Ἰταλία, ἡ Ἀντιόχεια καί ἡ Ἀλεξάνδρεια. Βαθμηδόν κατέστη ὁ μόνος λειτουργικός τύπος, ὁ τηρούμενος εἰς τήν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Μετεφράσθη εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τῶν ὀρθόδοξων λαῶν, ὡς εἰς τήν σλαβωνικὴν, τήν ἀραβικὴν, τήν ρουμανικὴν, τήν γεωργιανὴν κλπ.

Παραλλαγὰς τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου ἀποτελοῦν ὁ Ρουθηνικός τύπος τῆς οὐνιτικῆς Ἐκκλησίας τῆς Οὐκρατίας, ὁ Μελχιτικός τύπος τῶν ὀρθόδοξων ἢ οὐνιτῶν τῆς ἐγγύς Ἀνατολῆς καί ὁ Ἑλληνοἰταλικός τύπος τῶν ἑλληνορρῦθμων κοινοτήτων τῆς Νοτίου Ἰταλίας, Σικελίας καί τῆς ἐν Ρώμῃ Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης.

Ὁ Βυζαντινός λειτουργικός τύπος ἔχει δύο λειτουργίας φερομένας ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καί Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καί μίαν λειτουργίαν Προηγια-

σμένων.

Ἐκ τῶν δύο τούτων λειτουργιῶν, ἡ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου εἶναι ἡ ἀρχαία κυρία καί ἐπίσημος λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διακρινόμενη διὰ τό μῆκος τῶν εὐχῶν αὐτῆς, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τοῦ Χρυσοστόμου, ἀλλὰ καί διὰ τό θεολογικόν βάθος, τόν βιβλικόν πλοῦτον, τὴν δύναμιν καί τὴν ἐνότητά τῆς σκέψεως καί τό γλωσσικόν κάλλος. Ἐνεκα τούτων δύναται νά χαρακτηρισθῆ ἄνευ ὑπερβολῆς ὡς ἡ θαυμασιωτέρα ἀναφορά ἐξ ὅλων ὅσοι μέχρι σήμερον συνετάχθησαν. Ἐσωτερικοί καί ἐξωτερικοί λόγοι συγκλίνουν ὑπὲρ τῆς γνησιότητος αὐτῆς. Τό ὕφος, αἱ ἰδέαι, ὁ τρόπος χρήσεως τῆς ἀγίας Γραφῆς καί ἡ γλῶσσα, ἀντιπαρβαλλόμενα πρὸς τὰ γνήσια ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου παρουσιάζουν ἀπόλυτον ταυτότητα. Αἱ ἐξωτερικαί περί αὐτῆς μαρτυρίαι φθάνουν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Οὕτως, ἐκτός τῆς γενικῆς πως μαρτυρίας Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζινοῦ, ὅτι ὁ Μέγας Βασίλειος συνέγραψεν "εὐχῶν διατάξεις" καί "εὐκοσμίας τοῦ βήματος", ὁ Φαῦστος ὁ Βυζάντιος (ἀρχαί Ε' αἰώνος) καί ὁ Πέτρος Διάκονος (ς' αἰών) παραθέτουν περικοπὰς ἐξ αὐτῆς, ὁ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος (ς' αἰών), ἡ ἐν Τρούλλῳ Σύνοδος (692) καί Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (Η' αἰών) μνημονεύουν αὐτῆς καί ἡ Ζ' Οἰκουμενική Σύνοδος παραθέτει ὁλόκληρον ἀπόσπασμα ἐξ αὐτῆς. Εἰς πάντα τὰ λειτουργικά βυζαντινά χειρόγραφα, ἀπὸ τοῦ Βαρβερινοῦ κώδικος (Η' αἰών) καί ἐξῆς, φέρεται ἐπωνύμως ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, εἰς τὰ ἀρχαιότερα δ' ἐξ αὐτῶν προτάσσεται

*πλατυφίης
ἡ γνησιότητος
ἐκτὸς ἀποστολῆς
ἡ*

τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου.

Ἀντιθέτως περί τῆς γνησιότητος τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἐγείρονται σοβαραὶ ἀμφισβητήσεις. Οἱ πρό τοῦ Ζ' αἰῶνος ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς φαίνεται ὅτι ἀγνοοῦν αὐτήν, καίτοι μνημονεύουν τῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἀλλά καί ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς πάλιν δέν μνημονεύουν αὐτήν. Οὔτε καί οἱ βιογράφοι τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου λέγουν τι περί συντάξεως ὑπ' αὐτοῦ λειτουργίας. Ἐπί πλέον εἰς τόν Βαρβερινόν κώδικα φέρεται ἀνωνύμως καί μόνον τρεῖς εὐχαὶ αὐτῆς ἀποδίδονται ρητῶς εἰς τόν Χρυσόστομον. Ἡ στενή σχέσις τῆς λειτουργίας ταύτης πρός τήν ἐν συριακῇ μεταφράσει σωζομένην "λειτουργίαν τῶν Ἀποστόλων" ἐγέννησε τήν ὑπόνοιαν, ὅτι ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου φερομένη λειτουργία εἶναι παλαιότερα αὐτοῦ, οὔσα δέ εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν ἐν Ἀντιοχείᾳ, διεδόθη δι' αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν, διό καί ἐπεκράτησε τελικῶς νά ἀποδίδεται εἰς αὐτόν. Δέν ἔλειψαν ὅμως καί οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς γνησιότητος αὐτῆς: G. Wagner, Der Ursprung der Chrysostomus liturgie, Münster 1973. Ἡ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι συντομωτέρα τῆς τοῦ Βασιλείου, ὀλιγώτερον ρητορικὴ καί θεολογικὴ, διακρινόμενη διὰ λιτότητα ὕφους καί σαφήνειαν.

Αἱ δύο λειτουργίαι δέν ἐξαρτῶνται φιλολογικῶς ἢ μία ἐκ τῆς ἄλλης, οὔτε καί ἐκ τῆς λειτουργίας τοῦ Ἀγγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου. Ἡ γνώμη αὕτη ἐπεκράτει παλαιότερον, ὡς καί παρά τοῖς βυζαντινοῖς, ἀρχῆς νε-

Προσχ.

νομένης από τοῦ συγγραφέως τοῦ "Λόγου περί παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας". Ὁ "Λόγος" οὗτος φέρεται ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πρόκλου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (436-446), ἀλλ' ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι ἔργον κατὰ πολὺ μεταγενέστερον. Κατ' αὐτόν ὁ Μέγας Βασίλειος ἐπέταμε τὴν λειτουργίαν τοῦ ἀγίου Ἰακώβου, ὁ δὲ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος τὴν τοῦ Βασιλείου, οἰκονομοῦντες οὕτω τὸ "ράθυμον καὶ κατωφρὲς τῶν ἀνθρώπων" "ὀκνούντων" εἰς τὴν παρακολούθησιν τῆς μακρᾶς ἀρχαίας ἀναφορᾶς. Ὁμοίως καὶ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ Μεγάλου Βασιλείου προῆλθεν ἐκ τῆς τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν ἠλέγχθη ὡς ἀνακριβής. Στενοτάτη σχέσις ὑφίσταται μεταξὺ τῆς Βυζαντινῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τῆς ὁμωνύμου Ἀλεξανδρινῆς, ἄλλως ὑπ' ἄλλων ἐρμηνευομένη.

Ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου πρὸ τοῦ Η' αἰ-
ῶνος φαίνεται ὅτι ἐτελεῖτο κατὰ πάσας τὰς Κυριακάς
καὶ ἑορτάς, ἡ δὲ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἦτο ἡ "καθημε-
ρινή" λειτουργία. Βαθμηδὸν ἡ δευτέρα ἐκέρδισεν ἕδαφος
εἰς βάρος τῆς πρώτης, προφανῶς λόγῳ τῆς συντομίας αὐ-
τῆς. Εἰς τὰς ἐπισημοτέρας Κυριακάς καὶ ἑορτάς τοῦ ἔ-
τους παρέμεινεν ἡ τοῦ Βασιλείου, τελουμένη σήμερον δε-
κάκις ἢ δωδεκάκις τοῦ ἔτους, ἦτοι κατὰ τὰς πέντε Κυ-
ριακάς τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς (ἡ τῶν Βαίτων δὲν ἀ-
νήκει, ὡς γνωστόν, εἰς τὴν Τεσσαρακοστήν), κατὰ τὰς
παννυχίδας τῶν μεγάλων ἑορτῶν Πάσχα, Χριστουγέννων καὶ
θεοφανείων (σήμερον αἱ παννυχίδες μετετέθησαν εἰς τὰς
παραμονάς), τὴν Μεγάλην Πέμπτην (ἡμέραν τῆς παραδόσε-
ως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας), κατὰ τὴν μνή-

Μεγ. Βασίλει
ον. Πότε
τελεῖται...

μην τοῦ ἀγίου (1η Ἰανουαρίου) καί ἐνιαχοῦ κατά τήν Κυριακήν τῆς Πεντηκοστῆς καί κατά τήν Ὑψωσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ (14η Σεπτεμβρίου).

Εἰς τόν Βυζαντινόν λειτουργικόν τύπον ἀνήκει καί Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων, τελουμένη κατά τάς νηστίμους ἡμέρας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, τακτικῶς δέ σήμερον τάς Τετάρτας καί Παρασκευάς αὐτῆς καί τάς μνήμας ἀγίων αἱ ὁποῖαι ἐμπίπτουν ἐν τῇ Τεσσαρακοστῇ (πλήν τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς θεοτόκου), ὡς καί κατά τάς τρεῖς πρώτας ἡμέρας τῆς Μεγάλης ἑβδομάδος. Παλαιότερον ἐτελεῖτο καί κατά τήν Τετάρτην καί Παρασκευήν τῆς ἑβδομάδος τῆς Τυροφάγου. Αὕτη συμπλέκεται πρὸς τήν ἀκολουθίαν τοῦ ἑσπερινοῦ, ἀποδίδεται δέ εἰς τόν πάπαν Ρώμης Γρηγόριον τόν Διάλογον, τόν Ἐπιφάνιον Κύπρου, τόν Γερμανόν Κωνσταντινουπόλεως ἢ καί εἰς ἄλλους. Οὐδεὶς ὅμως ἐξ αὐτῶν ἔχει πιθανότητα τινά νά εἶναι ὁ συγγραφεύς αὐτῆς.

Περὶ τῶν Βυζαντινῶν λειτουργικῶν βλ. Π. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατά τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 1935. Δ. Μωραΐτου, Ἡ λειτουργία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἀθήναι 1937. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀρχαιότερα γνωστή μορφή τῶν λειτουργιῶν τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Χρυσοστόμου, Θεσσαλονίκη 1957. Τοῦ αὐτοῦ. Ἡ λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, Θεσσαλονίκη 1955. Ἰ. Φουντούλη, Λειτουργία Προηγιασμένων Δώρων, Θεσσαλονίκη 1977 (β' ἔκδ.). Τοῦ αὐτοῦ, Βυζαντιναὶ θ. λειτουργίαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καί Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Θεσσαλονίκη 1978. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βα

σιλείου, Θεσσαλονίκη 1979.

IV. Ἀρμενικός λειτουργικός τύπος

Ὁ χριστιανισμός ἐκηρύχθη ἐνωρίτατα εἰς τὴν Ἀρμενίαν, ἂν μὴ καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀποστόλων, ὡς θέλει ἡ παράδοσις. Πάντως ὁ ἐκχριστιανισμός τῆς Ἀρμενίας ἐγένετο μέσῳ Ἑδέσσης τῆς Συρίας καὶ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, εἰς τὴν ὁποῖαν ὑπήγετο ἐκκλησιαστικῶς. Ἐκ τούτου ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς ἀρμενικῆς λατρείας ἐκ τῶν λειτουργικῶν τύπων τῆς Συρίας καὶ τοῦ Πόντου - Καππαδοκίας. Ταχέως ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀρμενίας κατέστη ἀνεξάρτητος καὶ ὁ πατριάρχης αὐτῆς προσέλαβε τὸν τίτλον "Καθολικός". Ἀργότερον προσεχώρησεν εἰς τὸν μονοφυσιτισμόν, τοῦτο ὅμως δέν ἠμπόδισεν τὴν εἰσβολὴν ἐπιδράσεων ἐκ τοῦ Βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ἀργότερον, κατὰ τὰς Σταυροφορίας, καὶ λατινικῶν λειτουργικῶν στοιχείων.

Οὕτω διεμορφώθη ὁ Ἀρμενικός λειτουργικός τύπος διὰ τῆς συμβολῆς ὄλων αὐτῶν τῶν ἐπιδράσεων καὶ πολλῶν αὐτοχθόνων στοιχείων. Διακρίνεται διὰ τὴν λαμπρότητα καὶ λειτουργικότητα αὐτοῦ καὶ διὰ τὰς πολλὰς ἰδιορρυθμίας, αἱ ὁποῖαι καθιστοῦν αὐτὸν λίαν ἐνδιαφέροντα. Μεγάλως συνέβαλον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀρμενικῆς λατρείας Γρηγόριος ὁ Φωτιστής (ἀρχαί Δ' αἰῶνος), ὁ θεωρούμενος πρῶτος Καθολικός καὶ ἰσαπόστολος, καὶ οἱ Καθολικοὶ Σαχάκ ὁ Α', Ἰωάννης καὶ Μωϋσῆς (Δ'-Ε' αἰῶν).

*Βυζαντινὲς
Ἱεροσολυμιτικὲς
λατινικὲς
ἐπιδράσεις*

Ἡ ἐν χρήσει σήμερον λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας φέρεται ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας. Ἐκτός ὅμως αὐτῆς ὑπάρχουν καί ἱκαναί ἄλλαι, ἤτοι τοῦ Καθολικοῦ Ἰσαάκ, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Γρηγορίου τοῦ Φωτιστοῦ, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου καί Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, ἅπασαι ἀνήκουσαι εἰς τόν Ἀντιοχειανόν τύπον καί ἐξαρτώμεναι ἐξ ἑλληνικῶν ἢ συριακῶν προτύπων.

*Ἰδιορρυθμίαι
Λειτουργίας* Ἐκ τῶν ἰδιορρυθμιῶν τοῦ Ἀρμενικοῦ λειτουργικοῦ τύπου αἱ πλέον σημαντικαί εἶναι ἡ χρῆσις ἀζύμου ἄρτου εἰς τὴν θείαν εὐχαριστίαν, ἡ μὴ κρᾶσις τοῦ οἴνου μεθ' ὕδατος, ἡ ψαλμωδία τοῦ τρισαγίου ὕμνου μετὰ τῆς προσθήκης "ὁ δι' ἡμᾶς σταυρωθεὶς..." κλπ. (χριστολογικὴ ἐρμηνεία), ἡ ψαλμωδία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως εὐθύς μετὰ τὸ εὐαγγελικόν ἀνάγνωσμα, ἡ διατήρησις τοῦ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναγνώσματος καί τοῦ ἀσπασμοῦ, ἡ κουρά τῶν κληρικῶν, ἡ κάλυψις τῆς κεφαλῆς τοῦ λειτουργοῦ κατὰ τὴν θείαν λειτουργίαν διὰ μίτρας, αἱ κρίσεις τῶν κατηχουμένων διὰ μύρου κ.ἄ. Ἐκ τούτων ἄλλαι ἰδιορρυθμίαι ὀφείλονται εἰς διατήρησιν παλαιωτάτων λειτουργικῶν ἐθίμων ἢ τοπικῶν παραδόσεων, ἄλλαι εἰς μεταγενεστέρας ἐπιδράσεις καί ἐξελίξεις, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν προεκάλεσαν ὀξύτατας διενέξεις μεταξὺ Ἀρμενίων καί Βυζαντινῶν. Τέλος ἀξιομνημόνευτος εἶναι ἡ διατήρησις παρ' αὐτοῖς μόνοις τῆς κοινῆς ἀρχαίας ἐορτῆς Χριστουγέννων - Θεοφανείων τὴν 6ην Ἰανουαρίου καί ἡ μὴ σταθεροποιήσις τῶν ἐορτῶν εἰς ὠρισμένας τακτάς ἡμερομηνίας, ὡς

*κοινὴ ἐορτὴ
Χριστουγέννων -
Θεοφανείων
6 Ἰανουαρίου*

εἰς ὄλους τοὺς λοιποὺς λειτουργικοὺς τύπους. Βλ. Ἰ. Φουντούλη, θεία λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη 1978.

β' Ἀνατολικός Συριακός τύπος

Αἱ χώραι τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας ἀπεχωρίσθησαν τῆς Δυτικῆς Συρίας διὰ πολιτικούς καί δογματικούς λόγους. Αἱ περιοχαί αὗται εὐρίσκοντο ὑπό περσικὴν κατοχὴν, οἱ δέ Χριστιανοὶ τῶν μερῶν αὐτῶν ἐδέχθησαν τὸν Νεστοριανισμόν. Ἡ διοικητικὴ καί ἐκκλησιαστικὴ ἀπομόνωσις ὠδήγησεν εἰς τὴν δημιουργίαν ἰδίων λειτουργικῶν τύπων, τοῦ Νεστοριανικοῦ, τοῦ Χαλδαϊκοῦ καί τοῦ λειτουργικοῦ τύπου τοῦ Μαλαμπάρ τῶν Ἰνδιῶν.

Ι Νεστοριανικός λειτουργικός τύπος

Ὁ λεγόμενος Νεστοριανικός ἢ Περσικός λειτουργικός τύπος κέντρον ἔχει τὴν Ἔδεσσαν τῆς Συρίας, ἐκ τῆς ὁποίας διεδόθη ὁ χριστιανισμός πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν. Γλῶσσα τῆς λατρείας ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἡ συριακὴ, ἡ δὲ ἀρχικὴ λατεία τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς συνεδέετο μὲν πρὸς τὴν παλαιάν Ἀντιοχειανὴν λειτουργικὴν παράδοσιν, ἀλλ' ἀνεπτύχθη ἰδιομόρφως διατηρήσασα πολλά στοιχεῖα ἐκ τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς πράξεως. Ὁ νεστοριασμός καί ἡ Περσικὴ κατάκτησις ἤλθον ἐκ τῶν ὑστέρων διὰ νὰ διευρύνουν τὸ χάσμα μεταξὺ Ἀντιοχείας καί Ἐδέσσης, χωρὶς ὅμως οὐσιαστικῶς νὰ ἀλλοιώσουν τὴν λειτουργικὴν αὐτῆς παράδοσιν.

Κυρία λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας ταύτης εἶναι ἡ

Λειτουργία

τῶν Ἀποστόλων Ἀδδαίου καὶ Μάρτιος. Δύο εἶναι τὰ προσιδιάζοντα εἰς τὴν λειτουργίαν ταύτην: (α') ὅτι εἰς τὴν εὐχὴν τῆς ἀναφορᾶς δὲν περιλαμβάνονται οἱ λόγοι τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου ("Λάβετε, φάγετε...", "Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες..."), οἱ ὅποιοι ὑπάρχουν εἰς πάσας τὰς λειτουργίας καὶ (β') ὅτι οἱ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας δεήσεις καὶ τὰ δίπτυχα εὔρηνται πρὸ τῆς ἐπικλήσεως καὶ ὄχι μετ' αὐτήν, ὡς εἰς ὅλας τὰς λειτουργίας τῆς Ἀντιοχειανῆς οἰκογενείας. Ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος εἰσῆχθησαν εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν καὶ δύο ἕτεροι λειτουργοὶ, προερχόμενοι ἐξ Ἀντιοχείας καὶ ἀναθεωρηθεῖσαι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συριακῶν λειτουργικῶν παραδόσεων, ἡ τοῦ θεοδώρου Μοψουεστίας καὶ ἡ τοῦ Νεστορίου.

Λειτουργία

Ἀναστροφὴ
ἐκκλησιαστικῆς
ποιήσεως

Εἰς τὴν Ἑδεσσαν ἀνεπτύχθη ἀπὸ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις (Ἦδαί Σολομῶντος, Βαρδεδάνης, Ἐφραίμ ὁ Σῦρος κλπ.).

Μετὰ τοὺς Βυζαντινο - Περσικοὺς πολέμους ἐπὶ Ἡρακλείου καὶ τὴν ἀραβικὴν κατάκτησιν, ἐπηκολούθησε περίοδος ἀναδιοργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας ταύτης καὶ ἀποκρυσταλλώσεως τῆς λατρείας αὐτῆς, εἰς τὴν ὁποίαν μεγάλως συνέβαλον οἱ πατριάρχαι Isho-Yab ὁ Γ' (Ζ' αἰῶν), Ἠλίαις Abu Halim ὁ Γ' καὶ Yahballaha ὁ Β' (ΙΒ' - ΙΓ' αἰῶν).

Ⓜ Χαλδαϊκὸς λειτουργικὸς τύπος

Χαλδαϊκὸς ὠνομάσθη ὁ ἀπὸ τοῦ ΙΕ' καὶ Ις' αἰῶνος καὶ ἐξῆς διαμορφωθείς ἴδιος λειτουργικὸς τύπος τῶν ἐν

Κύπρω καὶ Μεσοποταμία (Χαλδαία) Νεστοριανῶν, τῶν ἑνω-
θέντων μετὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης. Οὗτοι διετήρησαν
 τὰς ἀρχαίας αὐτῶν λειτουργίας καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ
 Νεστοριανικοῦ τύπου, ἐδέχθησαν ὅμως ποικίλας λατινι-
 κὰς ἐπιδράσεις καὶ προσθήκας, ὡς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ
 Εὐχελαίου, ἑορτὰς, εὐχὰς καὶ πράξεις εὐλαβείας ἀγνώ-
 στους εἰς τὸν παλαιὸν Νεστοριανικὸν τύπον.

III) Λειτουργικὸς τύπος τοῦ Μαλαμπάρ

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Μαλαμπάρ τῶν Ἰνδιῶν ἀνάγει τὴν
ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὸν ἀπόστολον Θωμᾶν. Ὁ χριστιανισμὸς
διεδόθη εἰς τὴν χώραν αὐτὴν ὀλίγον ἀργότερον ὑπὸ Νε-
στοριανῶν ἱεραποστόλων, ὁ δὲ λειτουργικὸς τύπος ὁ παρ'
αὐτοῖς ἰσχύων ἦτο ὁ τῶν Νεστοριανῶν τῆς Μεσοποταμίας,
μέ τὰς τρεῖς αὐτοῦ λειτουργίας, ἦτοι τῶν Ἀποστόλων
(Ἀδδαίου καὶ Μάριος), τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας καὶ
τοῦ Νεστορίου. Ἡ γεωγραφικὴ ἀπομόνωσις τῆς Ἐκκλησί-
 ας τῶν Ἰνδιῶν εἶχεν ὡς ἐπακόλουθον τὴν ἀνάπτυξιν ἰ-
 δίου ἀρχαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου.

Κατὰ τὸν 13' αἰῶνα Πορτογάλλοι ἱεραπόστολοι ἐπέ-
 βαλον τὴν ἑνωσιν μετὰ τῆς Ρώμης καὶ κατὰ μέγα μέρος
 τὸν λατινικὸν λειτουργικὸν τύπον (Σύνοδοι Γκόα 1585
 καὶ Διαμπέρ 1599). Τὰ ἀρχαῖα λειτουργικά βιβλία κατε-
 στράφησαν, διετηρήθη μόνον ἡ ἀναφορὰ τῶν Ἀποστόλων,
 καὶ αὐτὴ ἐκλατινισμένη, ὡς καὶ ἐπουσιώδεις τινὲς το-
 πικαὶ λειτουργικαὶ παραδόσεις. Οὕτως ἐδημιουργήθη ὁ
 λειτουργικὸς τύπος τοῦ Μαλαμπάρ, ὁ πλέον ἐκλατινισμέ-

νος ἐξ ὄλων τῶν λειτουργικῶν τύπων. Οἱ μὴ δεχθέντες τὴν ἔνωσιν μετὰ τῆς Ρώμης ἠνώθησαν μετὰ τοῦ μονοφυσιτικοῦ πατριαρχείου Ἀντιοχείας, δεχθέντες τὸν Συριακὸν Ἀντιοχειανὸν τύπον (Μαλανκάρ).

B'

B' Δυτικοὶ λειτουργικοὶ τύποι

Ἀνάλογος πρὸς τὴν γεωγραφικὴν καὶ πολιτικὴν διαίρεσιν τοῦ Δυτικοῦ χριστιανικοῦ κόσμου εἰς ἐπὶ μέρους περιοχάς, εἶναι καὶ ἡ παρ' αὐταῖς δημιουργία ἰδίων λειτουργικῶν τύπων, κοινὸν γνώρισμα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ χρῆσις τῆς λατινικῆς γλώσσης ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ.

Οὕτω κατ' ἀρχὴν ἀνεπτύχθησαν δύο λειτουργικοὶ τύποι, ὁ εἰς εἰς τὴν Ἰταλίαν μὲ κέντρον τὴν Ρώμην καὶ ὁ ἕτερος εἰς τὴν Βόρειον Ἀφρικὴν μὲ κέντρον τὴν Καρχηδόνα (Καρθαγένην). Περὶ τοῦ δευτέρου τύπου ἐλάχιστα γνωρίζομεν ἐκ τῶν σποραδικῶν πληροφοριῶν τῶν παρεχομένων εἰς τὰ συγγράμματα τοῦ Τερτυλλιανοῦ, Κυπριανοῦ καὶ Αὐγουστίνου. Λειτουργικά κείμενα αὐτοῦ δὲν περιεσώθησαν, ἡ δὲ ἐπελθοῦσα ταχέως ἐκρίζωσις τοῦ χριστιανισμοῦ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, λόγῳ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν Βανδάλων καὶ τῆς Ἀραβικῆς κατακτήσεως, ἀπέσβεσε καὶ τὴν λειτουργικὴν παράδοσιν τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Ὁ λειτουργικὸς τύπος τῆς Βορείου Ἀφρικῆς εἶναι ὁ πρῶτος λατινικὸς τύπος (ἐν Ρώμῃ ἡ θεία λατρεία ἐτελεῖτο ἀρχικῶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν) καὶ πρέπει νὰ ὠμοιάζε πρὸς τὸν Ρωμαϊκόν.

Ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἀνεπτύχθη καὶ ἕτερον λειτουργικὸν κέντρον εἰς τὴν Βόρειον Ἰταλίαν, τὰ Μεδιόλανα (Μι-

λάνον), τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιρροή ἐπεξετάθη καί εἰς τήν πέραν τῶν Ἑλληνικῶν χώρων. Εἰς τήν Γαλατίαν, τήν Ἰσπανίαν καί τήν Ἰρλανδίαν διεμορφώθησαν ὀλίγον ἀργότερον ἕτεροι λειτουργικοί τύποι.

Οἱ λειτουργικοί τύποι τῆς Δύσεως καί ἰδίᾳ ὁ Γαλλικανικός ἐπηρέασαν τόν Ρωμαϊκόν καί οὗτος πάλιν ἐξετόπισε τελικῶς αὐτούς, ἐπικρατήσας ἀπό τοῦ μεσαίωνα εἰς ὀλόκληρον τήν Δύσιν.

Κατά τοῦτο οἱ λειτουργικοί τύποι τῆς Δύσεως διακρίνονται εἰς τούς ἑξῆς ἐπί μέρους τύπους: α') τόν Ρωμαϊκόν, β') τόν Ἀμβροσιανόν τῶν Μεδιολάνων, γ') τόν Γαλλικανικόν τῆς Γαλατίας, δ') τόν Μοζαραβικόν ἢ Βησιγοθικόν τῆς Ἰσπανίας καί ε') τόν Κελτικόν τῆς Ἰρλανδίας.

α') Ρωμαϊκός λειτουργικός τύπος

Περί τῆς ἀρχαίας λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης πληροφορούμεθα ἐκ τῆς Α' Ἀπολογίας τοῦ ἀγίου Ἰουστίνου καί τῆς "Ἀποστολικῆς Παραδόσεως" τοῦ ἀγίου Ἰππολύτου.

Τρία ἀρχαιότατα Εὐχολόγια (Sacramentaria) διασώζουσι τήν ἀπό τοῦ Ε' μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος Ρωμαϊκὴν λατρείαν. Ταῦτα εἶναι: α') Τό "Λεοντιανόν Εὐχολόγιον". Τοῦτο σώζεται εἰς ἀκέφαλον κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βερώνης, εἶναι εἶδος Ἀρχιερατικοῦ καί περιέχει εὐχάς, ταξιθετημένας κατὰ τήν σειρὰν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους. Ἀποδίδεται εἰς τόν πάπαν Λέοντα τόν Μέ-

γαν (440 - 461). Εύχαι τινες φαίνεται ότι έγγραψαν ὑπ'αυτοῦ, ἄλλαι ὑπὸ τῶν παπῶν Γελασίου Α' καὶ Βιγιλίου καὶ ἄλλαι ὑπ'ἄλλων.

β' Τὸ "Ἀρχαῖον Γελασιανὸν Εὐχολόγιον".

Ἀποδίδεται εἰς τὸν πάπαν Γελάσιον (492 - 496), ἀλλ' εἶναι μεταγενέστερον. Ἐγράφη εἰς τὴν Γαλατίαν, διό καὶ παρουσιάζει γαλλικανικὰς ἐπιδράσεις. Κατὰ βάσιν ὅμως εἶναι ρωμαϊκόν, προερχόμενον προφανῶς ἐκ ναοῦ τινός τῆς Ρώμης. Ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ Ζ' αἰῶνος.

γ' Τὸ "Γρηγοριανὸν Εὐχολόγιον". Τοῦτο εἶναι

Ἀρχιερατικὸν Εὐχολόγιον, συνταχθέν ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου (590 - 604). Ὑπέστη ὅμως μεταγενεστερὰς ἐπεξεργασίας καὶ προσθήκας περὶ τὸ τέλος τοῦ Η' αἰῶνος ὑπὸ τοῦ Ἀλκουίνου. Εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον ἀνάγονται καὶ Ἐκλογάδια (Lectiōnaria), τὸ Ἀρχιερατικὸν (Liber Pontificalis) καὶ τὸ Ὁρολόγιον (Liber Diurnus). Δι' ὅλων αὐτῶν καὶ διὰ τῶν πληροφοριῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ τῶν ἐπιστολῶν τῶν παπῶν δυνάμεθα νὰ ἀπαρτίσωμεν πλήρη εἰκόνα τῆς μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος ρωμαϊκῆς λατρείας.

Μέχρι τὸν Δ' αἰῶνα ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἦταν ἡ ἐλληνική.

Γλῶσσα τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης ἦτο μέχρι τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ ἐλληνική. Ἐκτοτε εἰσήχθη καὶ ἐπεκράτησεν ἡ λατινική. Ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ἐπανέρχεται καὶ πάλιν ἡ ἐλληνική, ὡς δευτέρα λειτουργικὴ γλῶσσα, λόγῳ τῆς συμπήξεως εἰς Ρώμην ἰσχυρᾶς ἐλληνικῆς παροικίας. Λεῖψανα τῆς διγλωσσίας αὐτῆς διετηρήθησαν

μέχρι σήμερα εις τήν λατινικήν λειτουργίαν ἡ ψαλμωδία ἑλληνιστί τοῦ "Κύριε ἐλέησον" καί "Χριστέ ἐλέησον", ἡ ψαλμωδία τοῦ τρισαγίου ὕμνου ἑλληνιστί καί λατινιστί κατά τήν Μεγάλην Παρασκευήν καί ἡ ἑλληνιστί καί λατινιστί ἀνάγνωσις τῶν ἀναγνωσμάτων κατά τὰς παπικὰς λειτουργίας. Ἀπό τῆς ἐποχῆς αὐτῆς χρονολογεῖται ἡ εἰσβολή λειτουργικῶν ἐθίμων ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ὡς τῆς προσκυνήσεως τοῦ τιμίου σταυροῦ κατά τήν Μεγάλην Παρασκευήν, τοῦ ψαλμοῦ τοῦ κοινωνικοῦ, θεομητορικῶν τινῶν ἑορτῶν κ.ἄ.

Χαρακτηριστικόν τῆς ρωμαϊκῆς λατρείας ἦτο ἡ λιτότης καί σοβαρότης. Αἱ εὐχαί ἦσαν σύντομοι καί συγκριμέναι, ἄνευ ρητορισμῶν καί παρεκβάσεων. Κατά τήν ψαλμωδίαν ἐκυριάρχει τό βιβλικόν στοιχεῖον· τροπάρια καί ὕμνοι ἀπεκλείοντο σχεδόν πλήρως ἐκ τῆς λατρείας: Ἡ ψαλμωδία ἦτο ἀπλή. Λειτουργία ὑπῆρχε μία μόνον, ἀλλά τρεῖς εὐχαί αὐτῆς (Prefatio, "Communicantes" καί "Hanc igitur") προσηρμόζοντο πρὸς τὰ θέματα τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους. Ὁμοιομορφία πάντως περί τήν λειτουργικὴν πράξιν δέν ὑπῆρχεν οὔτε εἰς τήν Ἰταλίαν, οὔτε καί εἰς αὐτὴν τήν Ρώμην, ἕκαστος ναὸς τῆς ὁποίας διετήρει ἰδίας παραδόσεις.

Ἀπό τοῦ 8^{οῦ} αἰῶνος ὁ Ρωμαϊκὸς λειτουργικὸς τύπος διεδόθη εἰς τήν Βόρειον Ἰταλίαν καί Γαλατίαν. Ὁ Κάρολος ὁ Μέγας ἐπέβαλεν αὐτόν εἰς ὅλοκληρον τό κράτος του. Οὕτως ἐξετοπίσθησαν οἱ ἀρχαῖοι λειτουργικοὶ τύποι τῶν περιοχῶν αὐτῶν, ὁ Ἀμβροσιανὸς καί ὁ Γαλλικανικὸς. Ἡ ρωμαϊκὴ ὁμως λατρεία δέν διετηρήθη ἀμηνῆς

είσηλθον εἰς αὐτήν Γαλλικανικά καί ἄλλα ἐπιτόπια στοιχεῖα καί ἠλλοίωσαν τήν καθαρότητα τοῦ παλαιοῦ Ρωμαϊκοῦ τύπου. Ἦδη περί τά μέσα τοῦ Η' αἰῶνος εἶχε διαμορφωθῆ τό νεώτερον Γελασιανόν Εὐχολόγιον ("Γελασιανόν τοῦ Η' αἰῶνος"), τό ὁποῖον ἀπετελέσθη ἐξ ἀναμίξεως τοῦ ἀρχαίου Γελασιανοῦ καί τοῦ Γρηγοριανοῦ Εὐχολογίου καί Γαλλικανικῶν στοιχείων. Εἰς τήν Γαλατίαν καί εἰς τήν Γερμανίαν συνετέθησαν τά λεγόμενα "Ρωμαϊκά Τυπικά" (Ordines Romani), εἰς τά ὁποῖα κατά τήν περιγραφὴν τῆς τάξεως τῶν διαφόρων ἀκολουθιῶν ἀνεμιγνύοντο ἡ ἀρχαία Ρωμαϊκή πρᾶξις μετά τῆς Γαλλικανικῆς. Περί τά μέσα δέ τοῦ I' αἰῶνος, ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ἰδίων ἀρχῶν, ἐγένετο εἰς τήν Μαγεντίαν ἡ σύνταξις τοῦ λεγομένου "Ρωμαιο-Γερμανικοῦ Ἀρχιερατικοῦ", τό ὁποῖον σημαντικῶς ἐπηρέασεν τήν πρᾶξιν τῆς Ρώμης καί ἀπετέλεσε τήν βάσιν τοῦ νεωτέρου Ρωμαϊκοῦ Ἀρχιερατικοῦ (Pontificale Romanum).

Περί τό τέλος τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ὁ Ρωμαϊκός λειτουργικός τύπος ἐπεβλήθη καί εἰς τήν Ἰσπανίαν, ἐκτοπίσας τόν ἀρχαῖον Μοζαραβικόν. Οὕτως ὁ Ρωμαϊκός ἔτεινε νά ἀποβῆ ὁ μόνος λειτουργικός τύπος τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁ Βυζαντινός τῆς Ὀρθοδόξου. Οἱ παλαιοί ὅμως λειτουργικοί τύποι διετηρήθησαν εἰς ὠρισμένας πόλεις καί εἰς ὠρισμένους ναούς, ὡς τῶν Μεδιολάνων (Ἀμβροσιανός), τῆς Λυών (Γαλλικανικός), τῆς Βράνης (Μοζαραβικός). Αἱ μετά τῆς Ρώμης ἐνούμεναι κατά καιρούς Ἐκκλησίαι τῆς Ἀνατολῆς διετήρουν τούς ἀρχαίους αὐτῶν λειτουργικούς τύπους (Ἑλληνόρρυθμοι, Ἀρ-

μενόρρυθμοι κλπ.). Ἐκ τῶν Ἑλληνορρύθμων τῆς Νοτίου Ἰταλίας προέρχεται καί μετάφρασις τῆς Ρωμαϊκῆς λειτουργίας, τιτλοφορουμένη ὡς "Λειτουργία τοῦ ἁγίου Πέτρου". Εἰς ταύτην ἐντάσσονται καί στοιχεῖα ἐκ τῶν Βυζαντινῶν λειτουργιῶν, ὡς τὰ ἀντίφωνα κλπ.

Καί πάλιν ἐντός τοῦ Ρωμαϊκοῦ τύπου ὁμοιομορφία δέν ὑπῆρχε. Ἡ λατρεία διέφερεν ἀπό τόπου εἰς τόπον, ἀκόμη καί ἀπό ναοῦ εἰς ναόν. Διά τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἐντύπων λειτουργικῶν βιβλίων καί διά τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου ἐπετεύχθη σχετική ἐνοποίησης. Διετηρήθησαν ὅμως καί πάλιν κατά τόπους παραλλαγαί καί τὰ ἴδια τυπικά ὠρισμένων παλαιῶν μοναχικῶν ταγμάτων (Δομινικανῶν κ.ἄ.).

Περὶ τῆς καταστάσεως τῆς θείας λατρείας ἐν τῇ Δύσει πρό καί μετὰ τὴν ἐν Τριδέντῳ Σύνοδον, ὡς καί περὶ τῆς ἐπιτευγμάτων αὐτῆς ἐγράψαμέν τινα ἀνωτέρω.

Ἀπὸ τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ (1961 ἐξ.) ὁ Ρωμαϊκὸς λειτουργικὸς τύπος εἰσῆλθεν εἰς νέαν φάσιν. Κατόπιν ἐμπεριστατωμένων μελετῶν ἐπεβλήθησαν μεταρρυθμίσεις ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν κάθαρσιν καί τὸν ἐκσυγχρονισμόν τῆς λατρείας, συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τῆς λειτουργικῆς ἐπιστήμης καί πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω: (α') Ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἔπαυσε νά εἶναι ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τῆς λατρείας. Αὕτη τελεῖται εἰς τὴν ὁμιλουμένην ὑπὸ τοῦ λαοῦ γλῶσσαν ἐκάστου ἔθνους. Οὕτω κατέστη δυνατὴ ἡ ἀπ'εὐθείας συμμετοχὴ εἰς αὐτὴν καί ἡ πλήρης κατανόησις τῶν ἀναγνωσκομένων καί ψαλλομένων κατ'αὐτήν. (β') Ὁ ναὸς καί τὰ ἐν αὐτῷ ἐπανῆλθον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀπλότητα. Ἐξήρθη

τό κεντρικόν θυσιαστήριον καί προσήγγισε τόν λαόν· τό βαπτιστήριον έτοποθετήθη εἰς καταλληλοτέραν θέσιν· τό σύνθρονον, ὁ ἄμβων κλπ. ἀνέκτησαν τόν παλαιόν των προορισμόν. (γ') Ἀπεκαθάρθη ἐπιστημονικῶς τό έορτολόγιον καί ἐξήρθησαν οἱ ἐν αὐτῷ μεγάλοι σταθμοί τοῦ σωτηριώδους έργου τοῦ Κυρίου. (δ') Ἀνεθεωρήθησαν αἱ τάξεις τῶν μυστηρίων καί τῶν λοιπῶν τελετῶν καί ἐπανῆλθον εἰς τάς παλαιότερας παραδοσιακάς γραμμάς. (ε') Ἐτονίσθη καί διηκολύνθη διά παντός τρόπου ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ εἰς τήν ψαλμωδίαν καί εἰς τήν θείαν λατρείαν ἐν γενεῖ. (ς') Ἐπανῆλθον ἀρχαῖοι λειτουργικοί θεσμοί, ὡς ἡ συλλειτουργία, ἡ κοινωνία ὑπ' ἀμφοτέρα τά εἶδη, ἡ εἴσοδος καί ἡ ὁμιλία κατὰ τήν θείαν λειτουργίαν κ.τ.τ. (ζ') Ἐγένετο ἀνακατανομή τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων διά νά δύναται νά ἀναγινώσκειται ὀλόκληρος ἡ Καινή Διαθήκη ἐν τῷ ὄρισμένῳ κύκλῳ ἐτῶν, ἐπανεισῆχθη δέ εἰς τήν λειτουργίαν καί ἀνάγνωσμα ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Τέλος (η') Ἀντί τῆς μιᾶς μόνης ἀναφορᾶς, τῆς ρωμαϊκῆς, εἰσῆχθησαν τέσσαρες ἀναφοραί, χρησιμοποιούμεναι κατὰ τήν κρίσιν τῶν λειτουργῶν κατὰ περιστάσεις, πρὸς ἐπίτευξιν ἐναλλαγῆς πρὸς ἀποφυγὴν μονοτονίας, ἥτοι ὁ παλαιός ρωμαϊκός κανὼν (ἀναφορά I), ἡ ἀναφορά τοῦ Ἰππολύτου (II), ἡ γαλλικανική ἀναφορά (III) καί ἡ ἀναφορά τῆς Ἀλεξανδρινῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (IV).

(β') Ἀμβροσιανός λειτουργικός τύπος

"Ἀμβροσιανός" καλεῖται ὁ λειτουργικός τύπος τῶν

Μεδιολάνων (Μιλάνου) τῆς Βορείου Ἰταλίας, ἐκ τοῦ δ-
νόματος τοῦ μεγάλου ἐπισκόπου αὐτῶν ἀγίου Ἀμβροσίου,
(+ 397). Οὗτος εἶχε διαδοθῆ εἰς τὴν Βόρειον Ἰταλίαν,
Γαλατίαν καὶ Ἰσπανίαν, παρευδοκιμηθεὶς ὅμως ὑπὸ τοῦ
Ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου, περιωρίσθη βαθμηδὸν ἀπὸ
τοῦ θ' αἰῶνος εἰς τὰ Μεδιόλανα καὶ δὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν
βασιλικὴν τοῦ ἀγίου Ἀμβροσίου.

Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου τούτου καὶ τῶν σχέ-
σεων αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἑτέρους λειτουργικοὺς τύπους τῆς
Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς διετυπώθησαν αἱ πλέον ἀντιμα-
χόμεναι θεωρίαι. Δεδομένου ὅτι ὁ τύπος οὗτος ὁμοιάζει
πρὸς τὸν Ρωμαϊκόν, ὑπὸ τινων θεωρεῖται ὡς παραλλαγή
αὐτοῦ. Ὁ ἅγιος Ἀμβρόσιος, ἐξ ἄλλου, ἔγραψεν ὅτι ἀ-
κολουθεῖ τὴν πρᾶξιν τῆς Ρώμης, φυλάσσων παραλλήλως
καὶ τὰς τοπικὰς λειτουργικὰς παραδόσεις. Ἡ διαπίστω-
σις αὕτη ἐπιβεβαιουῖται καὶ ἐκ τῆς μελέτης τῶν Ἀμβρο-
σιανῶν λειτουργικῶν κειμένων. Ἄλλοι ἐνέταξαν τὸν Ἀμ-
βροσιανὸν λειτουργικὸν τύπον εἰς τὸν Γαλλικανικόν, με-
τὰ τοῦ ὁποίου εἶχε πολλὰ κοινά, θεωρήσαντες τοῦτον ὡς
παραλλαγὴν ἐκείνου. Ἄλλοι ἐξέλαβον αὐτὸν ὡς ἀνατολι-
κὸν καὶ δὴ Μικρασιατικὸν τύπον, διαμορφωθέντα ἐν τῇ
Δύσει κατὰ τὰς τοπικὰς παραδόσεις καὶ τὰς ἐπιδράσεις
τῶν ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ λειτουργικῶν μορφῶν. Εἰς τοῦ-
το συνηγοροῦν αἱ ὁμοιότητες αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ἀνατολι-
κοὺς τύπους καὶ ἡ σειρά ἀρχαίων ἐξ Ἀνατολῆς ἐπισκό-
πων τῶν Μεδιολάνων, ἐν οἷς καὶ ὁ Καππαδόκης Αὐξέντιος
(355 - 374).

Ὅπως ὅμως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὁ Ἀμβροσιανός

Ἀντιμαχόμεναι
θεωρίαι
τοῦ

λειτουργικός τύπος αποτελεί ιδίαν λειτουργικήν μορφήν, συγγενῆ περισσότερον πρὸς τὴν ρωμαϊκὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν, συνδυάζουσαν ὅμως τοπικά, γαλλικανικά καὶ ἀνατολικά στοιχεῖα.

γ' Γαλλικανικός λειτουργικός τύπος

Γαλλικανικός λειτουργικός τύπος ὀνομάζεται τὸ σύνολον τῶν λειτουργικῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγεννήθησαν καὶ ἦσαν εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν εἰς τὴν ἀρχαίαν Γαλατίαν ἀπὸ τοῦ Ε' μέχρι τοῦ Θ' κυρίως αἰῶνος.

Βασικὴ ἀδυναμία τοῦ λειτουργικοῦ τούτου τύπου ἦτο ἡ ἔλλειψις ἐνότητος καὶ ὁμοιογενείας καὶ ἡ διασπαστικὴ πολλαπλότης μορφῶν. Συγκρινόμενος ἰδίᾳ πρὸς τὸν Ρωμαϊκὸν λειτουργικὸν τύπον παρουσιάζεται πολὺ περισσότερον πανηγυρικὸς καὶ πολύπλοκος, ἐξαίρεται δ' ἐν αὐτῷ τὸ δραματικόν, ἐξωτερικόν καὶ συμβολικόν στοιχεῖον τῆς θείας λατρείας. Ὁμοιότητος παρουσιάζει πρὸς τὸν Μοζαραβικόν, τὸν Ρωμαϊκόν καὶ τοὺς Ἀνατολικούς λειτουργικούς τύπους. Εἰς ἐπίδρασιν ἀνατολικὴν ὀφείλεται ἡ εἰσαγωγή εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς ψαλμωδίας τοῦ τρισαγίου ὕμνου, τῆς ἐν πομπῇ εἰσόδου τῶν τιμίων ὄρων, ἡ πρόταξις τοῦ ἀσπασμοῦ πρὸ τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, ἡ ἐπίκλησις τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἡ ἐκφώνησις "τά ἅγια τοῖς ἁγίοις" πρὸ τῆς θείας κοινωνίας καὶ ἄλλα πολλά. Ἡ πρὸς τοὺς Ἀνατολικούς λειτουργικούς τύπος σχέσις ἐρμηνεύεται ἐκ τῶν πολιτιστικῶν καὶ ἐμπορικῶν δεσμῶν τῆς Γαλατίας πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν, ἐκ τῆς ὁποίας

προήρχετο ὁ ἐπίσκοπος Λουγδούνου (Λυών) ἅγιος Εἰρηναῖος. Ἡ ὑπόθεσις ὅμως ὅτι ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λατρεία διασώζεται ὁ "Ἰωάννης" (ἐκ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου) λειτουργικός τύπος τῶν Μικρασιατικῶν Ἐκκλησιῶν, εἶναι ἐξεζητημένη.

Περὶ τῆς ἀρχαίας Γαλλικανικῆς λειτουργικῆς πράξεως παλαιὰς μαρτυρίας ἔχομεν ἐκ τῶν ὁμιλιῶν Καισαρίου τοῦ Ἀρελάτης, ἐκ τῶν συγγραμμάτων Γρηγορίου τοῦ Τουρώνης (9' αἰών) καὶ ἐκ τῶν κανόνων τῶν τοπικῶν Συνόδων. Μεταγενέστεραι πηγαί εἶναι ἡ "Expositiō missae Gallicanae" ἀποδιδομένη εἰς τὸν Γερμανὸν Παρισίων, καὶ τινὰ Ἐκλογάδια. Αἱ σωζόμεναι Γαλλικανικαὶ λειτουργίαι καὶ τὰ Εὐχολόγια (Missale Gallicanum vetus, Missale Gothicum, Missale Francorum, Missale Bobbiense) παρουσιάζουν ἰσχυρὰς ἐπιδράσεις ἐκ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου.

Ἰπὸ Καρόλου τοῦ Μεγάλου (8' αἰών) ἐπεβλήθη εἰς τὸ Φραγκικὸν κράτος ὁ Ῥωμαϊκὸς λειτουργικός τύπος, ἐκτοπισθέντος οὕτω βαθμηδὸν τοῦ Γαλλικανικοῦ.

δ' Μοζαραβικὸς λειτουργικὸς τύπος

Ὁ λειτουργικὸς τύπος ὁ διαμορφωθείς εἰς τὴν Ἰσπανίαν καὶ διατηρηθείς ἐν χρήσει εἰς τὰς Ἐκκλησίας αὐτῆς μέχρι τοῦ ΙΑ' ἢ καὶ μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ὀνομάζεται "Μοζαραβικὸς" (= ἀραβοποιηθείς). Ὁ ὅρος οὗτος δὲν θεωρεῖται ἐπιτυχής, ὡς μὴ ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὰ πράγματα, διό καὶ προετάθησαν καὶ ἕτεροι ὅροι, ὡς "Γοτθικὸς" ἢ "Βησιγοτθικὸς" ἢ "Ἰσιδώρειος" ἐκ τοῦ Ἰ-

σιδώρου Σεβίλλης (+ 636) τοῦ ὁποῖου ἡ συμβολή εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τύπου τούτου ἦτο ἰδιαιτέρως σημαντικὴ . Ἄλλως καλεῖται "Λειτουργικὸς τύπος τοῦ Τολέδου", ἐκ τῆς πόλεως ἢ ὁποῖα ἀπετέλεσε τὸ κύριον μητροπολιτικὸν κέντρον περὶ τὸ ὁποῖον ἀνεπτύχθη ὁ λειτουργικὸς τοῦ-τος τύπος. Πλὴν τοῦ Τολέδου, ἀρχαῖα κέντρα ἀναπτύξεως αὐτοῦ ἦσαν καὶ ἡ Ταρραγόνα, ἡ Σαραγόσσα καὶ ἡ Βράγα, ἡ λειτουργικὴ πρᾶξις τῶν ὁποίων παρουσιάζει ἰκανὰς παρ-αλλαγὰς.

Τὰ κατὰ τὸν Μοζαραβικὸν λειτουργικὸν τύπον πληρο-φορούμεθα ἐκ πολλῶν ἀρχαίων λειτουργικῶν πηγῶν, ἰσπα-νικῶν λειτουργικῶν βιβλίων, ὡς Εὐχολογίων, Λειτουργι-κῶν, Ἐκλογαδίων κλπ., ἐκ μαρτυριῶν πολλῶν ἰσπανῶν πα-τέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ ἐκ τῶν κανό-νων τῶν τοπικῶν Συνόδων. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ἐ-ξαιρετικὸς πλοῦτος τῆς μοζαραβικῆς λειτουργικῆς παρα-δόσεως. Αἱ εὐχαὶ εἶναι δογματικαὶ καὶ ρητορικαί, ὁ-μοιάζουσαι πρὸς τὰς γαλλικανικὰς καὶ ἀνατολικὰς, πολ-λαὶ δὲ φέρονται ἐπ'ὀνόματι ἰσπανῶν ἐπισκόπων τοῦ 5' καὶ 7' αἰῶνος, ὡς τοῦ Ἰλδεφόνσου, Ἰουλιανοῦ, Εὐγε-νίου, Ἰσιδώρου καὶ Λεάνδρου Σεβίλλης καὶ ἄλλων.

Περὶ τῆς προελεύσεως τοῦ Μοζαραβικοῦ λειτουργικοῦ τύπου διετυπώθησαν διάφοροι θεωρίαι. Οὕτως ὑπεστηρί-χθη ὑπ' ἄλλων μὲν ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ Γαλλικανικοῦ, ἢ τοῦ Ἀμβροσιανοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ὑπ' ἄλλων δὲ ἐκ τῶν λειτουργικῶν τύπων τῆς Ἀνατολῆς. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι πρὸς ὅλους αὐτοὺς παρουσιάζει κοινὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα ὁμοῦς δύνανται νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς προελθόντα ἐξ

ἐπιδράσεων τῶν λειτουργικῶν αὐτῶν τύπων ἐπὶ τοῦ Μοζαραβικοῦ, λόγω τῶν στενῶν σχέσεων τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἰσπανίας πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς.

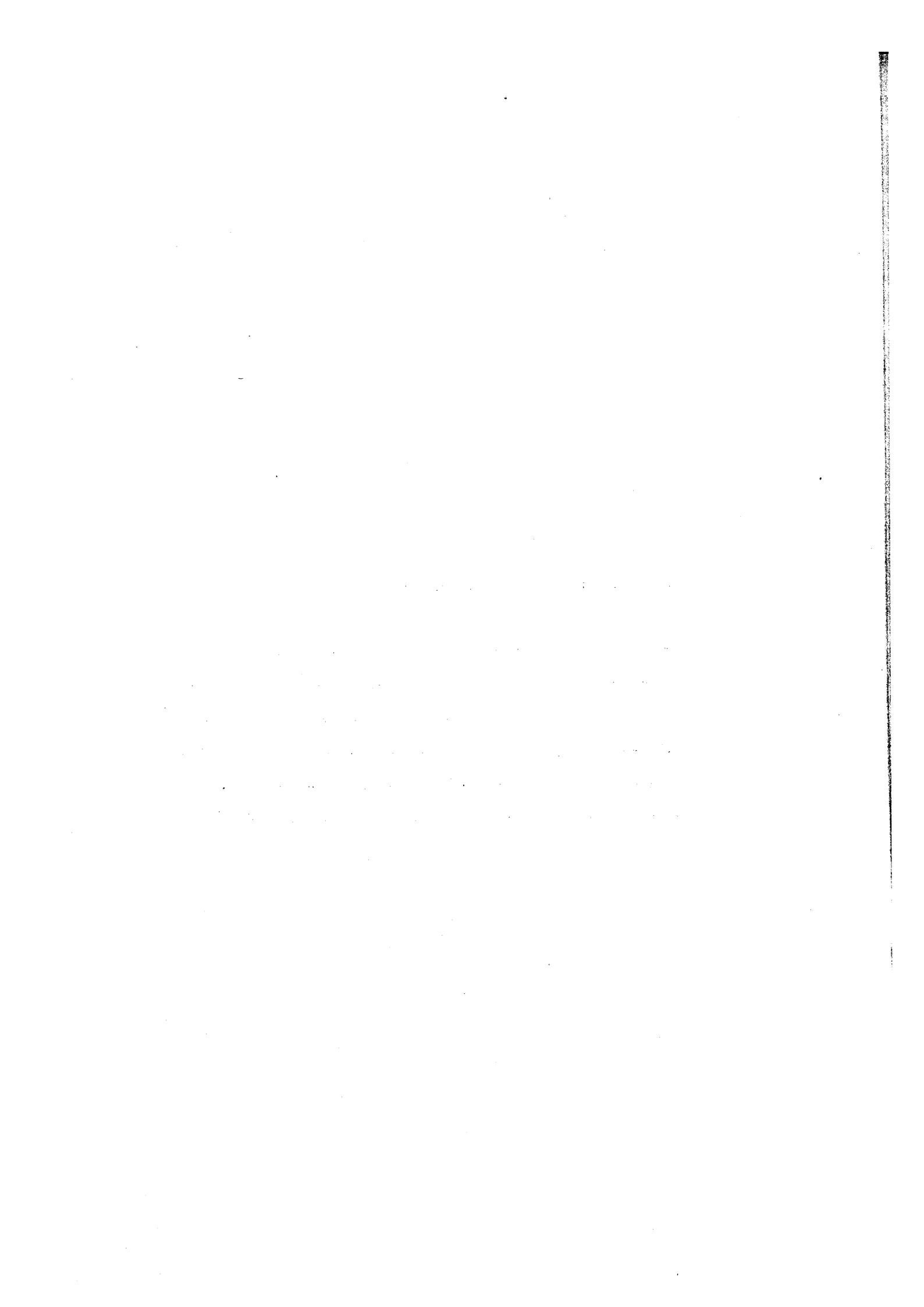
Ὁ Μοζαραβικὸς λειτουργικὸς τύπος ἐτηρεῖτο εἰς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Ἰσπανίας μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ὅποτε ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ VII ἐπεβλήθη ὁ Ρωμαϊκὸς τύπος. Εἰς τὸ Τολέδον καὶ τὴν περὶ αὐτὸ περιοχὴν ὁ Ρωμαϊκὸς λειτουργικὸς τύπος ἐπεκράτησε μόλις ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος.

ε' Κελτικὸς λειτουργικὸς τύπος

Κελτικὸς καλεῖται ὁ λειτουργικὸς τύπος ὁ ἀναπτυχθεὶς εἰς τὰς Βρεταννικὰς νήσους καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Κελτῶν κατεχομένην περιοχὴν τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης (Βρετάνην). Ἐτηρεῖτο δὲ εἰς τὰς χώρας αὐτάς μέχρι τῆς ἐπικρατήσεως καὶ εἰς αὐτάς τοῦ Ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ἤτοι μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος εἰς τὴν Βρετάνην, μέχρι τοῦ ΙΑ' αἰῶνος εἰς τὴν Σκωτίαν καὶ μέχρι τοῦ ΙΒ' εἰς τὴν Ἰρλανδίαν.

Διεμορφώθη κυρίως ὑπὸ τῶν περιοδεούντων τὰς χώρας ταύτας μοναχῶν ἐξ ἀναμίξεως στοιχείων ἐκ διαφόρων λειτουργικῶν τύπων, ὡς τοῦ Γαλλικανικοῦ, τοῦ Ρωμαϊκοῦ, τοῦ Μοζαραβικοῦ καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργικῶν τύπων.

Πηγαί τοῦ Κελτικοῦ τύπου εἶναι τὸ Missale Bobbiense, τὸ Missale τοῦ Stowe, τὸ Ἀντιφωνάριον τοῦ Bangor, τὸ Lectionarium τοῦ Lexeuil κ.ἄ.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α'

ΚΕΙΜΕΝΑ

① Καινή Διαθήκη

α') Ἡ θεία εὐχαριστία. Μάρκ. ιδ' 22-25.

Καί ἐσθιόντων αὐτῶν λαβῶν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον εὐλο-
γήσας ἔκλασε καί ἔδωκεν αὐτοῖς καί εἶπε· Λάβετε φάγε-
τε· τοῦτό ἐστι τό σῶμά μου. Καί λαβῶν τό ποτήριον εὐ-
χαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς καί ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες.
Καί εἶπεν αὐτοῖς· Τοῦτό ἐστι τό αἷμά μου τό τῆς και-
νῆς διαθήκης τό περί πολλῶν ἐκχυνόμενον. Ἀμήν λέγω ὑ-
μῖν ὅτι οὐκέτι μή πῖω ἐκ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως τῆς
ἡμέρας ἐκείνης ὅταν αὐτό πίνω καινόν ἐν τῇ βασιλείᾳ
τοῦ θεοῦ.

β') Ἡ θεία εὐχαριστία. Α' Κορ. ια' 23-26.

Ἐγώ γάρ παρέλαβον ἀπό τοῦ Κυρίου ὃ καί παρέδωκα
ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτί ἣ παρεδίδοτο
ἔλαβεν ἄρτον καί εὐχαριστήσας ἔκλασε καί εἶπε· Λάβετε
φάγετε· τοῦτό μου ἐστι τό σῶμα τό ὑπέρ ὑμῶν κλόμενον·
τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμήν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καί
τό ποτήριον μετά τό δειπνήσαι λέγων· Τοῦτο τό ποτήριον

ἡ καινή διαθήκη ἐστίν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποιεῖτε, ὅσάκις ἂν πίνητε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὅσάκις γάρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ.

γ') Λειτουργικαὶ φράσεις. Α' Κορ. ις' 20-24.

Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἀγίῳ ... Εἷ τις οὐ φιλεῖ τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ἦτω ἀνάθεμα μαρὰν ἀθά. Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ μεθ' ὑμῶν. Ἡ ἀγάπη μου μετὰ πάντων ὑμῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἀμήν.

δ') Βαπτισματικὸς ὕμνος (;) Ἐφεσ.ε' 14

Διὸ λέγει· Ἐγειρε ὁ καθεύδων
καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν
καὶ ἐπιφαύσει σοι ὁ Χριστός.

ε') Προσευχὴ. Πράξ. δ' 24-30.

Οἱ δὲ ἀκούσαντες ὁμοθυμαδὸν ἦραν φωνὴν πρὸς τὸν Θεόν καὶ εἶπον·

Δέσποτα, σὺ ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐταῖς, ὁ διὰ στόματος Δαβίδ τοῦ παιδός σου εἰπὼν· "Ἴνα τί ἐφρύαξαν ἔθνη καὶ λαοὶ ἐμελέτησαν κενά; παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ κατὰ τοῦ Κυρίου

καί κατά τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ". Συνήχθησαν γάρ ἐπ' ἀληθείας ἐπὶ τόν ἅγιον παῖδά σου Ἰησοῦν, ὄν ἔχρισας, Ἡρώδης τε καί Πόντιος Πιλάτος σὺν ἔθνεσι καί λαοῖς Ἰσραήλ, ποιῆσαι ὅσα ἡ χεὶρ σου καί ἡ βουλή σου προώρισε γενέσθαι. Καί τά νῦν, Κύριε, ἐπίδε ἐπὶ τὰς ἀπειλάς αὐτῶν καί δός τοῖς δούλοις σου μετὰ παρρησίας πάσης λαλεῖν τόν λόγον σου ἐν τῷ τήν χεῖρά σου ἐκτείνειν σε εἰς ἴσιν καί σημεῖα καί τέρατα γίνεσθαι διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἁγίου παιδός σου Ἰησοῦ.

②. Διδαχή τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων 7-10.14-15.

⑦. Περὶ δέ τοῦ βαπτίσματος οὕτω βαπτίσατε· ταῦτα Βαπτισμῶ πάντα προειπόντες βαπτίσατε "εἰς τό ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος" ἐν ὕδατι ζῶντι. Ἐάν δέ μή ἔχῃς ὕδωρ ζῶν, εἰς ἄλλο ὕδωρ βάπτισον· εἰ δ' οὐ δύνασαι ἐν ψυχρῷ, ἐν θερμῷ. Ἐάν δέ ἀμφοτέρω μή ἔχῃς, ἔκχεον εἰς τήν κεφαλὴν τρίς ὕδωρ εἰς ὄνομα Πατρὸς καί Υἱοῦ καί ἁγίου Πνεύματος. Πρὸ δέ τοῦ βαπτίσματος προνηστευσάτω ὁ βαπτίζων καί ὁ βαπτιζόμενος καί εἴ τινας ἄλλοι δύνανται· κελεύσεις δέ νηστεῦσαι τόν βαπτιζόμενον πρό μιᾶς ἢ δύο.

⑧. Αἱ δέ νηστεῖαι ὑμῶν μή ἔστωσαν μετὰ τῶν ὑπο-νηστεία κριτῶν· νηστεύουσι γάρ Δευτέρα Σαββάτων καί Πέμπτη· Προσευχή

ὕμεῖς δὲ νηστεύσατε Τετράδα καὶ Παρασκευὴν. Μηδὲ προσεύχεσθε ὡς οἱ ὑποκριταί, ἀλλ' ὡς ἐκέλευσεν ὁ Κύριος ἐν τῷ εὐαγγελίῳ αὐτοῦ, οὕτω προσεύχεσθε· "Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τῷ οὐρανῷ, ἀγιασθήτω τὸ ὄνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου, γενηθήτω τὸ θέλημά σου ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς· τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον, δός ἡμῖν σήμερον καὶ ἄφες ἡμῖν τὴν ὀφειλὴν ἡμῶν ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν, καὶ μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν, ἀλλὰ ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ πονηροῦ· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας". Τρὶς τῆς ἡμέρας οὕτω προσεύχεσθε.

Θεῖα Εὐχαριστία (9). Περὶ δὲ τῆς εὐχαριστίας, οὕτως εὐχαριστήσατε· πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου· Εὐχαριστοῦμέν σοι, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἀγίας ἀμπέλου Δαβίδ τοῦ παιδός σου, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Περὶ δὲ τοῦ κλάσματος· Εὐχαριστοῦμεν σοι, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. "Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὁρέων καὶ συναχθέν ἐγένετο ἐν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας. Μηδεὶς δὲ φαγέτω μηδὲ πιέτω ἀπὸ τῆς εὐχαριστίας ἡμῶν, ἀλλ' οἱ βαπτισθέντες εἰς ὄνομα Κυρίου· καὶ γὰρ περὶ τούτου εἶρηκεν ὁ Κύριος· "Μὴ δώτε τὸ ἅγιον τοῖς कुσί".

Εὐχαριστία μετὰ τῶν Κοινωνιῶν (10). Μετὰ δὲ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε· Εὐχαριστοῦμέν σοι, Πάτερ ἅγιε, ὑπὲρ τοῦ ἀγίου ὀνόματός

σου, οὐ κατεσκήνωσας ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, καί ὑπὲρ τῆς γνώσεως καὶ πίστεως καὶ ἀθανασίας, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Σὺ, δέσποτα παντοκράτορ, ἔκτισας τὰ πάντα ἐνεκεν τοῦ ὀνόματός σου, τροφήν τε καὶ ποτόν ἔδωκας τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἀπόλαυσιν, ἵνα σοι εὐχαριστήσωσιν, ἡμῖν δὲ ἐχαρίσω πνευματικὴν τροφήν καὶ ποτόν καὶ ζωὴν αἰώνιον διὰ τοῦ παιδός σου. Πρὸ πάντων εὐχαριστοῦμέν σοι ὅτι δυνατός εἶ· σοί ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ῥύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντός πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου, καὶ συναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἀγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν, ἣν ἠτοίμασας αὐτῇ· ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἐθέτω χάρις καὶ παρελθέτω ὁ κόσμος οὗτος· Ὡσαννά τῷ Θεῷ Δαβίδ. Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἐστι, μετανοεῖτω· "μαρὰν ἀθά" ἀμήν. Τοῖς δὲ προφήταις ἐπιτρέπετε εὐχαριστεῖν ὅσα θέλουσιν.

Θεὸς ἐστὶν
μὴ εἶναι τὴν
ἐκκαθάρσιν
τοῦ καὶ τοῦ
αἰῶνος τῶν
ὀφθαλμῶν

Λειτουργικὴ
σύνταξις Κυρίου

14. Κατὰ Κυριακὴν δὲ Κυρίου συναχθέντες κλάσατε κινῶν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσατε προεξομολογησάμενοι τὰ παραπτώματα ὑμῶν, ὅπως καθαρὰ ἡ θυσία ὑμῶν ᾗ. Πᾶς δὲ ἔχων τὴν ἀμφιβολίαν μετὰ τοῦ ἐταίρου αὐτοῦ μὴ συνελθέτω ὑμῖν, ἕως οὐ διαλλαγῶσιν, ἵνα μὴ κοινωθῇ ἡ θυσία ὑμῶν. Αὕτη γὰρ ἐστὶν ἡ ῥηθεῖσα ὑπὸ Κυρίου· "Ἐν παντί τόπῳ καὶ χρόνῳ προσφέρειν μοι θυσίαν καθαρὰν· ὅτι βασιλεύς μέγας εἰμί, λέγει Κύριος, καὶ τὸ ὄνομά μου θαυμαστόν ἐν τοῖς ἔθνεσι".

Χειροτονία

15. Χειροτονήσατε οὖν ἑαυτοῖς ἐπισκόπους καὶ διακόνους ἀξίους τοῦ Κυρίου, ἄνδρας πραεῖς καὶ ἀφιλαργύρους καὶ ἀληθεῖς καὶ δεδοκιμασμένους· ὑμῖν γὰρ λειτουργοῦσι καὶ αὐτοὶ τὴν λειτουργίαν τῶν προφητῶν καὶ διδασκάλων. Μὴ οὖν ὑπερίδητε αὐτούς· αὐτοὶ γὰρ εἰσιν οἱ τετιμημένοι ὑμῶν μετὰ τῶν προφητῶν καὶ διδασκάλων. Ἐλέγχετε δὲ ἀλλήλους μὴ ἐν ὀργῇ, ἀλλ' ἐν εἰρήνῃ, ὡς ἔχετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ. Καὶ παντὶ ἀστοχοῦντι κατὰ τοῦ ἑτέρου μηδεὶς λαλείτω μηδὲ παρ' ὑμῶν ἀκουέτω, ἕως οὗ μετανοήσῃ. Τὰς δὲ εὐχὰς ὑμῶν καὶ τὰς ἐλεημοσύνας καὶ πάσας τὰς πράξεις οὕτως ποιήσατε ὡς ἔχετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν.

③ Κλήμεντος Ρώμης, Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α' 59 - 61.

... αἰτησόμεθα, ἐκτενῆ τὴν δέησιν καὶ ἰκεσίαν ποιούμενοι, ὅπως τὸν ἀριθμὸν τὸν κατηριθμημένον τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ διαφυλάξῃ ἄθραυστον ὁ δημιουργὸς τῶν ἀπάντων διὰ τοῦ ἠγαπημένου παιδὸς αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ ἐκάλεσεν ἡμᾶς ἀπὸ σκότους εἰς φῶς, ἀπὸ ἀγνωσίας εἰς ἐπίγνωσιν δόξης ὀνόματος αὐτοῦ, ἐλπίζειν ἐπὶ τὸ ἀρχέγονον πάσης κτίσεως ὄνομά σου, ἀνοίξας τοὺς ὀφθαλμούς τῆς καρδίας ἡμῶν εἰς τὸ γινώσκειν σε τὸν μόνον ὑψιστον ἐν ὑψίστοις, ἅγιον ἐν ἀγίοις ἀναπαυόμενον· τὸν ταπεινοῦντα ὑβριν ὑπερηφάνων, τὸν διαλύοντα λογισμοὺς ἐθνῶν, τὸν ποιοῦντα ταπεινοῦς

εἰς ὕψος καὶ τοὺς ὑψηλοὺς ταπεινοῦντα· τὸν πλουτίζοντα καὶ πτωχίζοντα, τὸν ἀποκτείνοντα καὶ σώζοντα καὶ ζῆν ποιοῦντα, μόνον εὐεργέτην πνευμάτων καὶ θεὸν πάσης σαρκός· τὸν ἐπιβλέποντα ἐν ταῖς ἀβύσσοις, τὸν ἐπόπτην ἀνθρωπίνων ἔργων, τὸν τῶν κινδυνευόντων βοηθόν, τὸν τῶν ἀπηλπισμένων σωτῆρα, τὸν παντός πνεύματος κτίστην καὶ ἐπίσκοπον, τὸν πληθύνοντα ἔθνη ἐπὶ γῆς καὶ ἐκ πάντων ἐκλεξάμενον τοὺς ἀγαπῶντάς σε διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἠγαπημένου παιδός σου, δι' οὗ ἡμᾶς ἐπαιδεύσας, ἡγίασας, ἐτίμησας.

Ἄξιόμην σε, δέσποτα, βοηθόν γενεσθαι καὶ ἀντιλήπτορα ἡμῶν. Τοὺς ἐν θλίψει ἡμῶν σῶσον, τοὺς ταπεινοὺς ἐλέησον, τοὺς πεπτωκότας ἔγειρον, τοῖς δεομένοις ἐπιφάνηθι, τοὺς ἀσθενεῖς ἴασαι, τοὺς πλανωμένους τοῦ λαοῦ σου ἐπίστρεψον· χόρτασον τοὺς πεινῶντας, λύτρωσαι τοὺς δεσμίους ἡμῶν, ἐξανάστησον τοὺς ἀσθενοῦντας, παρακάλεσον τοὺς ὀλιγοψυχοῦντας· γνώτωσάν σε πάντα τὰ ἔθνη, ὅτι σύ εἶ ὁ θεὸς ὁ μόνος καὶ Ἰησοῦς Χριστός ὁ παῖς σου καὶ ἡμεῖς λαός σου καὶ πρόβατα τῆς νομῆς σου.

Σὺ τὴν ἀένναον τοῦ κόσμου σύστασιν διὰ τῶν ἐνεργουμένων ἐφανεροποίησας. Σὺ, Κύριε, τὴν οἰκουμένην ἔκτισας, ὁ πιστός ἐν πάσαις ταῖς γενεαῖς, δίκαιος ἐν τοῖς κρίμασι, θαυμαστός ἐν ἰσχύϊ καὶ μεγαλοπρεπείᾳ, ὁ σοφός ἐν τῷ κτίζειν καὶ συνετός ἐν τῷ τὰ γενόμενα ἐδράσαι, ὁ ἀγαθός ἐν τοῖς ὀρωμένοις καὶ χρηστός ἐν τοῖς πεποιθόσιν ἐπὶ σέ. Ἐλεῆμον καὶ οἰκτίρμον, ἄφες ἡμῖν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς ἀδικίας καὶ τὰ παραπτώματα καὶ πλημμελείας. Μὴ λογίσῃ πᾶσαν ἁμαρτίαν δούλων σου καὶ παιδισκῶν, ἀλλὰ καθάρισον ἡμᾶς τὸν καθαρισμόν τῆς

σῆς ἀληθείας καί κατεύθυνον τά διαβήματα ἡμῶν ἐν ὀσιότητι καρδίας πορεύεσθαι καί ποιεῖν τά καλά καί εὐάρεστα ἐνώπιόν σου καί ἐνώπιον τῶν ἀρχόντων ἡμῶν.

Ναί, δέσποτα, ἐπίφανον τό πρόσωπόν σου ἐφ' ἡμᾶς εἰς ἀγαθά ἐν εἰρήνῃ, εἰς τό σπεπασθῆναι ἡμᾶς τῇ χειρὶ σου τῇ κραταιᾷ καί ῥυσθῆναι ἀπό πάσης ἀμαρτίας τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ, καί ῥῦσαι ἡμᾶς ἀπό τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως. Δός ὁμόνοιαν καί εἰρήνην ἡμῖν τε καί πᾶσι τοῖς κατοικοῦσι τὴν γῆν, καθὼς ἔδωκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν, ἐπικαλουμένων σε αὐτῶν ὁσίως ἐν πίστει καί ἀληθείᾳ, ὑπηκόους γινομένους τῷ παντοκρατορικῷ καί παναρέτῳ ὀνόματί σου.

Τοῖς τε ἄρχουσι καί ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς σύ, δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καί ἀνεκδιηγῆτου κράτους σου, εἰς τό γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπό σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καί τιμὴν ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς, μηδέν ἐναντιουμένους τῷ θελήματί σου. Οἷς δός, Κύριε, ὑγίειαν, εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν, εἰς τό διέπειν αὐτούς τὴν ὑπό σοῦ δεδομένην αὐτοῖς ἡγεμονίαν ἀπροσκόπως. Σύ γάρ, δέσποτα ἐπουράνιε βασιλεῦ τῶν αἰώνων, δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καί τιμὴν καί ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρχόντων· σύ, Κύριε, διεύθυνον τὴν βουλήν αὐτῶν κατὰ τό καλόν καί εὐάρεστον ἐνώπιόν σου, ὅπως διέποντες ἐν εἰρήνῃ καί πραΰτητι εὐσεβῶς τὴν ὑπό σοῦ αὐτοῖς δεδομένην ἐξουσίαν ἱλεώ σου τυγχάνωσιν.

Ὁ μόνος δυνατός ποιῆσαι ταῦτα καί περισσότερα ἀγαθά μεθ' ἡμῶν, σοὶ ἐξομολογούμεθα διὰ τοῦ ἀρχιερέως

Ἡ ἐξουσία σου
ἐπὶ τῆς γῆς
καὶ ἐπὶ τῶν
ἀνθρώπων
ἐστὶν ἀπείρητος
καὶ ἀκατάληπτος
καὶ ἀνεκδιηγῆτος
καὶ ἀπροσκόπως
ἐκτελεστέα

καί προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι' οὗ σοι ἡ δόξα καί ἡ μεγαλwsύνη καί νῦν καί εἰς γενεάν γενεῶν καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν.

④ Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α' 61. 65-67

Περὶ τοῦ βουστῆματος

⑥1) Ὅν τρόπον δέ καί ἀνεθήκαμεν ἑαυτοὺς τῷ θεῷ καινοποιηθέντες διὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐξηγησόμεθα, ὅπως μὴ τοῦτο παραλιπόντες δόξωμεν πονηρεύειν τι ἐν τῇ ἐξηγήσει. Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καί πιστεύωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καί λεγόμενα εἶναι, καί βιοῦν οὕτως δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εὔχεσθαι τε καί αἰτεῖν νηστεύοντες παρά τοῦ θεοῦ τῶν προημαρτημένων ἄφεσιν διδάσκονται, ἡμῶν συνευχομένων καί συννηστευόντων αὐτοῖς. Ἐπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἔνθα ὕδωρ ἐστί, καί τρόπον ἀναγεννήσεως, ὃν καί ἡμεῖς αὐτοὶ ἀνεγεννήθημεν, ἀναγεννῶνται. "ἐπ' ὀνόματος γάρ τοῦ πατρὸς" τῶν ὄλων καί δεσπότου θεοῦ "καί τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καί Πνεύματος ἀγίου" τό ἐν τῷ ὕδατι τότε λουτρόν ποιοῦνται. Καί γάρ ὁ Χριστός εἶπεν· "Ἄν μή ἀναγεννηθῆτε, οὐ μὴ εἰσέλθητε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν". Ὅτι δέ καί ἀδύνατον εἰς τὰς μήτρας τῶν τεκουσῶν τοὺς ἅπαξ γενομένους ἐμβῆναι, φανερόν πᾶσιν ἐστί. Καί διὰ Ἡσαίου τοῦ προφήτου, ὡς προεγράψαμεν, εἴρηται τίνα τρόπον φεύξονται τὰς ἁμαρτίας οἱ ἁμαρτήσαντες καί μετανοοῦντες. Ἐλέχθη δέ οὕτως· "Λούσασθε, καθαροὶ γένεσθε, ἀφέλετε τὰς πονηρίας ἀπὸ τῶν ψυχῶν ὑμῶν, μάθετε καλὸν ποιεῖν

κρίνατε ὀρφανῶ καὶ δικαιοῦσατε χήραν, καὶ δεῦτε καὶ διαλεχθῶμεν, λέγει Κύριος· καὶ ἐάν ᾧσιν αἱ ἁμαρτίαι ὑμῶν ὡς φοινικοῦν, ὡσεὶ ἔριον λευκανῶ, καὶ ἐάν ᾧσιν ὡς κόκκινον, ὡς χιόνα λευκανῶ· ἐάν δέ μή εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδεταί· τὸ γὰρ στόμα κυρίου ἐλάλησε ταῦτα". Καὶ λόγον δέ εἰς τοῦτο παρά τῶν ἀποστόλων ἐμάθομεν τοῦτον. Ἐπειδὴ τὴν πρώτην γένεσιν ἡμῶν ἀγνοοῦντες κατ'ἀνάγκην γεγεννήμεθα ἐξ ὑγρᾶς σπορᾶς κατὰ μῖξιν τὴν τῶν γονέων πρὸς ἀλλήλους καὶ ἐν ἔθεισι φαύλοισι καὶ πονηραῖς ἀνατροφαῖς γεγόναμεν, ὅπως μὴ ἀνάγκης τέκνα μηδὲ ἀγνοίας μένωμεν ἀλλὰ προαιρέσεως καὶ ἐπιστήμης, ἀφέσεώς τε ἁμαρτιῶν ὑπὲρ ᾧν προημάρτομεν τύχωμεν, ἐν τῷ ὕδατι ἐπονομάζεται τῷ ἐλομένῳ ἀναγεννηθῆναι καὶ μετανοήσαντι ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τὸ τοῦ Πατρὸς τῶν ὄλων καὶ δεσπότη τοῦ θεοῦ ὄνομα, αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντος τοῦ τὸν λουσόμενον ἄγοντος ἐπὶ τὸ λουτρόν. Ὄνομα γὰρ τῷ ἀρρήτῳ θεῷ οὐδεὶς ἔχει εἰπεῖν· εἰ δέ τις τολμήσειεν εἶναι λέγειν, μέμνητε τὴν ἄσωτον μανίαν. Καλεῖται δέ τοῦτο τὸ λουτρόν φωτισμός, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων. Καὶ ἐπ'ὀνόματός δέ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ σταυρωθέντος ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καὶ ἐπ'ὀνόματος Πνεύματος ἁγίου, ὃ διὰ τῶν προφητῶν προεκήρυξε τὰ κατὰ τὸν Ἰουσοῦν πάντα, ὁ φωτιζόμενος λούεται.

(65). Ἡμεῖς δέ μετὰ τὸ οὕτως λούσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφούς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιή-

Δεν ἔχουν ὄνομα
μὴ κατ' οὐσίαν
ρεῖ κατ' οὐσίαν
ἔχει κατ' οὐσίαν
θεο

σόμενοι ὑπέρ τε αὐτῶν καί τοῦ φωτισθέντος καί ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνως, ὅπως καταξιωθῶμεν τά ἀληθῆ μαθόντες καί δι' ἔργων ἀγαθοί πολιτευταί καί φύλακες τῶν ἐντεταλμένων εὐρεθῆναι, ὅπως τήν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καί ποτήριον ὕδατος καί κράματος, καί οὗτος λαβῶν οἶνον καί δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καί εὐχαριστίαν ὑπέρ τοῦ κατηξιῶσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται· οὐ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καί τήν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρῶν λαός ἐπευφημεῖ λέγων "Ἀμήν". Τό δέ "Ἀμήν" τῇ Ἑβραϊδὶ φωνῇ τό "Γένοιτο" σημαίνει. Εὐχαριστήσαντος δέ τοῦ προεστῶτος καί ἐπευφημήσαντος παντός τοῦ λαοῦ, οἱ καλούμενοι παρ' ἡμῖν διάκονοι διδύσασιν ἐκάστῳ τῶν παρόντων μεταλαβεῖν ἀπὸ τοῦ εὐχαριστηθέντος ἄρτου καί οἴνου καί ὕδατος καί τοῖς οὐ παροῦσιν ἀποφέρουσι.

Μετάδοσις
υπότων δια-
κόνων τῆς
εὐχαριστίας

ⓈⓈ Καί ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῖν εὐχαριστία, ἧς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἐξὸν ἐστίν ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδαγμένα ἠφ' ἡμῶν, καί λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καί εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καί οὕτως βιοῦντι ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν.

Οὐ γάρ ὡς κοινόν ἄρτον οὐδέ κοινόν πόμα ταῦτα λαμβάνομεν· ἀλλ' ὄν τρόπον διὰ λόγου θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Σωτὴρ ἡμῶν καί σάρκα καί αἷμα ὑπὲρ σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτως καί τήν δι' εὐχῆς λόγου τοῦ παρ' αὐτοῦ εὐχαριστηθεῖσαν τροφήν, ἐξ ἧς αἷμα καί σάρ-

κες κατά μεταβολήν τρέφονται ἡμῶν, ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καί σάρκα καί αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι.

Οἱ γάρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται Εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν ἐντετάλθαι αὐτοῖς· τὸν Ἰησοῦν λαβόντα ἄρτον εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· "Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἀνάμνησίν μου, τοῦτ' ἐστὶ τὸ σῶμά μου"· καὶ τὸ ποτήριον ὁμοίως λαβόντα καὶ εὐχαριστήσαντα εἰπεῖν· "Τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμά μου". Καὶ μόνοις αὐτοῖς μεταδοῦναι. Ὑπερ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Μίθρα μυστηρίοις παρέδωκαν γίνεσθαι μιμησάμενοι οἱ πονηροὶ δαίμονες· ὅτι γάρ ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος τίθεται ἐν ταῖς τοῦ μουμένου τελεταῖς μετ' ἐπιλόγων τινῶν, ἢ ἐπίστασθε ἢ μαθεῖν δύνασθε.

(67) Ἡμεῖς δὲ μετὰ ταῦτα λοιπὸν ἀεὶ τούτων ἀλλήλους ἀναμνησκόμεν καὶ οἱ ἔχοντες τοῖς λειπομένοις πᾶσιν ἐπικουροῦμεν, καὶ σύνεσμεν ἀλλήλοις ἀεὶ. Ἐπὶ πᾶσί τε οἷς προσφερόμεθα εὐλογοῦμεν τὸν ποιητὴν τῶν πάντων διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ Πνεύματος τοῦ ἁγίου. Καὶ τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένη ἡμέρα πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγρούς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκειται, μέχρις ἐγχωρεῖ. Εἶτα παυσαμένου τοῦ ἀναγινώσκοντος ὁ προεστὼς διὰ λόγου τὴν νοουθεσίαν καὶ πρόκλησιν τῆς τῶν καλῶν τούτων μιμήσεως ποιεῖται. Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν· καί, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ,

Ὁμοίως μετὰ
τῆς μυστηρίου
τοῦ Μίθρα

καί ὁ προεστῶς εὐχάς ὁμοίως καί εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει, καί ὁ λαός ἐπευφημεῖ λέγων τό "Ἀμήν", καί ἡ διάδοσις καί ἡ μετάληψις ἀπό τῶν εὐχαριστηθέντων ἐκάστῳ γίνεται, καί τοῖς οὐ παροῦσι διὰ τῶν διακόνων πέμπεται. Οἱ εὐποροῦντες δέ καί βουλόμενοι κατὰ προαίρεσιν ἕκαστος τήν ἑαυτοῦ ὁ βούλεται διδῶσι, καί τό συλλεγόμενον παρά τῷ προεστῶτι ἀποτίθεται, καί αὐτός ἐπικουρεῖ ὀρφανοῖς τε καί χήραις, καί τοῖς διὰ νόσον ἢ δι' ἄλλην αἰτίαν λειπομένοις, καί τοῖς ἐν δεσμοῖς οὔσι, καί τοῖς παρεπιδήμοις οὔσι ξένοις, καί ἀπλῶς πᾶσι τοῖς ἐν χρεῖα οὔσι κηδεμών γίνεται. Τήν ὑέ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τήν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδή πρώτη ἐστίν ἡμέρα, ἐν ἣ ὁ θεός τό σκότος καί τήν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καί Ἰησοῦς Χριστός ὁ ἡμέτερος σωτήρ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη τῇ γάρ πρό τῆς κρονικῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καί τῇ μετὰ τήν κρονικήν, ἥτις ἐστίν ἡλίου ἡμέρα, φανεῖς τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καί μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καί ὑμῖν ἀνεδώκαμεν.

⑤ Ἡ θεία λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν συγγραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου

- ο/. Ὁ ἱερεὺς ἀναβαίνων ἐπὶ τόν θρόνον
Εἰρήνη ὑμῖν
- Λ. ὁ λαός
Καί τῷ πνεύματί σου
- ᾠ. Ὁ ἀναγινώσκων τόν Προφήτην

Τάδε λέγει Κύριος (.....)

Ὁ ἀναγινώσκων τόν Ἀπόστολον

.....

ψ. (Ὁ ψάλλων ψάλλει καί πάντες ὑπηχοῦσιν)

ψ. Τό Εὐαγγέλιον

.....

Ὁ ὁμιλῶν

Εἰρήνη πᾶσιν

Λ. ὁ λαός

Καί τό πνεύματί σου

ψ. ὁ ὁμιλῶν

(Πάντες ὑμεῖς ἐν εὐθυμίᾳ τήμερον... χάριτι καί φι-
λανθρωπία τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ τῷ Πα-
τρὶ ἅμα τῷ ἁγίῳ Πνεύματι ἡ δόξα καί τό κράτος καί ἡ
προσκύνησις νῦν καί ἀεὶ καί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώ-
νων, ἀμήν).

Δ. Οἱ κατηχούμενοι χαμαί κεῖνται καί ὁ διάκονος λέγει

Ἐπεὶ τῶν κατηχουμένων ἐκτενῶς δεηθῶμεν

Λ. ὁ λαός

Κύριε ἐλέησον

Δ. Στῶμεν καλῶς· δεηθῶμεν

Ἴνα ὁ παντελεήμων καί οἰκτίρμων Θεός ἐπακούσῃ τῶν
δεήσεων αὐτῶν

Ἴνα διανοίξῃ τά ὦτα τῶν καρδιῶν αὐτῶν καί κατηχήσῃ
αὐτούς τόν λόγον τῆς ἀληθείας

Ἴνα κατασπεύρῃ τόν φόβον αὐτοῦ ἐν αὐτοῖς καί βεβαίω-
σῃ τήν πίστιν αὐτοῦ ἐν ταῖς διανοίαις αὐτῶν

Ἴνα ἀποκαλύψῃ αὐτούς τό εὐαγγέλιον τῆς δικαιοσύνης

"Ἴνα αὐτοῖς δῶ νοῦν ἔνθεον, σώφρωνα λογισμὸν καὶ ἐνά-
 ρετον πολιτείαν, διαπαντός τὰ αὐτοῦ νοεῖν, τὰ αὐ-
 τοῦ φρονεῖν, τὰ αὐτοῦ μελετᾶν, ἐν νόμῳ αὐτοῦ κα-
 ταγίνεσθαι ἡμέρας καὶ νυκτός, τὰς ἐντολάς αὐτοῦ
 μνημονεύειν, τὰ δικαιώματα αὐτοῦ φυλάσσειν

"Ἐτι ἐκτενέστερον ὑπὲρ αὐτῶν παρακαλέσωμεν

"Ἴνα ἐξέλῃται αὐτούς ἀπὸ παντός πονηροῦ καὶ ἀτόπου πρά-
 γματος, ἀπὸ παντός ἁμαρτήματος διαβολικοῦ καὶ πά-
 σης περιστάσεως τοῦ ἀντικειμένου

"Ἴνα καταξιώσῃ αὐτούς ἐν καιρῷ εὐθέτῳ τῆς τοῦ λου-
 τροῦ παλιγγενεσίας, τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, τοῦ
 ἐνδύματος τῆς ἀφθαρσίας

"Ἴνα εὐλογῆσῃ τὰς εἰσόδους αὐτῶν καὶ τὰς ἐξόδους, πάν-
 τα τὸν βίον αὐτῶν, τοὺς οἴκους αὐτῶν καὶ τὰς οἰ-
 κετίας, τὰ τέκνα αὐτῶν ἵνα αὐξήσας εὐλογῆσῃ καὶ
 εἰς μέτρον ἡλικίας ἀγαγὼν σοφίση

"Ἴνα κατευθύνῃ αὐτοῖς πάντα τὰ προκείμενα πρὸς τὸ συμ-
 φέρον

Ἐγείρεσθε

Τὸν ἄγγελον τῆς εἰρήνης αἰτήσατε οἱ κατηχούμενοι

Εἰρηνικά ὑμῖν πάντα τὰ προκείμενα

Εἰρηνικὴν τὴν παροῦσαν ἡμέραν καὶ πάσας τὰς ἡμέρας τῆς
 ζωῆς ὑμῶν αἰτήσασθε

Χριστιανὰ ὑμῶν τὰ τέλη

Τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον

Ἐαυτοὺς τῷ ζῶντι θεῷ καὶ τῷ Χριστῷ αὐτοῦ παράθεσθε

Κλίνετε τὰς κεφαλὰς

οἱ ἱερεῖς

Εἰρήνη πᾶσιν

Λ. ὁ λαός

Καί τῷ πνεύματί σου
οὕτω τῆς εὐλογίας ἄρχεται

.....

ἐπιβοῶσιν ἅπαντες τό

Ἄμην

.....

Δ. Ὁ διάκονος

Ἐπὲρ τῶν ἐνεργουμένων (ἐκτενῶς δεηθῶμεν)

Λ. ὁ λαός

Κύριε ἐλέησον

.....

Δ. κλίνετε τὰς κεφαλὰς

Ϛ. ὁ ἱερεὺς

Εἰρήνη πᾶσιν

Λ. ὁ λαός

Καί τῷ πνεύματί σου
οὕτω τῆς εὐλογίας ἄρχεται

.....

Δ. Ὁ διάκονος

Ἐπὲρ τῶν ἐν μετανοίᾳ (ἐκτενῶς δεηθῶμεν)

Λ. ὁ λαός

Κύριε ἐλέησον

.....

Ϛ. ὁ ἱερεὺς

Εἰρήνη πᾶσιν

Λ. ὁ λαός

Καί τῷ πνεύματί σου

οὕτω τῆς εὐλογίας ἄρχεται

.....

Λ. ὁ διάκονος

Ὅσοι ἐν μετανοίᾳ ἀπέλθετε πάντες

Αἱ θύραι κλείονται

Πάντες ὁμοίως ἐπ' ἐδάφους κεῖνται

ὁ διάκονος

Δεηθῶμεν ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης ἀπάσης

Λ. ὁ λαός καὶ τὰ παιδία

Κύριε ἐλέησον

Ἐπὲρ τῆς ἐκκλησίας τῆς μέχρι περάτων τῆς γῆς ἐκτετα-
μένης

Ἐπὲρ ἐπισκόπων ἀπάντων, ὑπὲρ πρεσβυτέρων καὶ τῆς ἀν-
τιλήψεως καὶ ἵνα ὀρθοτομῇ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας

Ἐπὲρ βασιλέων καὶ τῶν κρατούντων

Ἐπὲρ τῶν ἐνταῦθα καὶ τῶν ἀπανταχοῦ

Ἐπὲρ τῶν ἐν νόσοις, ἐν μετάλλοις, ἐν σκληραῖς δου-
λείαις

Ἐπὲρ τῶν ἐνεργουμένων

Ἐπὲρ γῆς καὶ θαλάσσης

Ἐπὲρ ἀέρων

πάντες ὁμοίως ἀνιστάμεθα

ὁ διάκονος

Τὸν ἄγγελον τῆς εἰρήνης αἰτησώμεθα

Τὰ προκείμενα πάντα εἰρηνικὰ αἰτησώμεθα

Λ. ὁ ἱερεὺς

Εἰρήνη πᾶσιν

Λ. ὁ λαός

Καὶ τῷ πνεύματί σου

οὕτω τῆς εὐλογίας ἄρχεται

.....

Ἀσπάζονται ἄλλήλους μέλλοντος τοῦ δώρου προσφέρεσθαι

Δ. Ὁ διάκονος

Ἄπελθετε οἱ μή δυνάμενοι δεηθῆναι

Ἐπιγινώσκετε ἀλλήλους

Ὅρθοί στῶμεν καλῶς

.....

ε/. ὁ ἱερεὺς

Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη
τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύ-
ματος εἶη μετὰ πάντων ὑμῶν

Λ. ὁ λαός ἐπιφθέγγεται

καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός σου

ε/. ὁ ἱερεὺς

Ἄνω σχῶμεν ἡμῶν τόν νοῦν καὶ τὰς καρδίας

Λ. ὁ λαός

ἔχομεν πρὸς τόν Κύριον

ε/. ὁ ἱερεὺς

Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ

Λ. ὁ λαός

Ἄξιον καὶ δίκαιον

ε/. τότε ἄρχεται ὁ ἱερεὺς τῆς εὐχαριστίας

Εὐχαριστίαν δέ ὅταν εἶπω πάντα ἀναπτύσω τόν τῆς εὐ-
εργεσίας τοῦ Θεοῦ θησαυρόν καὶ τῶν μεγάλων ἐκεί-
νων ἀναμιμνήσκω δωρεῶν· καί γάρ καὶ ἡμεῖς ἐπιλέ-
γοντες τῷ ποτηρίῳ (τῆς εὐλογίας) τὰς ἀφάτους εὐ-
εργεσίας τοῦ Θεοῦ καὶ ὅσων ἀπολελεύκαμεν οὕτως αὐ-

τό προσάγομεν καί κοινωνοῦμεν, εὐχαριστοῦντες ὅτι τῆς πλάνης ἀπήλλαξε τό τῶν ἀνθρώπων γένος, ὅτι μακράν ὄντας ἐγγύς ἐποίησεν, ὅτι ἐλπίδα μή ἔχοντας καί ἀθέους ἐν τῷ κόσμῳ ἀδελφούς ἑαυτοῦ κατεσκεύασε καί συγκληρονόμους· ὑπέρ τούτων καί τῶν τοιούτων ἀπάντων εὐχαριστοῦντες οὕτω πρόσσιμεν

Ἐνόησον μετά τίνων ἔστηκας κατά τόν καιρόν τῶν μυστηρίων, μετά τῶν χερουβίμ, μετά τῶν σεραφίμ πῶς οὖν δυνήσῃ σύ μετ' ἐκείνων λέγειν

Ἄγιος, Ἄγιος, Ἄγιος

πλήρης ὁ οὐρανός καί ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ

Ἡ προσφορά ἡ αὐτή ἐστίν... ἦν ὁ Χριστός τοῖς μαθηταῖς ἔδωκεν καί ἦν νῦν οἱ ἱερεῖς ποιοῦνται... ὡσπερ γάρ τά ῥήματα ὅπερ ὁ θεός ἐφθέγγαστο τά αὐτά ἐστίν ἅπερ ὁ ἱερεὺς καί νῦν λέγει οὕτω ἡ προσφορά ἡ αὐτή ἐστι

Ἐστηκε πρό τῆς τραπέζης ὁ ἱερεὺς τὰς χεῖρας ἀνατείνων εἰς τόν οὐρανόν καλῶν τό Πνεῦμα τό Ἅγιον τοῦ παραγενέσθαι καί ἄψασθαι τῶν προκειμένων - ἵνα ἡ χάρις ἐπιπεσοῦσα τῇ θυσίᾳ δι' ἐκείνης τὰς ἀπάντων ἀνάψῃ ψυχάς καί ἀργυρίου λαμπροτέρας ἀποδείξῃ πεπυρωμένου

ποιεῖ σταυρόν ἐπί τὰ προκείμενα

Τό κοινόν τῆς οἰκουμένης κεῖται καθάρισον· διά τοῦτο θαρροῦντες ὑπέρ τῆς οἰκουμένης δεόμεθα τότε - ὑπέρ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀπό περάτων ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης - πρόσσιμι (ὁ ἱερεὺς) τῷ θεῷ δεόμενος τοὺς ἀπανταχοῦ πολέμους σβεσθῆναι, λυθῆναι

τάς ταραχάς· εἰρήνην, εὐετηρίαν, πάντων τῶν ἐκά-
 στῶ κακῶν ἐπικειμένων καί ἰδίᾳ καί δημοσίᾳ ταχεῖ-
 αν αἰτῶν ἀπαλλαγὴν. Μνήμην ποιούμεθα τῶν ἀπελθόν-
 των ἐπὶ τῶν θείων μυστηρίων καί ὑπὲρ αὐτῶν πρόσσι-
 μεν δεόμενοι τοῦ ἁμνοῦ τοῦ κειμένου τοῦ λαβόντος
 τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου

.....

εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων

Λ. ὁ λαός

Ἄμην

Γ. Λ. Ὁ ἱερεὺς καὶ ὁ λαός

Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς κτλ.

Δ. Ὁ διάκονος παρεστῶς τῷ θυσιαστηρίῳ

βοᾷ

Ὁ ἱερεὺς κλᾷ τὸν ἄρτον

Δεηθῶμεν πάντες κοινῇ

.....

Ἐπιτελοῦνται
 ὑπὲρ πάντων τῶν ἐν Χριστῷ
 κεκοιμημένων καὶ τῶν τὰς
 μνηίας ὑπὲρ αὐτῶν ἐπιτε-
 λούντων

.....

Ἄνέλκεται τὰ ἀμφίθυρα καὶ ἐκφέρεται ἡ θυσία

Ὁ ἱερεὺς

Τὰ Ἅγια τοῖς Ἁγίοις

.....

Ψ. Οἱ ψάλται ψαλμὸν ρμδ'

Ἐψώσω σε ὁ θεός μου

ὁ βασιλεύς μου

Οἱ πιστοὶ προσέρχονται

καὶ οἱ διακονούμενοι δια-

νέμουσι τὰ δῶρα

Ἐπιτελοῦνται
 ἐπιτελοῦνται
 ἐπιτελοῦνται
 ἐπιτελοῦνται
 ἐπιτελοῦνται

ὑποβάλλει ὁ λαός καθ' ἕκαστον στίχον
Οἱ ὀφθαλμοί πάντες εἰς σέ ἐλπίζουσι
καί σύ δίδως τήν τροφήν αὐτῶν ἐν
εὐκαιρίᾳ

.....

Ἡ ἐσχάτη εὐχαριστία

Δ. Ὁ διάκονος
Πορεύεσθε ἐν εἰρήνῃ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ θεία λειτουργία ἡ φερομένη ὑπὸ τὸ ὄνομα «τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου, μαθητοῦ τοῦ ἁγίου Πέτρου» εἶναι ἡ κυρία ἀρχαία λειτουργία τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Ἀνήκουσα ὡς ἐκ τούτου εἰς τὸν ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ διαμορφωθέντα καὶ τηρούμενον αἰγυπτιακὸν ἢ ἀλεξανδρινὸν λειτουργικὸν τύπον, εὕρισκετο ἐν λειτουργικῇ χρήσει ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Αἰγύπτου, ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ἐλληνικῷ κειμένῳ ἢ ἐν μεταφράσει, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ταύτην ἐτέλεσαν ἢ εἰς αὐτὴν ἀναφέρονται αἱ εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν παραπομπαὶ καὶ ὑπαινιγμοὶ τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῆς ἐκκλησίας τῆς Αἰγύπτου, ὡς τοῦ Μ. Ἀθανασίου, Διδύμου, Μακαρίου, Ἰσιδώρου, Θεοφίλου, Κυρίλλου, Τιμοθέου κλπ. Ἐκ τῆς Αἰγύπτου ἡ χρῆσις αὐτῆς, διεδόθη καὶ εἰς τὰ μέρη τοῦ Σινᾶ, εἰς τὴν Αἰθιοπίαν καὶ εἰς τὰς ἐλληνικὰς κοινότητας τῆς Νοτίου Ἰταλίας κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Σταυροφοριῶν. Παραλλήλως πρὸς αὐτὴν ἐχρησιμοποιοῦντο, ἐκτὸς ἄλλων τῶν ἐτέρων δύο ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διαμορφωθείσων λειτουργιῶν τοῦ ἁγίου Βασιλείου καὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, καὶ ἡ ἱεροσολυμιτικὴ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου καὶ δὴ αἱ δύο βυζαντιναὶ λειτουργίαι τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσόστομου, αἱ ὁποῖαι σημαντικῶς ἐπέδρασαν ἐπ' αὐτῆς καὶ τελικῶς τὴν ἐξετόπισαν.

Αἱ τελευταῖαι μαρτυρίαι περὶ τῆς ἐν τῇ θείᾳ λατρειᾷ χρήσεως τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Μάρκου ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Αἰγύπτου παρέχονται ὑπὸ ἐλληνικῶν καὶ κοπτικῶν πηγῶν τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος. Ὁ Θεόδωρος Βαλααμιῶν ἐρωτηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρείας Μάρκου «Αἱ περὶ τὰ μέρη τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῶν Ἱεροσολύμων ἀναγιγνωσκόμεναι λειτουργίαι καὶ λεγόμεναι συγγραφήναι παρὰ τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἰακώβου τοῦ ἀδελφο-

ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΜΑΡΚΟΥ

θεοῦ καὶ Μάρκου, δεκταί εἰσι τῇ ἁγίᾳ καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἢ οὐ;» ἀποκρίνεται, ὅτι αἱ Λειτουργίαι αὐταί εἶναι ψευδεπίγραφοι, ὡς μὴ περιλαμβανόμεναι εἰς τὰ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ γνήσια ἀποστολικά ἔργα, μὴ μαρτυρούμεναι ὑπὸ τῶν πατέρων καὶ τῶν κανόνων καὶ μὴ «ἐπιγινωσκόμεναι» ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἐπιλέγει: «διὰ τοι τοῦτο καὶ ὀφείλουσι πᾶσαι αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Θεοῦ ἀκολουθεῖν τῷ ἔθει τῆς νέας Ρώμης, ἥτοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἱερουργεῖν κατὰ τὰς παραδόσεις τῶν μεγάλων διδασκάλων καὶ φαστήρων τῆς εὐσεβείας, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ ἁγίου Βασιλείου. Φησί γάρ τὸ μα' κεφάλαιον τοῦ α' τίτλου τοῦ β' βιβλίου τῶν Βασιλικῶν: Περὶ ὧν ἔγγραφος οὐ κείται νόμος, παραφυλάττειν δεῖ τὸ ἔθος, ᾧ ἡ Ρώμη κέχρηται» (Migne PG 138, 953). Κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐκφράζεται ὁ Βαλασαμῶν καὶ εἰς τὸ σχόλιον εἰς τὸν Ἀβ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου. Ἐκεῖ μαρτυρεῖ ὅτι «οἱ κατ' Ἀλεξανδρείαν ἐπίσκοποι καὶ ἱερεῖς τὰς ἱεροτελεστίας ποιοῦσι μετ' εὐχῶν, ὡς φασι, παραδοθεισῶν ὑπὸ τοῦ ἁγίου Μάρκου» ἢ ὅτι «οἱ ἀλεξανδρεῖς λέγουσιν εἶναι καὶ τοῦ ἁγίου Μάρκου (Λειτουργίαν), ἣ χρῶνται ὡς τὰ πολλὰ, ἀλλ' ἐκεῖνος, βάσει τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων κατ' αὐτὸν ἰσχυρῶν λόγων, ὅτε ὁ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἠθέλησε νὰ λειτουργήσῃ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως «μετὰ τῆς παραδοθείσης... ἱεροτελεστίας παρὰ τοῦ ἁγίου Μάρκου» ἠμποδίσεν αὐτὸν ἐνώπιον τῆς συνόδου καὶ τοῦ αυτοκράτορος καὶ ὁ πατριάρχης ὑπεχώρησε «καὶ ὑπέσχετο λειτουργεῖν, καθὼς καὶ ἡμεῖς» (Migne PG 137, 621). Ἀκριβῶς ἡ στάσις αὕτη τοῦ Βαλασαμῶνος, χαρακτηριστικῆ τῶν συγκεντρωτικῶν λειτουργικῶν τάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐκράτουσαν κατὰ τὸν μεσαίωνα οὐ μόνον ἐν τῇ Δύσει ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἐξηγεῖ καὶ τὸν λόγον διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἀρχαία ἀλεξανδρινῆ λειτουργία ἀντικατεστάθη παρὰ τοῖς ὀρθόδοξοις τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν λειτουργικῶν, ὅτε τὸ πατριαρχεῖον τοῦτο ἀπώλεσε τὴν παλαιὰν αἰγλίην καὶ δύνανται καὶ ἐπεσκιάσθη ὑπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Αἱ ἀρχαὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Μάρκου ἀνάγονται εἰς τὴν πολιὰν ἀρχαιότητα. Ἡ εἰς τὸν εὐαγγελιστὴν Μάρκον, τὸν κατὰ τὴν παράδοσιν ἱδρυτὴν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ πρῶτον ἐπίσκοπον αὐτῆς, ἀπόδοσις τῆς λειτουργίας ταύτης, οὐδὲν ἄλλο δηλοῖ εἰ μὴ ὅτι ἐθεωρεῖτο τὸ σον ἀρχαία ὄσον καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Αἰγύπτου καὶ ὅτι τὸ κῆρος αὐτῆς ἦτο ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀποστολικὸν ὄνομα, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἐφέρετο. Ἰχνη τῆς παλαιότητας αὐτῆς, διακρίνονται καὶ ἐν τῷ σημερινῷ κειμένῳ, ὡς δέησις τινὲς προυποθέτουσαι περίοδον διωγμῶν («τὰς ἐπισυναγωγὰς ἡμῶν... δὸς... ἀκωλύτως καὶ ἀνεμποδίστως γενέσθαι»), ὑπαινιγμοὶ εἰς τὰς ἐπιβουλὰς καὶ τὰς ἐχθρικός ἐκδηλώσεις τῶν δυνατῶν εἰσέτι καὶ υπερηφάνων εἰδωλολατρῶν («τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐκκλησίας σου, Κύριε, ὡς πάντοτε καὶ νῦν ταπεινώσον, γύμνωσον αὐτῶν τὴν υπερηφάνιαν, δεῖξον αὐτοῖς ἐν τάχει τὴν ἀσθένειαν αὐτῶν, τὰς ἐπιβουλὰς αὐτῶν καὶ τὰς μαγανίας καὶ τὰς πανουργίας, θς ποιούσι καθ' ἡμῶν ἀπράκτους ποιήσον»), ὡς καὶ εἰς τὴν οὐχὶ εὐμενῆ στάσιν τῶν βασιλέων ἐναντι τῶν χριστιανῶν («δὸς... εἰρηνικὰ φρονεῖν πρὸς ἡμᾶς καὶ πρὸς τὸ ὄνομά σου»). Ἐνδεικτικὸν φαινομένου τῆς παλαιότητας αὐτῆς θεωρεῖται καὶ ἡ χρησις τῆς διαφόρου γραφῆς ἐν Ἰωάν. κβ' 23 «ἐμφυσήσας εἰς τὰ πρόσωπα αὐτῶν», τῆς μὴ ἀπαντήσης εἰς τὰ μετὰ τὸν Δ' αἰῶνα χειρόγραφα. Χαρακτηριστικὸν τῆς λειτουργίας ταύτης εἶναι καὶ τὸ ἔντονον τοπικὸν αὐτῆς χρώμα, τὸ ἐκδηλούμενον εἰς αἰτήσεις ὑπὲρ τῆς πόλεως καὶ τοῦ πάπα τῆς Ἀλεξανδρείας, ὑπὲρ τῆς ἀναβάσεως τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου, ὑπὲρ τῶν ἰδιαιτέρων γεωργικῶν συνθηκῶν τῆς Αἰγύπτου κλπ., ὡς καὶ ἡ ἐπανειλημμένως γινομένη ἐπίκλησις τῶν πρεσβειῶν τοῦ πολιοῦχοῦ τῆς Ἀλεξανδρείας εὐαγγελιστοῦ Μάρκου.

~~Ἡ σημερινὴ μορφή τῆς λειτουργίας~~ τοῦ ἁγίου Μάρκου εὐμενῆ εἶναι ἐνόητον ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἡ ἀρχική. Ἡ μορφή ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας ἐν τῇ θεῖᾳ λατρείᾳ χρησις αὐτῆς ἐπέφεραν ἀλλοιώσεις καὶ προεκάλεσε προσθήκας καὶ μεταθεσεις στοιχείων, τῶσας ὥστε ἡ ἀποκατάστασις αὐτῆς εἰς τὴν

Ἐ. Χρυσὸς το
10, 22, 7

5. Τολιὰ
Χρῶμα

ἀρχική της μορφήν δὲν εἶναι ἀπολύτως δυνατή. Τὴν δυσ-
χέρειαν ἐπιτείνει ἡ ἑλλειψὶς παλαιῶν χειρογράφων· οὐδὲν
ἐκ τῶν διασφζόντων τὸ πλήρες κείμενον αὐτῆς εἶναι πα-
λαιότερον τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Ὁφείλονται δὲ αἱ ἄλλοιότητες
αὗται τὸ μὲν εἰς τὴν ἀναπόδραστον φυσιολογικὴν ἐξέλιξιν
τῶν ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει χρησιμοποιούμενων λειτουρ-
γικῶν κειμένων καὶ τελετῶν, πρὸ δὲ εἰς τὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς
ἀλεξανδρινῆς ἐκκλησίας τῆς ἀντιοχειαγῆς καὶ διῆ τῆς βυ-
ζαντινῆς λειτουργικῆς πράξεως, λόγῳ τῶν στενῶν μεταξὺ
τῶν ἐκκλησιῶν τούτων σχέσεων. Ἰδίᾳ εἰς μεταγενεστέρους
χρόνους ἢ εἰσβολῇ τῶν βυζαντινῶν στοιχείων εἶναι σημαντι-
κῇ λόγῳ τῆς ξασθενήσεως τοῦ πατριαρχείου τῆς Ἀλεξαν-
δρείας ὡς καὶ τῆς αὐξούσης ἐξαρτήσεως τῶν ὀρθοδόξων τῆς
Αἰγύπτου ἐκ τοῦ πνευματικοῦ κέντρου τῆς ὀρθοδοξίας, τῆς
Κωνσταντινουπόλεως. Τὴν πορείαν πρὸς βαθμιαῖον ἐκβυ-
ζαντισμὸν τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Μάρκου δυνάμεθα
νὰ διακρίνωμεν καὶ εἰς τὰ σφζόμενα χειρόγραφα.

ΜΕΧΡΙ ΕΔΩ

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΝ

Τὴν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Μάρκου περιέχουν τὰ κά-
τωθι χειρόγραφα:

α) Τὸ εἰλητάριον τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μεσσήνης
ὑπ' ἀριθμ. Gr. 177. Τὸ ἐν αὐτῷ κείμενον τῆς λειτουργίας τοῦ
ἁγίου Μάρκου ἐγράφη περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἐν Σινᾷ
ἢ Νοτίῳ Ἰταλίᾳ, δὲν εἶναι ὅμως πλήρες· ἀρχεται ἀπὸ τοῦ
τέλους τῶν ἱκετευτικῶν δεήσεων καὶ διακόπτεται μετὰ τὴν
κοινωνίαν τοῦ λειτουργοῦ (τοῦτο σημειοῦμεν διὰ τοῦ Μ).
β) Ὁ κώδιξ Βατικανοῦ Gr. 1970, προερχόμενος ἐκ τῆς
ἐν Rossano τῆς Κάτω Ἰταλίας Μονῆς τῆς S. Maria del
Patire, ὅπου πιθανὸν καὶ ἐγράφη κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Τὸ
χειρόγραφον εἶναι πλήρες. Ἐξ αὐτοῦ δημοσιεύθη τὸ πρῶ-
τον ἡ λειτουργία αὕτη τοῦ ὑπὸ J. de S. Andrea (Παρίσιος
1589) καὶ ἐπανεξδόθη ὑπὸ τοῦ E. Renaudot (Liturgiarum
Orientalium Collectio, τ. I, Francofurti 1847, σελ. 120-
148) καὶ ὑπ' ἄλλων (=P).

γ) Τὸ εἰλητάριον Βατικανοῦ Gr. 2281, γραφὸν εἰς Αἴ-

γυπτον ἢ Σινᾷ τὸ ἔτος 6715 (=1207). Τὸ εἰλητάριον ἐχρη-
σιμοποιεῖτο ἐν τῷ πατριαρχικῷ ναῷ τῆς Ἀλεξανδρείας ἢ
ἀνεγράφη ἐξ ἑτέρου προερχομένου ἐκεῖθεν (=B). Τὰ τρία
ταῦτα χειρόγραφα ἐξεδόθησαν εἰς παραλλήλους στήλας
ὑπὸ τοῦ C. A. Swainson (The Greek Liturgies chiefly
from original authorities, Cambridge 1884, σελ. 2-73).

δ) Τὸ εἰλητάριον τοῦ ΙΒ'-ΙΓ' αἰῶνος τῆς Μονῆς Σινᾶ,
ἐλλιπὲς (=Σ).

ε' καὶ ζ') Τὰ δύο χειρόγραφα τοῦ Πατριαρχείου Ἀλε-
ξανδρείας, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον (ὑπ' ἀριθμ. 173/36)
ἀποτελεῖ ἀντίγραφον τοῦ ὑπὸ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ ἐν ἔτει
1585/6 γραφέντος κώδικος. Ἐδημοσιεύθη δις, ὑπὸ τοῦ N.
Kephala (ἐν Ἀθήναις 1955) καὶ ὑπὸ τοῦ Θ. Μοσχονᾶ (Ἀλε-
ξάνδρεια 1960) (=A).

ζ') Ὑπὸ τοῦ Ἀ. Σταυρινοῦ (Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγ-
χρονι λειτουργίαι, τ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1921, σελ.
170-178) μνημονεύεται καὶ ἕτερον χειρόγραφον ἐκδοθὲν
ὑπὸ τοῦ S. Mercet (1915). Τοῦτο χρησιμοποιεῖται καὶ οὗτος
μετὰ τῶν χειρογράφων B, P καὶ M κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ γε-
νομένην ἔκδοσιν τῆς λειτουργίας ταύτης (ἐνθ' ἄνωτ., σελ.
187-238) (=Me).

Ὡς πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ κειμένου τὰ ἀνωτέρω χει-
ρόγραφα δύνανται νὰ διακριθῶν εἰς τρεῖς ομάδας: τὸ Me
ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀρχαικωτέραν μορφήν, τὰ B, Σ καὶ A τὴν
νεωτέραν καὶ τὰ M καὶ P ἐνδιάμεσόν τινα τύπον, ἐπὶ τοῦ ὁ-
ποίου στηρίζεται τὸ textus receptus τῆς λειτουργίας ταύ-
της.

Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Μάρκου περιεσώθη καὶ εἰς δύο Μεταφράσεις
ἀρχαίας μεταφράσεις, τὴν κοπτικὴν (βοχαϊρικὴν), φερομέ-
νην συνήθως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Κυρίλλου καὶ τὴν αἰ-
θιοπικὴν. Αὗται πιθανὸν ἐγένοντο πρὸ τῆς δογματικῆς δια-
στάσεως τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀφρικῆς, στηρίζονται ἐπὶ
ἀρχαικωτέρου πρωτοτύπου, δὲν ἔλλειπουν ὁμως καὶ μετα-
γενέστεραι ἐπιδράσεις καὶ διαφοροποιήσεις.

~~Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Μάρκου περιεσώθη καὶ εἰς δύο~~

ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΙΑΚΩΒΟΥ ΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΘΕΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υπό τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου ἀποστόλου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοῦ περιεσώθη μέχρις ἡμῶν Λειτουργία ἀνήκουσα εἰς τὸν δυτικὸν συριακὸν ἢ ἀντιοχειακὸν λειτουργικὸν τύπον. Ἡ ἀπόδοσις αὐτῆς εἰς τὸν ἅγιον Ἰάκωβον, τὸν πρῶτον ἐπίσκοπον τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, καὶ αἱ ἑσωτερικαὶ ἐνδείξεις μαρτυροῦν ὅτι πρόκειται περὶ λειτουργίας διαμορφωθείσης ἐν τῇ ἁγίᾳ Πόλει καὶ ἐκπροσωπούσης τὴν λειτουργικὴν αὐτῆς παράδοσιν. Ἐκ τῶν Ἱεροσολύμων διεδόθη εἰς τὰ μέρη τῆς Παλαιστίνης, τὴν Συρίαν, τὴν Ἀραβίαν, τὸ Σινᾶ, τὴν Ἀρμενίαν, τὴν Αἴγυπτον, τὴν Αἰθιοπίαν, τὴν Ἑλλάδα, τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ τὰς Σλαβικὰς χώρας. Ἡ μεγάλη διάδοσις αὐτῆς ὀφείλεται τὸ μὲν εἰς τὴν λειτουργικὴν ἀκτινοβολίαν τῆς Μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν, τὸ δὲ εἰς τὸ κύρος τοῦ ἀποστολικοῦ ὀνόματος ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἔφερετο. Διὰ τοὺς λόγους ἀκριβῶς τούτους ἡ λειτουργία αὕτη ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν κατὰ τόπους λειτουργικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐδέχθη ἐξ αὐτῶν ἐπιδράσεις, ἰδίᾳ ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ὑπὸ τοῦ ὁποῖου τελικῶς καὶ ὑποκατεστάθη.

Ἐπισημῶς τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, ὡς καὶ πασῶν τῶν λειτουργικῶν, εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ ἐπιπέδωσις, ἀλλ' ἡ παροῦσα αὐτῆς μορφή δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι παλαιότερα τοῦ Δ' αἰῶνος. Στοιχεῖα παλαιότητος δύνανται νὰ θεωρηθῶν αἰτήσεις τινὲς ἀναφερόμεναι εἰς τὰ κατὰ τοὺς διωγμοὺς παθήματα τῶν χριστιανῶν, τὰς ἐξορίας, τὰς φυλακὰς καὶ τὴν εἰς τὰ μεταλλεῖα καταναγκαστικὴν ἔργασίαν. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως ἡ ὅλη δομὴ τῆς λειτουργίας ταύτης, προϋποθέτουσα τὴν μετὰ τοὺς διωγμοὺς λειτουργικὴν ἐξέλιξιν, τὸ ρητορικὸν καὶ ἐπιμελημένον ὕφος τῶν εὐχῶν, ἡ ἐν αὐταῖς δογματικῇ διδασκαλίᾳ, ἡ ἀπηχοῦσα τὴν κατὰ τὰς δύο πρώτας οἰκουμενικὰς Συνόδους δογματικὴν διατύπωσιν,

ή μνεία τής βασιλείδος τών πόλεων, τών εὐσεβῶν βασιλέων, τῶν εἰς τοὺς ἁγίους τόπους ἀφικνουμένων προσκυνητῶν, ἢ ὑπαρξίς τῆς τάξεως τῶν κατηχουμένων, πάντα ταῦτα καθιστοῦν ἀδύνατον τὴν πρὸ τοῦ Δ' αἰῶνος συγγραφὴν αὐτῆς. Εἰς τὴν σημερινὴν τῆς μορφῆν δύνανται εὐχερῶς νὰ διακριθῶν καὶ ἑπὶ μεταγενέστερα στοιχεῖα, ἀφελόμενα εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν λειτουργικὴν ἐξέλιξιν, ὡς εἶναι τὸ πρὸ τῆς εἰσόδου προπαρασκευαστικὸν τμήμα, τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ οἱ ἐκ βυζαντινῆς ἐπιδράσεως προστεθέντες ὕμνοι, ὡς ὁ «Ὁ μονογενὴς Υἱός...» καὶ τὸ τρισάγιον μετὰ τῆς συναπτῆς καὶ τῆς εὐχῆς αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ μεγάλη εἴσοδος καὶ τὰ κατ' αὐτὴν ψαλλόμενα καὶ λεγόμενα.

Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου ἐγράφη πρωτοτύπως ἐλληνιστί, εἰς τὴν γλῶσσαν ἢ ὅποια ἐλαλεῖτο ἐν Ἱεροσολύμοις ἤδη ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος. Ἐνωρίτερα πάντως μετεφράσθη εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν, βραδύτερον δὲ εἰς τὴν γεωργιανήν, σλαβωνικὴν καὶ λατινικὴν. Ἐκ τῆς συριακῆς πάλιν μεταφράσεως προήλθον ἡ κοπτικὴ, αἰθιοπικὴ καὶ ἄρμενικὴ μετάφρασις. Περὶ τῆς συριακῆς μεταφράσεως ἔχομεν ἡδη μαρτυρίας ἐκ τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τῆς Αἰθαρίας (τέλος Δ' αἰῶνος), σφύζονται δὲ παλαιότατα χειρόγραφα αὐτῆς ἀναγόμενα καὶ μέχρι τοῦ Η' αἰῶνος.

Ἐξωτερικὰς μαρτυρίας περὶ αὐτῆς ἔχομεν ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος. Ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων ἀναλυομένη ἐν τῇ 23ῃ Κατηχήσει αὐτοῦ (Μυσταγωγικὴ Ε', *Migne PG 33, 1109-1128*) εἶναι προφανῶς ἡ παροῦσα λειτουργία (*Π. Ρόδοπόβλου*, Ἡ θεία λειτουργία κατὰ τὰς μυσταγωγικὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Ἀθήναι 1968).

Ἐκ μαρτυρίας ἐξ ἄλλου τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου (Contra Pelagianos II 23, *Migne PL 23, 587B*), καθ' ἣν οὗτος παραπεμπεῖ εἰς φράσιν ἀπανεῦσαν μόνον ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Ἰακώβου («ὁ μόνος ἀναμάρτητος»), συνάγεται ὅτι οὗτος κατὰ τὴν ἐν Βηθλεὲμ παραμονὴν του (386-420) εὗρεν ἐν χρήσει τὴν λειτουργίαν ταύτην. Ρητῶς μνημονεύουσαν αὐτὴν ὁ

ψευδο-Πρόκλος (Λόγος περὶ παραδόσεως τῆς θείας λειτουργίας, *Migne PG 65, 849B, 852C*), ἢ Πενθέκτη Οἰκουμένηκῃ Σύνοδος (κανὼν λβ'), ὁ Ἰακώβος Ἐδέσσης (Πρὸς τὸν Ἱερέα Θωμᾶν, CSCO, Syri, II, 43, σελ. 35-40), ὁ ἄρμενιος καθολικός Ἰσαάκ (Λόγος στηλιτευτικός κατὰ ἄρμενίων, I, 6, 3, *Migne PG 132, 1176A*), ὁ Νικόλαος Μεθώνης (Πρὸς τοὺς διατάζοντας καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱερουργούμενος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἔστι σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, *Migne PG 135, 513C*), ὁ Ἀριστινὸς (Σχόλιον εἰς τὸν λβ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου, *Migne PG 137, 624D-625A*), Μάρκος ὁ Εὐγενικός ("Ὅτι οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ῥημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα δώρα, *Migne PG 160, 1081B*) καὶ ὁ ἄρμενιος συντάκτης, τῆς πραγματείας «Πρὸς τοὺς κατηγοροῦντας τὸ ἅγιον τῆς μυσταγωγίας ποτήριον κινώμενον ὕδατι» (*Le Muséeon*, τ. 73 (1960), σελ. 298). Πάντες οὗτοι ἐγνώριζον τὴν λειτουργίαν τοῦ ἁγίου Ἰακώβου, ἀπεδέχοντο τὴν γνησιότητα αὐτῆς καὶ ἤντλουν ἐξ αὐτῆς, ὡς ἐξ αὐθεντικοῦ κειμένου, ἐπιχειρήματα πρὸς στήριξιν τῶν θεολογικῶν αὐτῶν θέσεων. Ἀντιθέτως τὴν γνησιότητα αὐτῆς ἠρνήθησαν κατὰ τὸ τέλος τοῦ (IB) αἰῶνος ὁ καθολικός τῶν Ἀρμενίων Νεραῆς ὁ Χαρίεις καὶ ὁ Βαλσαμῶν. Κατὰ τὸ πρῶτον ἀντεπεξήλαθε Λυσίας ὁ Θεωριανός, ἐπικαλούμενος ὑπὲρ τῆς αὐθεντικότητος αὐτῆς τὴν μαρτυρίαν τῆς Πενθέκτης Συνόδου (Διάλεξις δευτέρα μετὰ Νουσέρσου καθολικοῦ τῶν Ἀρμενίων, *Migne PG 133, 256-257*). Ὁ Βαλσαμῶν ἐξ ἄλλου μαρτυρεῖ ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἁγίας λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου «παρὰ τοῖς Ἱεροσολμίταις καὶ τοῖς Παλαιστιναίοις ἐνεργεῖται ἐν ταῖς μεγάλας ἑορταῖς» ἢ ὅτι «οἱ κατὰ Παλαιστίνην ἱερατεῦντες λειτουργοῦσι μετὰ τῆς παραδοθείσης μυσταγωγίας, ὡς λέγουσι, παρὰ τοῦ αὐτοῦ ἀδελφοθέου» (*Ἐρμηνεῖα εἰς τὸν λβ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ, Migne PG 137, 621*). Περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῆς ἐκφράζει ἑμμέσως μὲν ἐνταῦθα ἀμφιβολίας (πρβλ. «ὡς λέγουσι», «φαίνεται... παραδοθῆναι»), ἑμμέσως δὲ εἰς τὴν Ἀπόκρισιν εἰς ἐρώτησιν τοῦ Ἀλεξαν-

δρείας Μάρκου («Αί περί τὰ μέρη τῆς Ἀλεξανδρείας και τῶν Ἱεροσολύμων ἀναγινωσκόμεναι λειτουργίαι και λεγόμεναι συγγραφῆναι παρά τῶν ἁγίων ἀποστόλων Ἰακώβου του ἀδελφοθέου και Μάρκου, δεκταί εἰσι τῆ ἁγία καθολικῆ Ἐκκλησίᾳ ἡ οὖ»), ὡς μὴ μνημονευομένην μεταξὺ τῶν ἀποστολικῶν συγγραμμάτων τῶν ἀπαριθμωμένων εἰς τὸν πέ' (85) Διὰ τὸν λόγον τούτον και διὰ τὸ ὅτι ἡ πρῆξις τῆς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως «οὐδ' ὄλως ἐπιγινώσκει» αὐτὴν (πρβλ. και «οὐδὲ εὐρίσκειται, οὐδὲ γινώσκειται ὡς ἀπρακτῆσασαν»), ἀποφαίνεται «μὴ εἶναι δεκτὴν αὐτὴν» (*Migne PG* 138. 953). Ἀπὸ τοῦ IB' αἰῶνος ἡ λειτουργία του ἁγίου Ἰακώβου βαθμῆδόν ἐγκατελείφθη και εἰς αὐτὰ τὰ Ἱεροσόλυμα, ἀντικαταστάθησα διὰ τῶν βυζαντινῶν λειτουργιῶν. Οἱ μωνοφυσίται, ἀντιθέτως, τῆς Συρίας οὐδέποτε ἐγκατέλειψαν αὐτὴν.

Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Μεταρρυθμίσεως ἐστράφη πρὸς αὐτὴν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν θεολόγων δι' ἀπολογητικὸς λόγους και ὑπεστηρίχθη ἡ ἀποστολικὴ προέλευσις αὐτῆς. Τούτους ἠκολούθησε και ὁ X. Παπαδόπουλος, τὰς θέσεις ὁμοῦ αὐτοῦ ἀνῆρσαν οἱ Γ. Βασιλάκης και Ἀ. Σταυρινός. Περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ λειτουργία του ἁγίου Ἰακώβου ἐπανῆλθεν εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν ἐν τῆ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἱεροσολύμων και ἀλλαχού, τελουμένη τικτικῶς ἀπαξ ἡ δις τοῦ ἔτους, κατὰ τὴν μνήμην του ἁγίου Ἰακώβου (23 Ὀκτωβρίου) και κατὰ τὴν Κυριακὴν μετὰ τὴν Χριστοῦ Γέννησιν, κατὰ τὴν ὁποίαν μετὰ τῆς του Δαβὶδ και Ἰωσήφ του Μνήστορος ἄγεται και πάλιν ἡ μνήμη αὐτοῦ. Ἐν Ζακύνθῳ ἐτελεῖται ἀπὸ ἀμνημονευτῶν χρόνων» ἀπαξ τοῦ ἔτους, τὴν 23ην Ὀκτωβρίου (*Δ. Λάτα*, Ἡ θεία λειτουργία του ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου Ἰακώβου του ἀδελφοθέου και πρώτου ἐπισκόπου τῶν Ἱεροσολύμων, ἐκδοθεῖσα μετὰ διατάξεως και σημειώσεων, ἐν Ζακύνθῳ 1886, σελ. 6).

Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῆς λειτουργίας του ἁγίου Ἰα-

κόβου περιεσώθη εἰς ἱκανὸν ἀριθμὸν χειρογράφων. Ἐκ τούτων τὰ πλεῖστα εἶναι μεταγενέστερα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, διὸ και στεροῦνται ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου. Ὑπὸ τοῦ B. -Ch. Mercier, ἐγένετο κριτικὴ ἔκδοσις τῆς λειτουργίας, δημοσιευθεῖσα ἐν ἔτει 1946 ἐν τῷ 26ῳ τόμῳ τῆς *Patrologia Orientalis*, σελ. 115-256, ὑπὸ τὸν τίτλον «La Liturgie de Saint Jacques, Édition critique du texte grec avec traduction latine». Τὰ χειρόγραφα εἰς τὰ ὁποῖα ἐπεσημάνθη ὑπὸ τοῦ B. Mercier ἡ λειτουργία τοῦ Ἰακώβου ἀνέρχονται εἰς 29, ἐκ τῶν ὁποίων κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐκδόσεως εἶχον ἀπολεσθῆ τρία. Ἐκ τῶν ὑπολοίπων 26 ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τὴν ἔκδοσιν ἑνδεκα, τὰ ὁποῖα κατατάσσονται, κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ F. E. Brightman προτεινομένην διαίρεσιν (*Liturgies Eastern and Western*, τ. I, Eastern Liturgies, Oxford 1896, σελ. LII), εἰς τρεῖς ομάδας, ὡς ἀκολούθως:

Ἡ ἁγία λειτουργία

Αὕτη περιλαμβάνει χειρόγραφα ἐκπροσωποῦντα τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῶν Ἱεροσολύμων και τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῶν ἐπαρχίας. Ταῦτα εἶναι τὰ παλαιότερα και τὰ ὀλιγότερα ἐκ τῆς βυζαντινῆς πράξεως ἐπιρρασθέντα. Εἶναι δὲ τὰ ἀκόλουθα:

α) Τὸ εἰλητάριον τῆς Βιβλιοθήκης του Βατικανού ὑπ' ἀριθμ. 2282 τοῦ Θ' αἰῶνος. Εἰς τούτο περιέχονται μόνον αἱ ἱερατικαὶ εὐχαί. Ἦτο ἐν λειτουργικῇ χρήσει εἰς τὴν Δαμασκὸν και στηρίζεται ἐπὶ πρωτοτύπου γραφέντος πρὸ τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (787), τὴν ὁποίαν και δὲν μνημονεῖ εἰς τὰ διπτῦχα. Εἶναι τὸ πλησιέστερον πρὸς τὴν ἁγικὴν μορφήν τῆς λειτουργίας και πρὸς τὴν συριακὴν μεταφρασιν αὐτῆς. Ὡς ἐκ τούτου ἀποτελεῖ τὸν ἀξιολοσιώτερον μάρτυρα τοῦ κειμένου αὐτῆς. (Τὸ χειρόγραφον τούτο σημειοῦμεν διὰ τοῦ Α).

β) Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 177 εἰλητάριον του Πανεπιστημίου τῆς Μεσσηνίας του τέλους τοῦ Γ' αἰῶνος, προερχόμενον ἐκ Σινᾶ (=B). Ἀκριβὲς ἀντίγραφον αὐτοῦ εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθμ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ παρούσα παράλληλος ἔκδοσις τῶν δύο ἐν χρήσει λειτουργιῶν τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, ὑπηγορευθῆ ὑπὸ τῆς ἀρετῆς ἀνάγκης, ἡ ὁποία προεκάλεσε καὶ τὴν ἔκδοσιν τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων. Ἐνθ' ὀλίγα αἱ λειτουργία αὐταὶ περιέχονται εἰς τὰ εὐρέως σήμερον κυκλοφοροῦντα εἰς ποικίλας ἔκδοσεις Ἱερατικὰ καὶ Ἐυχολογία, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς εὐχρηστα ἐγκόλπια, οὐδὲν τούτων ἀπεδείχθη ἐν τῇ διδακτικῇ πράξει κατάλληλον νὰ παράσχη σαφῆ εἰκόνα τῶν λειτουργιῶν τούτων. Τὸ πλῆθος τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν Ἱερατικῶν, ὡς καὶ τῶν μεταγενεστέρως παρεμβληθέντων διαλόγων καὶ τροπαρίων καὶ ἡ ἔλλειψις διαιρέσεων καὶ διακρίσεως τῶν ἐπι μέρους λειτουργικῶν ἐνοτήτων, συσκοτίζουν τὴν ἀρχικὴν εἰκόνα καὶ τὴν δομὴν τῶν λειτουργιῶν. Ἐξ ἄλλου ἢ ἐν τοῖς Ἐυχολογίοις παράλειψις τῶν ἀποκρίσεων τοῦ λαοῦ δὲν ἐπιτρέπει εἰς τοὺς σπουδάζοντας τὴν θείαν λειτουργίαν νὰ σχηματίσουν ὀλοκληρωμένην τὴν εἰκόνα τῆς τελειοποιήσεως τοῦ μυστηρίου. Τέλος ἢ μὴ ἐκ παραλλήλου ἔκδοσις τῶν δύο τούτων λειτουργικῶν κειμένων δὲν διευκολύνει τὴν συγκριτικὴν τὸν ἐξέτασιν πρὸς διαπίστωσιν τῶν ὁμοιοτήτων καὶ τῶν διαφορῶν αὐτῶν.

Διὰ τὴν θεραπείαν, κατὰ τὸ δυνατόν, ὄλων τῶν ἀναγκῶν τούτων ἐκδίδονται ἐνταῦθα αἱ δύο λειτουργίαι εἰς δίστηλον παράλληλον κείμενον μετὰ τῶν ἀναγκαίων διαιρέσεων καὶ διευθετήσεων καὶ μετ' ἔλαχίστων τυπικῶν διατάξεων ἐρασιθεσιῶν κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν γνωστῶν διὰ τὴν ἐν προκειμένῳ λιτότητα αὐτῶν ἀρχαίων κωδίκων. Ἡ «Διάταξις τῆς θείας λειτουργίας» μετ' ὄλων τῶν τυπικῶν διατάξεων θὰ περιληφθῆ εἰς ἕτερον τεῦχος τῶν «Κειμένων Λειτουργικῆς» μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως. Ἐπίσης εἰς ἕτερα τεύχη

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑΙ Θ. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ

ΚΑΙ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

διακόνου ή τοῦ ἱερέως λεγόμενα· ἡ εὐχή τοῦ ἱερέως συνεχίζεται μετ' αὐτῶς καὶ οὐχὶ κατ' αὐτάς, μὲ τὸν σκοπὸν τῆς καλύψεως τῆς μυστικῶς ἀναγινωσκομένης εὐχῆς, κατὰ τὴν μεταγενεστέρως κρατήσαναν πράξιν. Ἀντιθέτως τὰ κατὰ τὴν ψαλμωδίαν τοῦ χειρουργικοῦ καὶ τοῦ κοινωτικοῦ καὶ ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ ἀνέκαθεν μυστικῶς λεγόμενα ἐκτυπῶνται μετὰ μεγαλύτερου περιθωρίου.

Εἰς τὰ εἰρηνικὰ καὶ εἰς τὴν ἔκτενῆ ἢ «ὕπερ τῶν ἐβδων καὶ ὀρθόξων χριστιανῶν» αἰτήσεις τίθεται διὰ στοιχείων τῶν 8, ὡς μὴ περιεχομένη εἰς τοὺς ἀρχαίους κώδικας· αὐτὴ εἰσήχθη κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τουρκοκρατίας εἰς ἀντικατάστασιν τῆς ὑπὲρ τῶν βασιλέων αἰτήσεως, διετηρήθη δὲ καὶ μετὰ ταῦτα, παρὰ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς παλαιᾶς ὑπὲρ τῶν βασιλέων αἰτήσεως (βλ. Ἰ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, ἐρώτ. ὑπ' ἀριθμ. 256)¹.

Ἡ εἰς τὰ εἰρηνικὰ ὁμοίως αἰτήσεις «ὕπερ τοῦ συμπαγενεστέρου καὶ καλῶς περιελθοῦσα εἰς ἀχρησίαν.

Ἡ ὑπὲρ τῶν βασιλέων αἰτήσεις εἰς τὰ εἰρηνικὰ ἐτέθη διὰ στοιχείων τῶν 8, ὡς παραλειπομένη κατὰ τῆς σχετικῆς ἐγκυκλίου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀντιθέτως αἱ φράσεις τῶν εὐχῶν τῆς ἀναφορᾶς καὶ τῆς ὀπισθαμβώοντος ἀμφοτέρων τῶν λειτουργιῶν αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς βασιλεῖς διετηρήθησαν ὡς ἔχουν δι' ἱστορικοὺς λόγους. Ἡ ἀλλαγὴ ᾠμιζόμεν ὅτι εἶναι λογικῶς ἐπιβεβλημένη, δύνανται ὅμως εὐχερῶς νὰ γίνῃ κατὰ τὴν ἀνάγκην τῶν εὐχῶν ἀντικαθισταμένων ἀντιστοιχῶς τῶν λέξεων «βασιλέων, βασιλεῦεν, βασιλείαν» τῆς εὐχῆς τῆς

1. Εἰς τὸ ἐξῆς χρησιμοποιεῖται ἡ σύντησις: Ἱερ. (= Ἱερῶτης). Κατὰ τὸν ἀριθμὸν ἐκάστης, ὁποῖος δηλοῦται ἀμέσως μεθ' ἐκάστην σύντησιν, ἡ σχετικὴ παραπομπὴ ἀναφέρεται εἰς τοὺς τόμους τῶν «Ἀπαντήσεων εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας» Α' (1-100) Θεσσαλονίκη 1973³, Β' (101-200) Θεσσαλονίκη 1975⁴, Γ' (201-300) Θεσσαλονίκη 1976 καὶ Δ' (301-400) ὑπὸ ἐκδοσιν. Ἐκεῖ γίνεται διεξοδικῶς λόγος περὶ ἐκάστου ἐπιμέρους θέματος.

θὰ περιληφθῶν τὰ ὁμοίως ἐνταῦθα παραλειπόμενα ἀντίφωνα, τὰ τυπικὰ καὶ τὰ κοινωνικὰ.

Εἰς τὴν ἀριστερὰν στήλην παρατίθεται τὸ κείμενον τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (B.) καὶ εἰς τὴν δεξιάν, κατὰ σχετικὴν ἀντιστοιχίαν, τὸ κείμενον τῆς θείας λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ Χρυσοστόμου (X.). Αἱ κοιναὶ εἰς ἀφοτέρας τὰς λειτουργίας εὐχαί, ἐκφωνήσεις, τυπικαὶ διατάξεις, διακονικὰ καὶ ψάλλματα τοῦ λαοῦ καταλαμβάνουν ὀλόκληρον τὸ πλάτος ἐκάστης σελίδος. Διὰ τυπογραφικῶν στοιχείων τῶν 12 στιγμῶν ἐκτυπῶνται πάντα τὰ σήμερον ἐν χρήσει, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα περιήλθον μὲν εἰς ἀχρησίαν εἰς τὴν σημερινὴν ἐνοριακὴν πράξιν, ἀλλ' ἢ ἐπαναφορὰ αὐτῶν φρονοῦμεν ὅτι εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὀρθῆς ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τάξεως. Διὰ μικροτέρων στοιχείων, τῶν 10 στιγμῶν, ἐκτυπῶνται τὰ κινητὰ μέρη τῆς θείας λειτουργίας, ὡς τὸ προκειμένον, τὸ ἀλληλουάριον, ὁ Ἀπόστολος, τὸ Εὐαγγέλιον ὡς καὶ φράσεις καὶ λέξεις τινὲς ἐναλλασσόμεναι κατὰ περίστασιν. Δι' ἔτι μικροτέρων στοιχείων, τῶν 8 στιγμῶν, ἐκτυπῶνται τὰ μεταγενεστέρως, ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον, παρεμβληθέντα εἰς τὰς θείας λειτουργίας, τὰ ὁποῖα ἢ περιέπεσαν ἐν τῷ μεταξῷ εἰς ἀχρησίαν ἢ ἐξακολούθουν μὲν νὰ διατηροῦνται ἐν χρήσει, ἀλλ' εἶναι εὐκταῖα ἢ ἀπάλειψις ἢ ἡ μὴ ἀναβίωσις αὐτῶν. Διὰ πάντα τὰ ἀνωτέρω, ὡς καὶ διὰ πᾶσαν ἄλλην ἐν τῇ ἐκδόσει γινομένην διευθέτησιν παρυσιαῖζουσιν διαφορὰν τινα πρὸς τὴν κοινῶς παρ' ἡμῖν κρατούσαν τάξιν, δίδονται αἱ δέουσαι ἐπεξηγήσεις κατωτέρω.

Γενικῶς πᾶσαι αἱ εὐχαί, τὰ διακονικὰ καὶ αἱ ἀντιφωνήσεις τοῦ λαοῦ τίθενται εἰς τὴν ἱστορικῶς καὶ λογικῶς ὀρθὴν θέσιν αὐτῶν· αἱ διακονικαὶ παρακελεύσεις προηγοῦνται, ἐπειτα δὲ ἡ εὐχή, συναπτομένη εἰς τὴν ἐκφώνησιν αὐτῆς, ἐκ τῆς ὁποίας πολλὰκις εἰς τὰ νεώτερα χειρόγραφα καὶ ἔντυπα διὰ διαφόρους λόγους ἀπεμακρύνθη. Αἱ ψαλμωδία, ἐξ ἄλλου, τοῦ λαοῦ τίθενται εἰς τὴν θέσιν αὐτῶν, τὴν ὁποίαν καὶ εἰς τὴν σημερινὴν πράξιν συνήθως διετήρησαν, ἀλλὰ τονίζεται ὁ ἀρχικὸς αὐτῶν χαρακτήρ τῆς ἀντιφωνήσεως εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ

ἀναφορᾶς καὶ «βασίλεις, βασιλευσίν» τῆς ὀπισθιμβάνου διὰ τῶν ἀρχόντων, ἄρχειν, ἀρχήν, ἄρχοντας, ἄρχουσιν». Ἡ εὐχή τοῦ τρισαγίου ὕμνου «Ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος...» τίθεται μεταξύ τῆς εἰσαγωγῆς αὐτῆν διακονικῆς παρακελευσεως «Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν» καὶ πρὸ τῆς ἐκφωνήσεως αὐτῆς «Ὅτι ἅγιος εἶ, ὁ Θεὸς ἡμῶν...», πρὸ δὲ τῆς ψαλμωδίας τοῦ τρισαγίου ὕμνου καὶ οὐχὶ πρωτοστέρως κατ' αὐτῶν, ὡς εἰς τὰ νεώτερα Εὐχολόγια ἀπαντᾶται (Ἐρ. 260).

Τὸ προκεείμενον τοῦ Ἀποστόλου εἶναι τὸ τῆς Πέμπτης ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος (ἀποστολικόν).

Τὰ ἀναγνώσματα περιελήφθησαν εἰς τὴν ἐκδοσιν ἐνδεικτικῶς διὰ τὴν καταστῆσάσθε σαφέστερος ὁ τρόπος τῆς ἐν τῷ λειτουργικῷ πλαισίφ ἐντάξεως αὐτῶν. Ὁ Ἀπόστολος εἶναι ὁ τῆς Πέμπτης τῆς ΚΓ' ἑβδομάδος (Α' Θεσσ. β' 9-14) καὶ Εὐαγγέλιον τὸ τῆς Πέμπτης τῆς Θ' ἑβδομάδος τοῦ Λουκᾶ (κεφ. ις' 1-9).

Τὸ ἀλλήλου ἄριον εἶναι τὸ τῆς Πέμπτης ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος (ἀποστολικόν), ἀποκατεστημένον κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν, διὰ τὴν δοθῆναι τὴν ψαλμωδίαν αὐτοῦ ὁ καιρὸς εἰς μὲν τὸν διάκονον καὶ θυμίαση εἰς δὲ τὸν ἱερέα καὶ ἀπαγγελίῃ μυστικῶς τὴν πρὸ τοῦ Εὐαγγελίου εὐχὴν. Ἡ κατὰ τὸ ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα θυμίαση καὶ ἡ μετάβασις τοῦ διακόνου εἰς τὸν ἄμβωνα διασπᾶ τὴν προσοχὴν τοῦ λαοῦ καὶ δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὀρθὴν πράξιν (Ἐρ. 286).

Εἰς τὴν εὐλογίαν τοῦ ἀναγνώστου καὶ τοῦ εὐαγγελιστοῦ τὸ μὲν ἀρχαιότερον καὶ ὀρθὸν «Εἰρήνη σοι» ἐξετυπώθη διὰ μεγάλων στοιχείων. Τὰ ἐμβόλιμα μεταγενέστερα «τῷ ἀναγινώσκοντι» καὶ «τῷ εὐαγγελιζομένῳ» διὰ στοιχείων τῶν 8, ὡς κακῶς προστιθέμενα (Ἐρ. 287).

Ἡ ἐκτενὴς ἐκτυπῶται, διὰ στοιχείων τῶν 12 στοιχείων, διότι κακῶς παρ' ἡμῶν εἰς τὰς ἐνορίας ἐπεκράτησε καὶ παραλείπεται.

Ὅμοιως διατηροῦνται αἱ ὑπερτῶν κατηχουμένων δεήσεις. Ἡ μορφή αὐτῶν, ὡς προϋποθέτουσα

παρόντας τοὺς μὴ ὑπάρχοντας σήμερον κατηχουμένους, εἶναι ἀσφαλῶς ἀναχρονιστικὴ. Ὡς δέησις ὅμως τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν διδασκομένων τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως καὶ ὑπὲρ τῶν μακρὰν αὐτῆς εἰσέτι ἐδρισκομένων ἀνθρώπων εἶναι λίαν ἀναγκαῖα καὶ ἐποικοδομητικὴ διὰ τοὺς πιστοὺς καὶ μάλιστα διὰ τοὺς φοιτητὰς τῆς Θεολογίας, οἱ ὅποιοι θὰ κληθῶν νὰ ἐπωμισθῶν τὸ ἔργον τοῦ εὐαγγελισμοῦ τοῦ κόσμου. Ἐξ ἄλλου ἡ μετάθεσις καὶ ἡ μυστικῶς ἀνάγνωσις τῶν δεήσεων τούτων μετὰ τῆς ἐκτενοδῆς καὶ τῶν δεήσεων τῶν πιστῶν κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ἀποστολικοῦ ἀναγνώσματος, ἡ συνθηθιζομένη εἰς τὰς ἐνορίας σήμερον, δημιουργεῖ ἀνεπιθύμητους λειτουργικὰς περιπλοκὰς καὶ λογικῶς εἶναι ἔτι ἀτοπωτέρα τοῦ ἀναχρονισμοῦ (Ἐρ. 71).

Ἀπὸ τῆς εὐχῆς ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων διαφοροποιοῦνται αἱ δύο λειτουργίαι.

Εἰς τὴν β' εὐχὴν τῶν πιστῶν τῆς λειτουργίας τοῦ Χριστοῦ ἀποκατεστάθη ἡ ἀρχαία καὶ ὀρθὴ γραφή «λατρεῦστέ σου» ἀντὶ τῆς νεωτέρας καὶ μὴ ὀρθῆς «λατρεῦστέ σου» (Ἐρ. 293).

Εἰς τὸν χειρῶν ὕμνον ἀποκαθίσταται ἡ ὀρθὴ καὶ ὑπὸ πάντων τῶν ἀρχαίων χειρογράφων μαρτυρουμένη γραφή «Ὀὐ βίωσικὴ», ἀντὶ τῆς κακῶς κρατησάσης μεταγενέστερας παραφορᾶς «τὴν βιωτικὴν» (Ἐρ. 199).

Ἡ κατὰ τὴν μεγάλην εἴσοδον ἐκ τῆς ὄρας πύλης μνημόνευσις παραλείπεται, ὡς προσιδιάζουσα εἰς μόνην τὴν ἀρχιερατικὴν λειτουργίαν (Ἐρ. 231, 237, 290).

Εἰς τὴν ἐκφώνησιν «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν...» ἀποκατεστάθη ἡ ὑπὸ πάντων τῶν ἀρχαίων χειρογράφων μαρτυρουμένη καὶ ὑπὸ τῆς συναφείας ἐπιβαλλομένη γραφή «σοὶ προσφέρω» (Ἐρ. 200).

Περὶ τῶν διακονικῶν προτροπῶν κατὰ τὸν καθαιγιασμὸν τῶν τιμίων δώρων καὶ περὶ τῆς τρίτης εὐλογίας αὐτῶν βλ. Ἐρ. 329 καὶ 330.

Αἱ διὰ δευτέραν φορὰν ἐπαναλαμβάνόμεναι πρὸ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς αἰτήσεις τίθενται διὰ

στοιχείων τῶν 8, ὡς εἰσαχθεῖσαι μεταγενεστέρως ἐξ ἐπιδράσεως τῆς λειτουργίας τῶν Προηγισμένων, πρὸς κάλυψιν τῆς πρὸ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν...» μυστικῶς ἀναγινωσκομένης εὐχῆς. Θέμα τῶν διακονικῶν ἐνταῦθα εἶναι ἡ εἰσαγωγή τῶν δεήσεων διὰ τὴν ἀξίαν μετάληψιν, ἣ δὲ παρεμβολὴ τῶν αἰτήσεων εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διασπᾷ τὴν ἐνότητα διακονικῶν καὶ εὐχῆς. Ἡ τομὴ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ γίνεταὶ κατὰ τὸν καὶ ὑπὸ τῆς θείας λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου μαρτυρούμενον ὀρθὸν τρόπον, ἥτοι ἀπὸ τοῦ αἰτήματος «Ὅπως ὁ φιλόανθρωπος...δεηθῶμεν» εἰς τὸ «Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως...» (Ἐρ. 281).

Εἰς τὰς συνοδουσὰς τὴν ἐν τῇ ἁγίῳ ποτηρίῳ ἔνωσιν («Πλὴρωμᾶ...») καὶ τὴν ἔκχυσιν τοῦ ζέοντος («Ζέσις...») φράσεις ἐτέθησαν διὰ μικρότερων στοιχείων αἱ λέξεις «ποτηρίου πίστεως» καὶ «πίστεως πλήρης» ἀντιστοίχως, ὡς μεταγενεστέρως εἰσαχθεῖσαι εἰς αὐτὰς καὶ ἀλλοιοῦσαι τὸ ἀρχικὸν νόημα αὐτῶν.

Τὸ κατὰ τὴν κοινωνίαν τοῦ λαοῦ λεγόμενον «Θεὸς Κυρίου καὶ ἐπέφανεν ἡμῶν» ἀπαντᾷ εἰς πολλὰ χειρόγραφα καὶ διατηρεῖται εἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν τοῦ ἁγίου Ὁρους.

Τὸ «Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς» μεταγενεστέρως, κατ' ἀναλογίαν πρὸς παραλλήλους ἐκφωνήσεις, εἰσαχθὲν ἐκ περιρμηνείας τῆς ὡς ἀκεφάλου θεωρηθείσης φράσεως «Πάντοτε νῦν καὶ αἰ...», ἐκτυποῦται διὰ στοιχείων τῶν 8, ὡς κακῶς παρεμβληθὲν (Ἐρ. 296).

Τὸ «Πληρωθῆτω ὁ στόμα ἡμῶν...» εἰσῆχθη, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πασχαλίου Χρονικοῦ, ἐπὶ Σεργίου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὸ ἔτος 624. Ἐψάλλετο δὲ «μετὰ τὸ μεταλαβεῖν πάντας τῶν ἁγίων μυστηρίων ἐν τῷ μέλει τοὺς κληρικούς ἐπὶ τὸ σκευοφυλάκιον ἀποκαθιστᾶν τὰ τίμια ριπίδια, δισκάρια καὶ ποτήρια καὶ ἄλλα ἱερὰ σκεύη μετὰ τὸ ἐκ τῶν παρατραπεζίων καὶ τὴν διάδοσιν ἀποτεθῆναι πάντα εἰς τὴν ἁγίαν τράπεζαν καὶ ψαλθῆναι τὸν τελευταῖον στίχον τοῦ κοινωνικοῦ» (*J. Migne, P.G. 92, 1001*). Σήμερον δια-

τηρεῖται εἰς τὴν πράξιν τοῦ ἁγίου Ὁρους καὶ τῶν Σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ εὐτακτος μεταφορὰ τῶν ἱερῶν σκευῶν εἰς τὴν πρόθεσιν ἀπαιτεῖ τὴν ἐπαναφορὰν τῆς ψαλμωδίας τοῦ τροπαρίου τούτου καὶ εἰς τὴν παρ' ἡμῶν ἐνοριακὴν πράξιν, διὸ καὶ ἐξετυπώθη διὰ στοιχείων τῶν 12.

Ἡ μετὰ τὸ «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν» ἀπάντησις τοῦ λαοῦ «Ἐν ὀνόματι Κυρίου», περιελήφθη μὲν εἰς τὸ κείμενον ὡς ἀρχαίῳθεν μαρτυρουμένη, ἀλλ' ἐτέθη διὰ μικρότερων στοιχείων, ὡς περιπεσοῦσα εἰς τὴν ἐνοριακὴν πράξιν εἰς ἀχρησίαν.

Ὡς ὀπισθάμβωνος εὐχῆς τῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἐτέθη εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν ἡ ὠραία εὐχὴ «Ὁ θυσίαν αἰνέσεως...», ὡς δημιουργοῦσα ἐπιθυμητὴν τινα ἐναλλαγὴν εἰς τὴν λειτουργίαν ταύτην, καίτοι ἡ σύνδεσις αὐτῆς πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου δὲν ἔχει ἰσχυρὰ ἐρείσματα ἐν τῇ χειρογράφῳ καὶ ἐντύπῳ παραδόσει (Ἐρ. 175).

Τὸ «καὶ ἔλεος αὐτοῦ ἔλθου» εἰς τὴν πρὸ τῆς ἀπολύσεως εὐλόγιαν καὶ τὸ «καὶ ἐλεῆμων Θεός» εἰς τὸ τέλος τῆς ἀπολύσεως εἶναι μεταγενέστερα παρεμβολαί, μὴ ἀπαντῶσαι εἰς τὰ χειρόγραφα (Ἐρ. 224).

Ὁμοίως τὸ «Δόξα σοι, Χριστέ ὁ Θεός...» καὶ τὸ «Δόξα Πατρὶ...» πρὸ τῆς ἀπολύσεως ἐτέθησαν διὰ στοιχείων τῶν 8 στιγμῶν, ὡς μεταγενέστερα. Εἰς τὴν ἐνοριακὴν πράξιν διατηρεῖται μόνον τὸ πρῶτον. Ἀλλ' ἢ πρέπει ἀμφοτέρα νὰ διατηροῦνται ἢ ἀμφοτέρα νὰ παραλείπωνται; ἄλλως δημιουργεῖται σύγχυσις ἀπολύσεως («Χριστὸς ὁ ἀληθινός...») καὶ στίχου («Δόξα σοι, Χριστέ...»). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον μεταξὺ ἀπολύσεως καὶ τοῦ «Δι' εὐχῶν...» καλλίτερον εἶναι νὰ παρεμβάλλεται ὁ πολυχρονισμὸς τοῦ ἱερέως, ὡς γίνεταὶ κατὰ τόπους.

Εἰς τὸ Παράρτημα δημοσιεύονται τέσσαρες εὐχαὶ προσιδιάζουσαι εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου, ἀπαντῶσαι εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 336 Βαρβερινὸν κώδικα, ἥτοι

ή εύχη τῆς εισόδου, τῆς καθέδρας τοῦ θυσιαστηρίου, τοῦ τρισαγίου ὕμνου καὶ ἡ ὀπισθάμβωνος.

Τὰ κείμενα ἐλήφθησαν ἐκ τῶν προσφάτων ἐπισημῶν ἐκδόσεων τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἢτοι ἀπὸ τὸ Ἱερατικὸν (Ἀθῆναι 1951), τὸν Ἀπόστολον (Ἀθῆναι 1967) καὶ τὸ Εὐαγγέλιον (Ἀθῆναι 1968).

A. = Ἀναγνώστης

A. = Διάκονος

I. = Ἱερεὺς

A. = Λαὸς

* = Ἀλλαγὴ στίχου (ἐπὶ ἐμμέτρου κειμένου)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υπό τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Κλήμεντος πάπια Ρώμης φέρεται, ὡς γνωστὸν, ψευδεπίγραφον κανονικο-λειτουργικὸν ἔργον, γραφὸν ἐν Συρίᾳ περὶ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος ὑπὸ ἀγνώστου λογίου συγγραφέως, τιτλοφορούμενον «Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ ρωμαίου ἐπισκόπου τε καὶ πολίτου ἢ Καθολικῆ διδασκαλία» ἢ ἀπλούτερον «Ἀποστολικαὶ Διαταγαί». Εἰς αὐτὰς συγκεντρῶνται παλαιότατον λειτουργικὸν ὕλικόν, ἀφορῶν εἰς τὴν πράξιν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Συρίας καὶ Παλαιστίνης καὶ εἰδικώτερον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας.

Εἰς τὸ Β' Βιβλίον τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» (57) παρέχεται διάγραμμα, σχετικῶς σύντομον, τῆς θείας λειτουργίας. Εἰς τὸ Η' δὲ βιβλίον (5-15) ἐκτίθεται ἀναλυτικῶς αὕτη μετὰ τυπικῶν διατάξεων, τῶν διακονικῶν, τῶν ἱερατικῶν εὐχῶν καὶ τῶν ἀντιφωνήσεων τοῦ λαοῦ. Οὕτω εἰς τὸ κείμενον τοῦτο εὐρίσκομεν μίαν μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος αὐτῆς πρώτην ἀπόπειραν πλήρους καταγραφῆς τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας. Σύγκρισις τῆς λειτουργίας ταύτης πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν Κατηχήσεων τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου εἰς τὰς ὁμιλίας αὐτοῦ παρεχομένης λειτουργικῆς πληροφορίας, καταδεικνύει τὴν προσπίθειαν τοῦ ἀγνώστου συγγραφέως τῆς πρὸς πιστὴν ἀποτύπωσιν τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ἰσχυροῦς λειτουργικῆς πράξεως. Χαρακτηριστικὰ σημεῖα ἐνδεικτικὰ τῆς ἀρχαιότητος αὐτῆς εἶναι ἡ διὰ τῶν ἀναγνωσμάτων ἑναρξίς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς ἀναγνωσκομένων περικοπῶν, αἱ ὑπὲρ τῶν κατηχομένων, ἐνεργουμένων ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, φωτιζομένων καὶ μετανοούντων δεήσεις, ἡ ἐνταξίς τῶν αἰτήσεων («Εἰρηικὴν τὴν ἡμέραν...» κ.λ.π.) εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν, ἥτοι πρὸ τῆς ἀποχωρήσεως τῆς πρώτης τάξεως τῶν κατηχομένων, ἡ παρεμβολὴ τοῦ ἀσπασμοῦ πρὸ τῆς

ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ "ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΓΩΝ"

προσφορὰς τῶν δώρων, ἡ ἀπλουστάτη μορφή τῆς προσκομιδῆς, τῆς μεταγενεστέρως ἐξελιχθείσης εἰς τὴν μεγάλην εἰσοδον, καὶ ἡ μὴ εἰσέτι ἐνωμάτων εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ὡς καὶ τῶν κατὰ τὸν ζ' αἰῶνα εἰσαχθέντων μεταγενεστέρων στοιχείων, ἦτοι τοῦ τρισανίου ὕμνου καὶ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως. Ὁ ἕκτερός ἐξ ἄλλου ἐνχρηστίσιμος πρόλογος τῆς εὐχῆς τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, ἀπὸ τοῦ «Ἄξιον καὶ δίκαιον» μέχρι τῆς ψαλμωδίας τοῦ ἐπινικίου ὕμνου, ὁ ἀσυνήθως ἀναλυτικῶς ἀναφερόμενος εἰς τὰς εδεργείας τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ, παρουσιάζων πιθανῶς ἕμμεσόν τινα ἐξάρτησιν ἐξ ἀντιστοιχῶν εὐχῶν τῆς λατρείας τῆς Ιουδαϊκῆς συναγωγῆς, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐν ἐπὶ πλέον στοιχείον παλαιότητος.

Ἄφ' ἑτέρου ἡ σύγκρισις τῆς λειτουργίας ταύτης πρὸς παλαιότερα λειτουργικὰ κείμενα ἢ σχετικὰς μαρτυρίας, ὡς τῆς «Διδαχῆς τῶν δώδεκα Ἀποστόλων», τῆς «Ἀποστολικῆς Παραδόσεως» τοῦ Ἰππολύτου καὶ τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος Θιμοῦεως, καταδεικνύει τὴν ἐν τῷ μεταξὺ μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» συντελεσθεῖσαν λειτουργικὴν ἐξέλιξιν. Ὁ ἀνώνυμος ἐξ ἄλλου συγγραφεὺς συντάσσων τὸ κείμενον αὐτοῦ εἰς ἐποχὴν λειτουργικῆς ρευστότητος, εἶναι φυσικόν, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς προφορικῆς παραδόσεως καὶ τῆς ζώσης πράξεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπὶ ἄλλων ἴσως προδρομικῶν κειμένων, νὰ διατυπώη τὰς εὐχὰς κατὰ τὸ ἴδιον αὐτοῦ ὕψος καὶ κατὰ τὴν προσωπικὴν φιλολογικὴν καὶ θεολογικὴν δεξιότητα. Τοῦτο καθίσταται σαφές ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τῆς φιλολογικῆς ὁμοιότητος πασῶν τῶν εὐχῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν εἰς τὰς «Ἀποστολικὰς Διαταγὰς», ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκ φράσεων ὡς «τὰ τοῦτοῦδε ἀκόλουθα λεγέτω», «εὐλόγηται τοιάνδε», «ἐπευχέσθω τοιῦδε» καὶ ἄλλων παρομοίων, διὰ τῶν ὁποίων εἰσάγονται ἢ κατακλείονται πολλὰ εὐχαί. Αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ μετὰ νεκτῆμα τῆς παρούσης λειτουργίας ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἄλλας ἀρχαίας ἀναφορὰς· δὲν παραδίδεται δηλαδὴ ὑπ' αὐτῆς κει-

μενον χρησιμοποιοῦν ἐἰς τὴν λειτουργικὴν πράξιν Ἐκκλησιαστικῶν ἀλλὰ ἰδιωτικῶν καὶ ἰδεατῶν μορφῶν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὁμως θὰ ἐτέλει τὴν λειτουργίαν καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς, ἂν ἦτο λειτουργὸς.

Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει, ἡ ἐνταῖξις τῆς λειτουργίας ταύτης ἐντὸς τοῦ ἐνιαίου φιλολογικοῦ ἔργου τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» διεφύλαξεν αὐτὴν ἀπὸ τὰς ἐπερχομένας βαρμηδὸν εἰς τὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ κείμενα ἀλλοιωθεῖς, προσθήκας, νέων στοιχείων, ἀφαιρέσεις, μεταθέσεις ἢ ἄλλας μεταγενεστέρως διευθετήσεις, τὰς ὀφειλομένας εἰς τὴν διαρκῆ λειτουργικὴν ἐξέλιξιν. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται καὶ ἡ ἰδιαιτέρα σπουδαιότης τῆς Κλημენტίου λειτουργίας· αὕτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς σημερινὰς σωζόμενας παλαιὰς λειτουργίας, ἀποτελεῖ τὸν ὑπὸ ὄρισμένας προϋποθέσεις ἀσφαλές τερον μάρτυρα τῆς λειτουργικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας περὶ τὸ τέλος τοῦ Δ' αἰῶνος.

Ὁ συγγραφεὺς τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» ἔχει ἰδιόρρυθμόν τινα ἀρχαϊκὴν θεολογίαν, δυναμένην νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡμαιρεϊανικὴ. Οὕτως, ἐνῶς οἱ εἰς τὴν αὐτὴν συλλογὴν ἀνήκοντες «Κανόνες τῶν ἁγίων Ἀποστόλων» περιλαμβάνουν αὐτὰς μεταξὺ τῶν «σεβασμίων καὶ ἁγίων» βιβλίων τῶν δύο Διαθηκῶν («...καὶ αἱ Διαταγαὶ ὑμῖν τοῖς ἐπισκόποις δι' ἑμοῦ Κλημენტος ἐν ὀκτῶ βιβλίοις προσπεφωνημένοι - ἃς οὐ χρὴ δημοσιεῦν ἐπὶ πάντων διὰ τὰ ἐν αὐταῖς μυστικά...» κανὼν πε'), ἡ ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτῃ Οἰκουμένηκῃ Σύνοδος (692) τὰς ἀποδοκιμάζει ὡς νοθευθείσας ὑπὸ αἰρετικῶν («ἐπειδὴ δ' ἐν τούτοις τοῖς κανόσιν ἐντέταται δέχεσθαι ἡμᾶς τὰς τῶν αὐτῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος Διατάξεις, αἷς τισὶ πάλοι ὑπὸ τῶν ἑτεροδόξων ἐπὶ λύμῃ τῆς Ἐκκλησίας νόθα τινὰ καὶ ξένα τῆς εὐσεβείας παρενετέθησαν, τὸ εὐπρεπὲς κάλλος τῶν θείων δογμάτων ἡμῖν ἄμαυρώσαντα, τὴν τῶν τοιούτων Διατάξεων προσφόρων ἀποβόλην πεποιήμεθα πρὸς τὴν τοῦ χριστιανικωτάτου ποιμνίου οἰκοδομήν καὶ ἀσφάλειαν, οὐδαμῶς ἐγκρίνοντες τὰ τῆς αἰρετικῆς ψευδολογίας κήματα καὶ τῆ γνησίᾳ τῶν ἀποστόλων

και ολοκληρωφ διδαχη παρειρροντες» κανων β'). Και η μιν Πενθέκτη Σύνοδος έξαιρετ τής απαγορεύσεως μόνον τούδ αποστολικούδ κανόνα, άλλοι όμως εκκλησιαστικοί συγγραφείς και πατέρες μετά ιδιαιτέρας ελλαβείας εξαρρζονται και περι τής λειτουργίας τών «Αποστολικών Διαταγών», θεωρούντες μάλιστα αυτήν γνήσιον έργον του Κλήμεντος και δι' αυτόν τών αποστόλων, επικαλούμενοι αυτήν και παραθέτοντες αποσπάσματα αυτής. Ούτως ο Ψ. Πρόκλος θεωρεί τόν Κλήμεντα πρώτον συγγραφέα τής θείας λειτουργίας, γράψαντα αυτήν καθ' ύπαγόρευσιν τών αποστόλων («Πολλοί μιν τινες και άλλοι τών τούδ ιερούδ αποστόλουδ διαδεξαμένων θεοί ποιμένες και διδάσκαλοι τής Έκκλησίας, τήν τής μυστικής λειτουργίας εκθέσιν έγγραφως καταλιπόντες, τή Έκκλησίά παραδεδώκασιν. Έξ δν δέ πρώτοι ούτοι και διαπύστοι τυγχάνουσιν' ο τε μακάριος Κλήμης, ο του κορυφαίου τών αποστόλων μαθητής και διάδοχος, αυτφ τών ιερών αποστόλων ύπαγορευσάντων...» Λόγος περι παραδόσεως τής θείας λειτουργίας, *J. Migne*, PG 65, 849B). Λερότιος ο Βιλάριος εκφράζεται περι αυτής μετά πολλού σεβασμού, χαρακτηρίζων αυτήν ως «άναφοράν τών αποστόλων» («Τολμή και έτερον κακόν - ο Θεόδωρος - τών ειρημένων ου δευτερον. Άναφοράν γάρ σχεδιάζει. έτέραν παρά τήν πατρόθεν ταΐς Έκκλησίαις παραδεδομένην, μήτε τήν τών αποστόλων αιδεσθείς, μήτε τήν του μεγάλου Βασιλείου εν τφ αυτφ Πνεύματι συγγραφείσαν, λόγου τινός κρίνων άξίαν» Κατά Νεστοριανών και Εύτυχιανιστών, λόγος γ', 19, *J. Migne*, PG 86, 1368C). Και Νικόλαος ο Μεθώνης άναφέρειται εις αυτήν ως εις γνήσιον αποστολικόν κείμενον («Και πάντες - οι άπόστολοι - τή πανταχού Έκκλησίά δια τής συγγραφείσης τφ ιερφ Κλήμεντι λειτουργίας παραδεδώκασιν» Προς τούδ διατάζοντας και λέγοντας ότι ο ίερουργούμενος άρτος και οίνος ουκ έστι σώμα και αίμα του Κυρίου ήμών 'Ιησού Χριστού, *J. Migne*, PG 135, 513D). Τέλος ο άγιος Μάρκος Εφέσου ο Εύγενικός επικαλείται, μεταξυ τών άλλων, και τήν μαρτυρίαν τής λειτουργίας ταύτης δια να κατοχυρώ-

ση τήν δογματικήν θέσιν περι του καθαιγιασμού τών τιμών δώρων δια τής επικλήσεως του άγιου Πνεύματος και παραθέτει δλόκληρον το σχετικόν άπόσπασμα τής εϋχής τής άναφορής από του «Μεμνημένοι ουν δν δι' ήμάδ ύπέμεινε» μέχρι του «και το ποτήριον τουτο αίμα του Χριστου σου» («Έν μιν γάρ τή συγγραφήσιν δια Κλήμεντος λειτουργία τών ιερών αποστόλων... Ταυτα μιν οι θεοί άπόστολοι δια τής συγγραφής του μακαρίου Κλήμεντος τή Έκκλησίά παραδεδώκασιν» «Οτι ου μόνον από τής φωνής τών δεσποτικών ρημάτων άγιάζονται τα θεία δώρα, άλλ' εκ τής μετά ταυτα εϋχής και ελογίας του ιερέως δυνάμει του άγιου Πνεύματος, *J. Migne*, PG 160, 1080B - 1081B).

Άσχέτως προς το θέμα τής εκ τών αποστόλων ή του άγιου Κλήμεντος προελεύσεως τής λειτουργίας τών «Αποστολικών Διαταγών», περι τής οποίας δέν δύναται να γίνη σήμερον σοβαρός λόγος, αι ως άνω μαρτυρίαί είναι χαρακτηριστικάι τής γνώμης τήν όποιαν είχαν περι τής ορθοδοξίας του κειμένου τούτου τόνσον ευαίσθητοι εις τα δογματικά θέματα πατέρες, πρᾶγμα το όποιον επιβεβαιούται και εκ τής προσεκτικής εξέτάσεως τής δογματικής αυτου διδασκαλίας, μέχρι εδω

Η περι ης ο λόγος λειτουργία εξεδόθη πολλάκις είτε μετά του κειμένου τών «Αποστολικών Διαταγών» είτε και αυτοτελώς. Έκ τών εκδόσεων του κειμένου τών «Αποστολικών Διαταγών» σημειούμεν τήν του *J. P. Migne*, PG 1, 555-1156, ή οποία στηρίζεται επι τής εκδόσεως του *P. A. de Lagarde*, *Constitutiones Apostolicae*, Leipzig - London 1862 (ή λειτουργία εις τας στ. 1076-1113 και σελ. 239-261 άντιστοιχώς) και τήν του *F. X. Funk*, *Didascalia et Constitutiones Apostolicae*, Paderborn 1905 (ή λειτουργία σελ. 476-520). Κατά τήν έκδοσιν του *F. X. Funk* εκδίδεται το κείμενον τών «Αποστολικών Διαταγών» εις τήν σειράν «Βιβλιοθήκη Έλλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων» τής Άποστολικής Διακονίας τής Έκκλησίας τής Έλλάδος, τ. 2, σελ. 5-180 (ή λειτουργία σελ. 144-159). Έκ

ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
ΤΗΣ
ΑΡΜΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εἰς τὰ πλάισια τῶν ἀσκήσεων εἰς τὸ μάθημα τῆς Λειτουργικῆς οἱ φοιτηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης παρακολοῦθουν ἀπαξ τοῦ ἔτους τὴν τέλει τῆς θείας λειτουργίας κατὰ τὸν ἄρμενικὸν λειτουργικὸν τύπον, εὐγενῶς διοργανουμένην εἰδικῶς δι' αὐτοὺς εἰς τὸν ἄρμενικὸν ναὸν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῆς ἐνταῦθα Ἀρμενικῆς Κοινότητος. Οὕτω δίδεται εἰς αὐτοὺς ἡ εὐκαιρία νὰ γνωρίσουν ἐκ τοῦ πλησίον τὸν ἀρχαιότατον καὶ χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν τελετουργικὴν του λαμπρότητα λειτουργικὸν τοῦτον τύπον εἰς τὴν κυριώτεραν αὐτοῦ ἔκφασιν, τὴν θείαν λειτουργίαν. Τὴν παρακολούθησιν ὁμῶς καὶ κατανόησιν τῆς λειτουργίας καθίστα δυσχερεστάτην ἡ ἄγνοια τῆς ἄρμενικῆς γλώσσης, ἣ δὲ χρήσις πολυγραφημένου διαγράμματος μόλις ἐβόηθει εἰς τὸν ἐν ὄλῳς ἀδραῖς γραμμαῖς προσανατολισμὸν εἰς τὴν πορείαν τῶν τελουμένων. Πρὸς κάλυψιν τῆς ἀνάγκης ταύτης ἐκδίδεται τὸ παρὸν τεύχος τῶν «Κειμένων Λειτουργικῆς», περιέχον τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἄρμενικὴν λειτουργίαν καὶ τὴν μετάφρασιν αὐτῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν.

Εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν μετεφράσθη ἡ ἄρμενικὴ λειτουργία ὑπὸ τοῦ *Δημητρίου Τζολακίδου* (Ἀκολουθία τῆς θείας λειτουργίας κατὰ τὰς διατάξεις τῆς Ἀρμενικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1888). Ἐτέρα ἑλληνικὴ μετάφρασις αὐτῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ σχολάρχου *μητροπολίτου Καισαρείας Ἀμβροσίου Σταυρινοῦ* εἰς τὸν Β' τόμον τοῦ ἔργου αὐτοῦ «Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριώτερον τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν», ἐν Κωνσταντινουπόλει 1922, σελ. 105-176. Αἱ μετάφράσεις αὗται, παλαιαὶ καὶ δυσεῦρετοι σήμερον, ἀπέτελεσαν τὴν ἀφειτηρικὴν βᾶσιν διὰ τὴν ἐκπόνησιν νέας μεταφράσεως, φιλοπονηθείσης ὑπὸ τοῦ πανοσιολογιωτάτου

ἀρχιμανδρίτου (διδασκάλου) Κομιτάς - Παρσέχ 'Οχανιάν, πτυχιούχου τῆς Ἀρμενικῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Βυρην-
του καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσα-
λονίκης, ἐφημερίου ἀπὸ δεκαετίας τῆς ἐνταῦθα Ἀρμενικῆς
'Εκκλησίας καὶ καλοῦ γνώστου τῆς ἀρμενικῆς καὶ τῆς ἐλ-
ληνικῆς γλώσσης. Αὐτῆ, ἀναθεωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὑφηγητοῦ
τῆς ἑδρας τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ φιλολόγου Βασιλείου
Στοιγιάνου καὶ τοῦ γράφοντος, ἐπιζήμιον ὅτι ἀνταποκρί-
νεται ἀκριβέστερον εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ πρωτοτύπου κει-
μένου καὶ ἐξυπηρετεῖ καλλίτερον τῶν μνημονευθεῖσων πα-
λαιότερων μεταφράσεων τὰς διδακτικὰς ἀνάγκας τοῦ μαθη-
ματος τῆς Λειτουργικῆς. Τὸ ἐγχείρημα ἦτο δυσκολώτατον.
Κατ' ἀρχὴν προετιμήθη ἡ χρῆσις ἀρχαῖζουσας γλώσσης,
ἀναλόγου πρὸς τὴν γλῶσσαν τῶν ἑλληνικῶν λειτουργικῶν
κειμένων, εὐχαί ἐκ τῶν ὁποίων αὐτοῦσιν ἡ κατόπιν ἐπε-
ξεργασίας τινὸς ἔχουν περιληφθῆ εἰς τὴν ἀρμενικὴν λει-
τουργίαν. Ψαλμικά ἐξ ἄλλου καὶ ἄλλα ἀγιογραφικὰ κείμενα,
ἐνωματιοῦμενα ἢ ἐμμέσως χρησιμιοποιούμενα ὑπὸ τῶν συν-
τακτῶν τῶν εὐχῶν καὶ τῶν ὕμνων, ἔπρεπε νὰ παραμείνουν
ὡς ἔχουν εἰς τὸ πρωτότυπον κείμενον διὰ νὰ εἶναι προφανῆς
εἰς τοὺς μελετητὰς ἡ προέλευσις αὐτῶν. Διὰ τοὺς λόγους
τούτους, ἐνῶ θὰ ἦτο εὐκταία δι' εὐρυτέραν μάλιστα χρῆσιν
τῆς μεταφράσεως ἡ ἀπόδοσις αὐτῆς εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν,
αὕτη ἐγένετο εἰς τὴν ἀρχαῖκὴν γλῶσσαν τῆς θείας λατρείας.

Εἰς κείμενα προερχόμενα ἐξ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου
ὁ κίνδυνος ἦτο διπλοῦς. Ἡ δηλαδὴ νὰ παρασυρῆ ὁ μετα-
φράζων ἐκ τοῦ γνωστοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ νὰ παραβλέ-
ψῃ τὰς ἰδιορρυθμίας, τὰς τροποποιήσεις ἢ τὰς εἰς ἀρχαιο-
τερον τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ὀφειλομένης πα-
ραλλαγῆς τοῦ ἀρμενικοῦ, ἢ ἀντιθέτως νὰ ἐπιζητῆ ἐξεζητη-
μένους τύπους, ἀναζητῶν διαφορὰς ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει οὐ-
σιαστικὴ συμφωνία εἰς τὰ κείμενα. Προσεπαθήσαμεν νὰ
μείνῃ ἡ μετάφρασις εἰς τὴν μέσσην δρῆν δόδον.

Βιβλικὰ κείμενα, ὡς τὰ ἀναγνώσματα, ἡ Κυριακὴ προσ-
ευχὴ καὶ οἱ ψαλμοί, δὲν μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ ἀρμενικοῦ,

ἀλλὰ παρενεβλήθησαν ἐκ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων. Ἀντι-
θέτως μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ ἀρμενικοῦ μεμονωμένοι στι-
χοὶ ψαλμικοὶ ἢ βιβλικοὶ ἀναφοραὶ εἰς τὰ κείμενα τῶν εὐχῶν
καὶ τῶν ὕμνων.

Τὰ κατὰ τὴν ἔνδυσιν τοῦ λειτουργοῦ, τὴν ἐξομολόγησιν,
τὴν πανηγυρικὴν ἄνοιον εἰς τὸ ἱερὸν βῆμα, αἱ προπαρασκευα-
στικαὶ εὐχαὶ καὶ ἡ ἀκολουθία τῆς προθέσεως δὲν περιελή-
φθησαν εἰς τὸ μεταφρασθὲν κείμενον, ὡς στοιχεῖα νεώτερα
καὶ εἰσαγωγικά εἰς τὴν τέλεσιν τῆς θείας λειτουργίας, ἡ
ὁποία ἀρχεται, ὡς καὶ εἰς τὸν βυζαντινὸν λειτουργικὸν τύ-
πον, διὰ τοῦ «Εὐλόγημένη ἡ βασιλεία...». Περὶ αὐτῶν γί-
νεται ἐκτενὴς λόγος κατωτέρω, περιέχονται δὲ εἰς τὰς δύο
ἑλληνικὰς μεταφράσεις, τοῦ Δ. Τζολακίδου (σελ. 1-17) καὶ
'Α. Σταυρινοῦ (σελ. 105-127).

Κατὰ τὸ ἀκολουθοῦμενον εἰς τὰ «Κείμενα Λειτουργικῆς»
σύστημα, ὡς βάσις διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ κειμένου ἐτέθη
ἡ λειτουργία μιᾶς συγκεκριμένης ἡμέρας. Ἰδιαίτερος προσ-
εφέρετο πρὸς τοῦτο ἡ μεγάλη καὶ χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν
ἀρμενικὸν λειτουργικὸν τύπον ἑορτῆ τῶν Θεοφανείων (6
'Ιανουαρίου), κατὰ τὴν ὁποίαν, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχαιο-
τάτην ἑορτολογικὴν παράδοσιν, ἑορτάζονται ὁμοῦ ἡ Γέν-
νησις καὶ ἡ Βάπτισις τοῦ Κυρίου. Κατὰ τὴν περίοδον ἄλλως
τε τῶν μεθεόρτων αὐτῆς παρακολουθοῦν συνήθως οἱ φοιτηταὶ
τὴν ἀρμενικὴν λειτουργίαν. Τὰ προσιδιάζοντα εἰς τὴν ἑορ-
τὴν αὐτὴν στοιχεῖα, εὐχαί, ὕμνοι, ἀναγνώσματα, δεήσεις καὶ
ψαλμοί, ἐντάσσονται μὲν εἰς τὸ κείμενον, ἐκτυποῦνται ὁμοῦ
διὰ μικροτέρων τυπογραφικῶν στοιχείων. Οὕτω καθίσταται
ἐμφανῆς ἡ θέσις καὶ ὁ τρόπος παρεμβολῆς τῶν κινητῶν στοι-
χείων καὶ τῶν ἄλλων ἡμερῶν τοῦ ἔτους.

Εἰς τὸ κείμενον τέλος παρενεβλήθησαν καὶ αἱ τυπικαὶ
διατάξεις, ἐλευθέρως ὁμοῦ καὶ ὅσον τὸ δυνατόν συνετη-
μέναι, μὴ εἰσερχόμεναι εἰς μικροτέρας σημασίας τελετουρ-
γικὰς λεπτομερείας, χωρὶς τοῦτο νὰ ἀφήνῃ κενὰ εἰς τὴν κα-
τανόησιν τῆς πορείας τῶν τελουμένων.

Ἡ ἔκδοσις αὕτη ἄς θεωρηθῆ ὡς μία μικρὰ προσφορά

τιμής και αγάπης προς τους αδελφούς μας αρμενίους χριστιανούς, οι οποίοι διά της λειτουργίας τούτης ἐπὶ αἰῶνας «καθάρως καὶ ὀρθοδόξως» (Φωτίου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐπιστολαὶ πρὸς τοὺς Ἀνατολικοὺς Πατριάρχας 2, *Migne*, PG 102, 724 A) λατρεύουν τὸν ἐν Τριάδι Θεὸν ἡμῶν, καὶ ὡς μία προσπάθεια γνωριμίας τῆς λατρείας αὐτῶν ὑφ' ἡμῶν, μετὰ τῶν ὁποίων κοινὰ πάθη καὶ κοινοὶ πόθοι μᾶς συνδέουν.

Ἡ θεία λειτουργία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν δημοσιεύομεν κατωτέρω εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν, ἀποδίδεται εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἀθανάσιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀλεξανδρείας. Ἐσωτερικὰ ὁμῶς τεκμήρια καταδεικνύουν ὅτι αὕτη, καίτοι κατὰ τὸ κεντρικὸν τῆς μέρους εἶναι παλαιότητα, δυναμένη νὰ ἀναχθῆ καὶ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ πατρὸς τούτου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συνεγράφη ὑφ' αὐτοῦ, διότι οὐδὲν στοιχεῖον ἀλεξανδρινὸν περιέχει. Ἀντιθέτως εἶναι ἐμφανῶς λειτουργία τῆς συρο-ἀντιοχειανῆς οἰκογενείας, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ ὁ ἀρμενικὸς λειτουργικὸς τύπος. Οὗτος ἀποτελεῖ ἐνδιάμεσον λειτουργικὴν μορφήν, τοποθετομένην μεταξύ δυτικοῦ συριακοῦ καὶ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου, συγγενεὺς δὲ ἀμέσως πρὸς τὴν λειτουργικὴν παράδοσιν τῆς Ἐξαρχίας τοῦ Πόντου, τῆς Ἐδέσσης τῆς Συρίας καὶ μάλιστα τῆς Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Ὁ μέγας ἱεραπόστολος καὶ ἐκχριστιανιστῆς τῆς Ἀρμενίας ἅγιος Γρηγόριος ὁ Φωτιστής, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται ἡ διαρρύθμισις τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀρμενίας, μετεστράφη εἰς τὸν χριστιανισμὸν εἰς τὴν Καισάρειαν καὶ ἐκεῖ βραδύτερον ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ὑπὸ τοῦ Καισαρείας Λεοντίου (302). Εἶναι φυσικὸν ὅτι ὁ Γρηγόριος ἠκολούθησε τὴν λειτουργικὴν παράδοσιν τῆς Καισαρείας, εἰς τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τῆς ὁποίας καὶ ὑπήγετο μέχρι τινὸς ἡ Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία. Παρὰ τὸν διοικητικὸν καί, ἐν συνεχείᾳ δογματικὸν χωρισμὸν ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ἀρμενικὴ λατρεία ἐξηκολούθησε νὰ δέχεται καὶ εἰς τοὺς ὑστέρους χρόνους λει-

τουργικὰς ἐπιδράσεις· ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Συρίας καὶ δὴ καὶ τῶν Ἱεροσολύμων, βραδύτερον δέ, κατὰ τὸν II' αἰῶνα, καὶ ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς λατρείας. Ἡ πρὸς τὸν βυζαντινὸν μάλιστα λειτουργικὸν τύπον συγγένεια τῆς ἀρμενικῆς λατρείας εἶναι τοιαύτη, ὥστε ὑπὸ τινων, εἰ καὶ οὐχὶ ὀρθῶς, ὁ ἀρμενικὸς λειτουργικὸς τύπος ἐντάσσεται εἰς τὸν βυζαντινὸν, μὴ θεωρούμενος ἀνεξάρτητος λειτουργικὸς τύπος, ἀλλὰ ιδιόρρυθμος ἀρχαϊκὴ μορφή ἐκείνου. Ἀκριβῶς δὲ καὶ ἡ ἀρμενικὴ λειτουργία ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ιδιορρυθμίας αὐτῆς, συνδυάζουσα ἀρχικὰς συρο-ἀντιοχειανὰς καὶ καππαδοκικὰς καταβολὰς πρὸς μεταγενεστέρως Ἱεροσολυμιτικὰς, βυζαντινὰς καὶ ρωμαϊκὰς ἐπιδράσεις καὶ ἀναχωνεύουσα αὐτὰς πρὸς ἰθαγενῆ παλαιὰ ἢ ὕστερα στοιχεῖα.

Μέχρι τοῦ τέλους τοῦ Δ' αἰῶνος ἡ λατρεία τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἐτελεῖτο εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν. Ἐπὶ καθολικῶν Σαχὰκ τοῦ Α' (387-439) ὁ Μεσρῶπ Μαστότς ἐπενόησε τὸ ἀρμενικὸν ἀλφάβητον καὶ μετεφράσθησαν ἡ ἁγία Γραφή καὶ τὰ λειτουργικὰ βιβλία ἀρμενιστί. Ἐκτοτε καὶ μέχρι σήμερον ἡ θεία λειτουργία τελεῖται εἰς τὴν κλασσικὴν ἀρμενικὴν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ὁποία ἐν σχέσει πρὸς τὴν σήμερον λαλουμένην ἀρμενικὴν παρουσιάζει τὴν αὐτὴν περίπου συγγένειαν πρὸς ἐκείνην τῆς ἑλληνικῆς λειτουργικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ὁμιλουμένην.

Ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου εἶναι ἡ παλαιότερα καὶ ἡ μόνη σήμερον ἐν χρῆσει λειτουργία τοῦ ἀρμενικοῦ λειτουργικοῦ τύπου. Αὕτη φαίνεται ὅτι καὶ ἐξ ἀρχῆς ἦτο ἡ μόνη λειτουργία, ἡ ὁποία ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῆς Ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας, διὸ καὶ μόνη αὕτη δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἰθαγενῆς ἀρμενικῆς, ἀσχέτως ἂν ἱκανὰ τμήματα αὐτῆς προέρχονται ἐκ μεταφράσεως βυζαντινῶν ἢ συριακῶν πρωτοτύπων. Ἐκτὸς τῆς λειτουργίας ταύτης ὁ ἀρμενικὸς λειτουργικὸς τύπος ἐγνώρισε καὶ ἄλλας λειτουργίας, αἱ ὁποῖαι προήλθον ἐκ μεταφράσεως ἑλληνικῶν ἢ συριακῶν

ἀναφορῶν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἐτέθησαν ὅλαι εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν ἢ καὶ ἀν ἐχρησιμοποίηθῃσαν ποτε ἢ χρῆσις τῶν ἤτο παροδικῆ καὶ περιωρισμένη. Αὗται εἶναι ἡ τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου, Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, Γρηγορίου τοῦ Φωτιστοῦ, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, δύο ἐπ' ὀνόματι τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, μία «καθημερινῆ» ἀποτελούσα μετάφρασιν τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τέλος μία ἀκόμη ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας, ἀρχαϊκῶ-τέρα τῆς ἐν χρῆσει.

7C
ἐξαρ. ἐδω

Τῆς ἐν χρῆσει λειτουργίας τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ὑπάρχουν πολλὰ ἐκδόσεις καὶ μετάφρασεις εἰς τὰς διαφόρους εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Ἡ παρῶσα μετάφρασις ἐγένετο ἐκ τῆς ἐπισήμου ἐκδόσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀρμενικοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων (1927). Ἐκ τῶν μεταφράσεων μνημονεύομεν τὰς εἰς τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν *F. E. Brightman*, *Liturgies Eastern and Western*, τ. I, Oxford 1896, σελ. 412-457 καὶ *Tyrān Μεροσιάν*, μετὰ ἀρμενικοῦ κειμένου καὶ ἀγγλικῆς μετάφρασεως, N. York 1950. Εἰς τὴν γαλλικὴν *Petit paroissien des Liturgies Orientales*, Harissa (Liban) 1941, σελ. 85-175. Εἰς τὴν γερμανικὴν *S. Kagian*, *Die heilige Messliturgie nach dem armenisch-katholischen Ritus*, Wien 1935. Καὶ τὴν ἰταλικὴν *G. Avedichian*, *Liturgia della messa Armena*, Venetia 1854.

Περὶ τοῦ ἀρμενικοῦ λειτουργικοῦ τύπου γενικῶς καὶ τῆς λειτουργίας ἐϊδικώτερον βλέπε *F. C. Conybeare*, *Rituale Armenorum*, Oxford 1905, *I. H. Dalmais*, *Les liturgies d' Orient*, Paris 1959, *J. M. Hanssens*, *Institutiones liturgicae de ritibus orientabilibus*, τ. II καὶ III, Roma 1930-1932, *A. G. Martimort*, *L' Eglise en priere*, Introduction à la Liturgie, Paris 1961, *A. Raes*, *Introduction in liturgiam orientalem*, Roma 1947, *Π. Τρεμπέλα*, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, ἐν Ἀθήναις 1961, σελ. 370-377 καὶ τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἀρμενικὴν λειτουργίαν *Ἀ. Σταυρινοῦ*, μν. ἔργον, σελ. 1-92.

Τῆς θείας λειτουργίας προηγουμένη π ρ ο π α ρ α σ κ ε υ α σ τ ι κ α ἰ π ρ ᾶ ξ ε ἰ ς, παράλληλοι πρὸς τὸν «καίρον», τὴν ἔνδυσιν, τὴν χερνυψίαν καὶ τὴν προσκομιδὴν τῆς βυζαντινῆς λειτουργίας.

Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου ὁ ἱερεὺς, ζητήσας συγχώρησιν, ἀπέρχεται μετὰ τῶν διακόνων καὶ τῶν ἀκολουθῶν εἰς τὸ βορείως τοῦ ἱεροῦ βήματος σκευοφυλάκιον, ὅπου ἐνδύεται τὰ ἄμφια αὐτοῦ, ἐνφ' αὐτὸς μὲν ἀπαγγέλλει προπαρασκευαστικὰς εὐχὰς καὶ ψαλμικοὺς στίχους, οἱ δὲ ὑπηρετοῦντες ψάλλουν ὕμνους καὶ τὸν ρλα' ψαλμὸν («Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ Δαυὶδ...»). Τὰ πλεῖστα ἄμφια συμπίπτουν πρὸς τὰ βυζαντινὰ, μετὰ τὰ ὅποια δμοιάζουν καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν (στιχάριον, ἐπιτραχήλιον, ζώνη, ἐπιμάνικα, μανδύς - φελώνιον). Ἐπὶ πλέον περιβάλλεται τὴν ἐπιώμια (περιλαίμιον), τὸ χειρόμακτρον (ἀρχαϊκὴν μορφήν ἐπιγονατίου), τὴν μίτραν καὶ εἰδικὰ χρυσοκέντητα σανδάλια (ἐμβάδας). Οἱ ἀρχιμανδρίται φοροῦν σταυρὸν καὶ κρατῶν ποιμαντορικὴν ράβδον, ὅμοιον πρὸς τὴν ἰδικήν μας. Οἱ ἐπίσκοποι ἐπὶ πλέον φέρουν ὀμοφόριον καὶ παναφάκιον (ἐγκόλπιον), ἐπιγονάτιον καὶ πιννοειδῆ μίτραν καὶ κρατοῦν ποιμαντορικὴν ράβδον ὅμοιον πρὸς τὴν τῶν δυτικῶν. Οἱ διάκονοι καὶ ὑποδιάκονοι στιχάριον καὶ ὄραριον. Τὰ μέλη τοῦ χοροῦ καὶ οἱ ὑπηρετοῦντες στιχάρια.

Μετὰ τὴν ἔνδυσιν ὁ ἱερεὺς εἰ σ ἔ ρ χ ε τ α ἰ ἐ ν π ο μ π ἦ ε ἰ ς τ ὸ ν σ ο λ ἔ ε α, ὅπου νίπτει τὰς χεῖρας, ἀπαγγέλλων ἀντιφωνικῶς μετὰ τοῦ διακόνου τοὺς τελευταίους στίχους τοῦ κε' ψαλμοῦ («Νίσωμαι ἐν ἀθήοις τὰς χεῖράς μου...») καὶ τινὰς εὐχὰς. Εἶτα ἀπαγγέλλεται ἡ ἐξομολόγησις τῶν ἁμαρτιῶν, σχεδὸν κατὰ λέξιν μετάφρασις τοῦ *confiteor* τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας. Εἶτα ψάλλεται ὁ 4θ' ψαλμὸς («Ἀλαλάξατε τῷ Θεῷ πάσα ἡ γῆ...») καὶ ἀπαγγελλομένου κατ' ἀντιφωνίαν τοῦ μβ' ψαλμοῦ, στίχ. 4 ἐξ., ὁ ἱερεὺς ἀνέρχεται τὰς βαθμίδας τοῦ βήματος, θυμώμενος ὑπὸ τοῦ διακόνου, σταθεὶς δὲ πρὸ τῆς ἁγίας τραπέζης ἀναπέμτει εὐχὴν καὶ προσκυνεῖ καὶ ἀσπάζεται αὐτήν. Τὸ μέγα βῆλλον κλείεται